

This pdf is a file in the Digital South Caucasus Collection (DSCC), a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL) hosted by the [Institute for the Study of the Ancient World Library](#) at New York University.

- Creator: Puturidze, M. / ფუთურიძე, მ. / Путуридзе, М.
- Title: Dziebani - Supplement X (Problems of Caucasian Bronze-Iron Age Archaeology) / ძიებანი- დამატება X (კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის არქეოლოგიის პრობლემები)
- Publication Date: 2003
- Publisher: GNM Archaeological Center
- Place of Publication: Tbilisi
- Collection: Digital South Caucasus Collection
- Collection ID: dsc_c5d8af6490

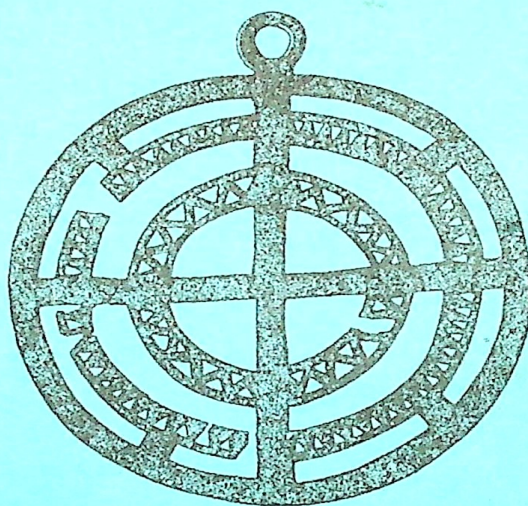
About

The Digital South Caucasus Collection (DSCC) is a collection in the Ancient World Digital Library (AWDL), a project of the Library of the Institute for the Study of the Ancient World (ISAW) at New York University in cooperation with the Georgian National Museum and the Institute of Archaeology and Ethnography in the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. AWDL's mission is to identify, collect, curate, and provide access to a broad range of scholarly materials relevant to the study of the ancient world. The ISAW library is responsible for curating the collection, clearing the rights as needed, preserving the digital copies in NYU's Faculty Digital Archive, creating high-quality metadata in order to maximize discoverability, and making the works accessible to the general scholarly public.

Rights

The Georgian National Museum has granted permission to the Institute for the Study of the Ancient World of New York University to publish this material electronically in the Digital South Caucasus Collection (DSCC). We are making such material available on a noncommercial basis for research and educational purposes, in an effort to expand access to thinly-held and/or out-of-print material related to the study of the ancient world to the widest possible audience. If you wish to use copyrighted material from this site for purposes beyond those in accordance with fair use (Title 17 U.S.C. Section 107), you must obtain permission from The Georgian National Museum. We respect the intellectual property rights of others. If you believe that you own the copyright to the material made available on this site, please see our takedown policy: <http://dcaa.hosting.nyu.edu/dsc/takedown-notice>.

კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის
არქეოლოგიის პრობლემები

**Problems of Caucasian
Bronze - Iron Age Archaeology**

თბილისი 2003 Tbilisi

ძ ი ე ბ ა ნ ი (საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის
ჟურნალი).

დამატებანი. X

D z i e b a n i (The Journal of the Centre for
Archaeological Studies of the Georgian
Academy of Sciences).

Supplement. X

კავკასიის ბრინჯაო-რკინის ხანის
არქეოლოგიის პრობლემები

ექვნიება როსტომ აბრამიშვილის დაბადებიდან 75 წლისთავს

Problems of Caucasian
Bronze - Iron Age Archaeology

Dedicated to the 75th Birth Anniversary of Rostom Abramishvili

თბილისი 2003 Tbilisi

63.4 (27)
902/904 (479.22)
0531

ზ ა რ ე დ ა ქ ტ ი ო ლ კ ო ლ ე გ ი ა :
გ. ჯაფარიძე, დ. კაჭარავა,
ბ. მაისურაძე, გ. კვიციანი,
მ. ნიორაძე, რ. რამიშვილი,
ჯ. ამირანიშვილი

Editors of the Volume: V. Japaridze, D. Kacharava, B. Maisuradze,
G. Kvirvelia, M. Nioradze, R. Ramishvili,
J. Amiranashvili

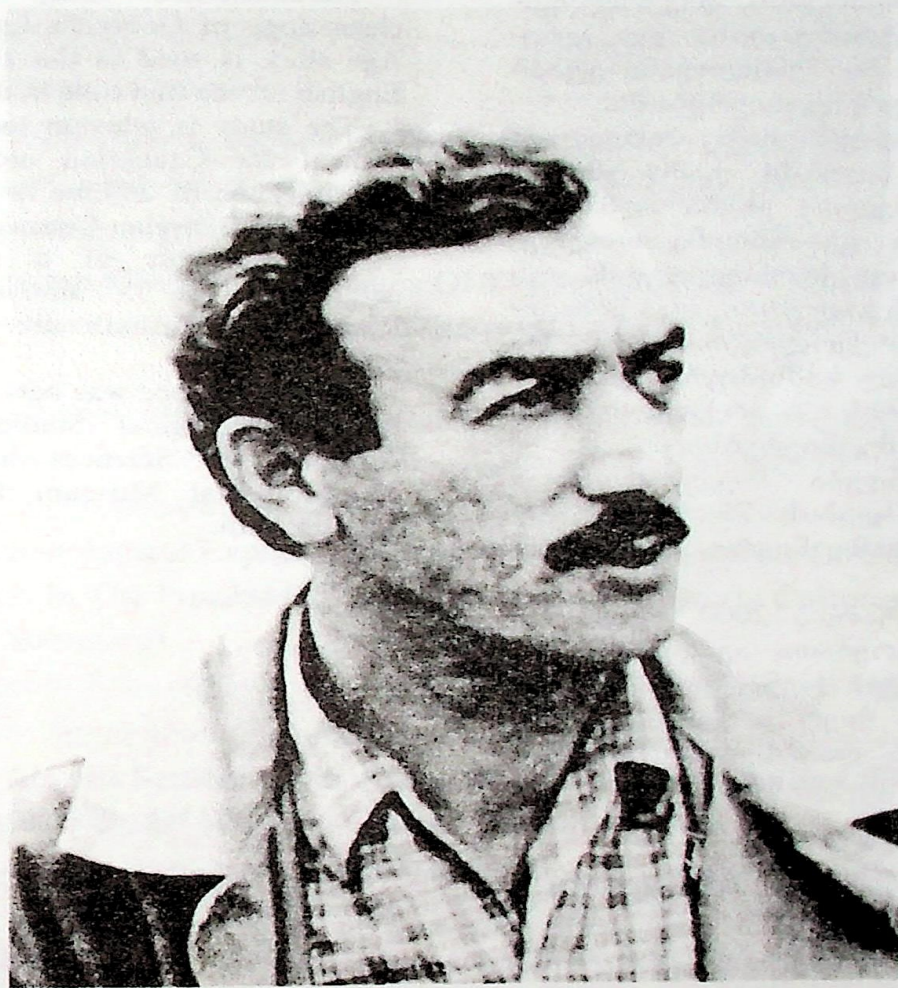
რ ე დ ა ქ ტ ო რ ე ბ ი : ბესარიონ მაისურაძე, ნინო ახვლედიანი

Editors: Besarion Maisuradze, Nino Akhvlediani

საგამომცემლო-ტექნიკური სამუშაო ჩაატარა: მაია წულუკიძემ
Computer Design: Maia Tsulukidze

© საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, 2003

ISSN 1512-0597

წინამდებარე კრებული ეძღვნება ცნობილ ქართველ არქეოლოგს როსტომ აბრამიშვილს.

როსტომ აბრამიშვილის ფუნდამენტურმა ნაშრომებმა, რომელიც მიეძღვნა საქართველოს და ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლთა ქრონოლოგია-პერიოდიზაციას; აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რკინის მეტალურგიის განვითარების, არქეოლოგიურ კულტურათა ატრიბუციისა და გენეზისის პრობლემებს, მნიშვნელოვანი ეტაპი შექმნა არქეოლოგიურ მეცნიერებაში.

კრებულში ინგლისურ ენაზე პირველად ქვეყნდება 50-იან წლებში გამოცემული მისი ნაშრომი, რომელიც ეხება აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლთა ქრონოლოგიას. ეს შრომა დღესაც აქტუალურია და სამაგიდოა კავკასიის არქეოლოგთათვის, და ვფიქრობთ, გარკვეულ სამსახურს გაუწევს საქართველო-კავკასიის არქეოლოგიაში მომუშავე უცხოელ მეცნიერებსაც.

კრებულში ქვეყნდება ასევე როსტომ აბრამიშვილის დაბადების 75 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო კონფერენციის მასალები.

კონფერენცია ჩატარდა 2000 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრსა და როსტომ აბრამიშვილის მიერ არქეოლოგიური კვლევის ცენტრთან დაარსებულ თბილისის არქეოლოგიურ მუზეუმში.

The present Collected Papers is dedicated to the Georgian archaeologist Rostom Abramishvili.

His basic studies, devoted to the chronology and periodization of Late Bronze-Early Iron Age sites, the development of iron metallurgy on the territory of Eastern Georgia, problems of the attribution and genesis of archaeological cultures, constituted a significant stage in archaeological science.

Abramishvili's study dealing with the chronology of Georgia's Late Bronze-Early Iron Age sites, is published in the 1950s, is published in English for the first time in this volume.

The study is relevant today, too serving as a manual for Caucasian archaeologists. It will, hopefully, be of definite help to foreign scholars working in Georgian-Caucasian archaeology.

The materials of a scholarly conference dedicated to the 75th anniversary of the birth of Rostom Abramishvili are also printed in the volume.

The conference was held in 2000 at the Centre for Archaeological Studies of the Georgian Academy of Sciences and the Tbilisi for Archaeological Museum founded by Rostom Abramishvili.

The Editors

რედაქციისგან

შინაარსი
Contents

ს ტ ა ტ ი ე ბ ი
Articles

დ. მუსხელიშვილი. როსტომ აბრამიშვილი..	7
D. Muskhelishvili. Rostom Abramishvili	10
რ. აბრამიშვილი. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის..	12
R. Abramishvili. Towards Dating The Remains Of The Late Bronze Age And Of The Period Of Wide Adoption Of Iron, Discovered At The Samtavro Burial Ground	12
ე. გოგაძე. დიდი თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიცია. კონტაქტების და წარმომავლობის ზოგიერთი საკითხი საქართველოს პრეისტორიულ კულტურათა ურთიერთობის პროცესში.	27
E. Gogadze. The Archaeological Expedition Of Tbilisi. Some Questions Of Contacts And Origin In The Process Of Interrelations Of Prehistoric Cultures Of Georgia (Summary)	29
გ. ფხაკაძე. არგვეთის ნასახლარი და დასავლეთ საქართველოს მტკვარ-არაქსული ძეგლების პერიოდიზაციის საკითხი..	30
G. Pkhakadze. The Argveti Settlement And An Attempt At Periodization Of The Kura-Araxes Sites Of Western Georgia (Summary)..	32
გ. გოგოჭური, მ. ღლონტი. პირიქითა ხევსურეთის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები	33
G. Gogochuri, M. Ghlonti. Kura-Araxes Culture Sites In Pirikita Khevsureti (Summary)	39
მ. ჯალაბაძე. ჭურჭლის ერთი ტიპის შესახებ ბერიკლდეების ნამოსახლარიდან	45
T M. Jalabadze. One Of The Pottery Types From Berikldeebi Settlement (Summary).. .	46
მ. აბრამიშვილი. თრიალეთის კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის (დამატებითი საბუთები “მაღალი ქრონოლოგიისათვის“)	48
M. Abramishvili. On The Problems Of The Cronology Of Trialeti Culture (Additional Evidences For The “High Cronology”) (Summary).	51
მ. ფუთურიძე. შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურათა განვითარების სურათი სამხრეთ კავკასიაში..	53

M. Puturidze. The Picture Of Development Of Middle Bronze Age Cultures In South Caucasia (Summary)	57
ნ. ახვლედიანი. პირმოყრილი ჭურჭლის თარიღისთვის (თრელის სამაროვ- ნის № 28 სამარხი)	59
N. Akhvlediani. Tomb 28 Of Treli Burial Ground (Summary).. .. .	61
ი. სულთანაშვილი. ცხენი და ეტლი წითელგორების ყორღანებში	66
I. Sultanishvili. Horse And Chariot In Tselgelgorebi Barrows (Summary).. .. .	69
ნ. გომელაური. სამთავრული კულტურის მცირე პლასტიკის გენეზისის საკითხისათვის	76
N. Gomelauri. Towards The Origin Of Minor Plastics Of Samtavro Culture (Summary)	81
აღ. რამიშვილი. “წარჩინებული მეომრის” სამარხი ხაშურის რაიონის სოფ. ნაცარგორიდან“	91
A. Ramishvili. Burials Of a "Noble Warrior" From v. Natsargora, Khashuri District (Summary) ..	95
ლ. წითლანაძე. სამთავრული კულტურის ძეგლები დუშეთის რაიონიდან	99
L. Tzitlanadze. Monuments Of Samtavro Culture From Dusheti District (Summary)	102
ბ. მაისურაძე, გ. ინანიშვილი. შილდის სამლოცველოს ლითონის ინვენ- ტარის ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგები და მისი ადგილი ცენტრალური ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაოს ხანის ფერადლითონწარმოების სისტემაში	104
B. Maisuradze and G. Inanishvili. The Findings Of A Chemical-Technological Analy- sis Of The Metal Inventory Of The Shilda Meeting-House And Its Place In The Late Bronze Age System Of Non-Ferrous Metal Manufacture Of Cen- tral South Caucasia. (Summary).. .. .	105
მ. ფირცხალავა. სკვითური პრობლემატიკა როსტომ აბრამიშვილის ნაშ- რომებში	106
M. Pirtskhalava. Scythian Problems In Rostom Abramishvili Studies (Summary).. .. .	107

ბ ა ხ ხ ე ნ ე ბ ა
In Memoriam

დ. სახაროვა. როსტომ აბრამიშვილის მოსაგონარი	109
D. Sakharova. In memory of Rostom Abramishvili.. .. .	109
ჩანაწერები მარინე ფირცხალავას დღიურიდან	110
Memoirs From Marine Pirtskhalava's Diary	110
შემოკლებათა განმარტება	111
Abbreviations	111

როსტომ აბრამიშვილი XX საუკუნის მეორე ნახევრის ქართული არქეოლოგიური მეცნიერების თვალსაზრისით წარმომადგენელია. ჭეშმარიტ ქართველ ინტელიგენტთა ოჯახში დაბადებული და გაზრდილი, თვით იგივე განათლებული და კულტურული საზოგადოების ღირსეული წევრი გახლდათ. მამამისი მიხეილ აბრამიშვილი თავისი დროისათვის ცნობილი ლიტერატორი და თეატრმცოდნე, ვახტანგ კოტეტიშვილის თანამედროვე და ახლო მეგობარი, ადრე, 47 წლის ასაკში გარდაიცვალა. დედა, ძველი ქართული არისტოკრატის წარმომადგენელი, მარიამ ჯორჯაძე, არაჩვეულებრივად დახვეწილი ქართველი მანდილოსანი, რუსული ენისა და ლიტერატურის მცოდნე პედაგოგი იყო. ჩანს, როსტომი და მისი უფროსი და, ქართველი ქალის კეთილი ღირსებით მომადლებული ელისო აბრამიშვილი, ბავშვობიდან პატრიოტიზმით გამსჭვალულ ატმოსფეროში იზრდებოდნენ და ამიტომ ორივემ ქართველოლოგიური მეცნიერება აირჩია თავისი პროფესიული ცხოვრების მიზნად – ელისომ ფილოლოგია, როსტომმა არქეოლოგია.

როსტომ აბრამიშვილის პირველივე სამეცნიერო ნაშრომი, შეიძლება ითქვას, საეტაპო მნიშვნელობისა იყო ქართული არქეოლოგიისათვის. ეს გამოკვლევა, რომელიც გასული საუკუნის 50-იან წლებში გამოქვეყნდა, სამთავროს განთქმული სამაროვნის არქეოლოგიური მასალის, კერძოდ, გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების პერიოდის სამთავროული ძეგლების პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის დიდ საკითხს მიეძღვნა. შამთავროს არქეოლოგიური მასალის დათარიღებასა და შეფარდებით სტრატეგრაფიას მანამდეც არაერთი ცნობილი მკვლევარი შეხებია, რადგან ეს მასალა იმ დროისთვის ფრიად საინტერესო და არსებითი იყო არა მხოლოდ საკუთრად იმ სამაროვნის დიდძალი მონაპოვრის სისტემატიზაციის თვალსაზრისით, არამედ საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ აღმოჩენათა და ზოგადად ზემოხსენებული პერიოდის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის მატერიული კულტურის დროში და სივრცეში ლოკალიზაციის თვალსაზრისითაც. მაგრამ რ. აბრამიშვილის მიერ სამთავროული არტეფაქტების,

კერძოდ, იარაღისა და სხვადასხვაგვარი სამკაულის დეტალური ანალიზისა და ანალოგიური მასალის ფართო მოშველიების წყალობით, დადგენილ იქნა ქრონოლოგიური შკალა – არქეოლოგიური მეცნიერების ძირითადი საყრდენი – რომლის მიხედვით გამოყოფილ იქნა ხუთი, დროში ურთიერთმომდევნო საფეხური ძველი წელთაღრიცხვის XIII-VI საუკუნეების ფარგლებში, რომელთა მიხედვით დიდძალი არქეოლოგიური მასალა ქრონოლოგიურად მოწესრიგდა.

შემდგომი წლების ფართოდ გაშლილმა არქეოლოგიურმა ძიებამ, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდება ხოლმე, გარკვეული კორექტივი შეიტანა ამ საქმეში, კერძოდ, შუა და გვიანი ბრინჯაოს პერიოდებს შორის გამოიყო ე.წ. გარდამავალი ხანისა და გვიანი ბრინჯაოს ადრეული ეტაპის შესატყვისი ძეგლები, მაგრამ რ. აბრამიშვილის მიერ შემუშავებული აბსოლუტური და შეფარდებითი ქრონოლოგია არ შეცვლილა და იგი დღესაც ინარჩუნებს თავის მნიშვნელობას.

ამრიგად, უკვე თავისი პირველი გამოკვლევით, რომელიც არაერთი წლის დაძაბული შრომის შედეგი იყო, რ. აბრამიშვილმა, ფაქტიურად, ახალი სიტყვა თქვა ქართულ არქეოლოგიაში.

ამის შემდეგ, თავისი მეცნიერული კვლევა-ძიების დიდი ნაწილი მან მიუძღვნა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე რკინის მეტალურგიის ჩასახვისა და განვითარების დიდ პრობლემას. მასთან დაკავშირებით მან გამოიყო ორი ეტაპი: ადრეული რკინის ხანა და რკინის ფართო ათვისების პერიოდი. ეს უკანასკნელი, თავის მხრივ, ქრონოლოგიურად სამ საფეხურად დაანაწილა, რომელთაგან პირველი ხასიათდება იმით, რკინის იარაღი იმეორებს ბრინჯაოს მსგავსი ნაკეთობების ფორმებს. მეორე – რკინის იარაღის უფრო მაღალი ტექნოლოგიური თვისებებით. ამასთანავე, ამ საფეხურზე რკინის ნაკეთობანი აღარ იმეორებენ ბრინჯაოს ნივთების შესატყვის ფორმებს. ეს უკანასკნელი შეფარდება ახალი ლითონისათვის დამახასიათებელ თვისებებს და მისი დამუშავების თავისებურებებს. ეს გარემოება კიდევ უფრო კარგად ვლინდება მესამე საფეხურზე, როდესაც ხდება ბრინ-

ჯოსხაგან დამზადებული იარაღის საბოლოო განდევნა რკინის მიერ.

ამგვარი დეტალური კვლევით, რ. აბრამიშვილმა არგუმენტირებულად უარყო ადრე გავრცელებული აზრი საქართველოს ტერიტორიაზე რკინის მეტალურგიის გარე სამყაროდან შემოტანის შესახებ და თვალნათლივ დაამტკიცა, რომ ეს დიდი ტესილი კულტურის ისტორიაში ადვილობრივ მოხდა და მისი შემდგომი განვითარებაც იმანენტური პროცესებით წარიმართა.

მეორე მხრივ, რ. აბრამიშვილი საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ ფაქტობრივი მასალა ადასტურებს ევროპელი სპეციალისტების მიერ გეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე გამოთქმულ მოსაზრებებს, რომ სამხრეთ კავკასია რკინის მეტალურგიის უძველეს კერას წარმოადგენს ახლო აღმოსავლეთში. ამასთანავე მის მიერვე გამოვლენილი მასალის ანალიზის შედეგად, იგი ფრიად მნიშვნელოვან დასკვნამდე მივიდა, რომ რკინის მეტალურგიის განვითარება ამიერკავკასიის სხვადასხვა რეგიონში ერთდროულად არ დაწყებულია და მისი ნასახვა და ფართო ათვისება ისტორიული ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე უნდა განხორციელებულიყო ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში. ცოტა უფრო გვიან ეს პროცესი იწყება სამცხეში, შემდეგ – შიდა ქართლში, კახეთში და კავკასიის სხვა რაიონებში. ეს აზრს ფრიად საინტერესო დაკვირვება, რომელიც სხვა მონაცემებთან ერთად, გვიხსნის თუ რატომ მოხდა, რომ უძველეს ხანაშივე ქართლის ტომებმა შესძლეს გადაქცეულიყვნენ იმ ძირითად ეთნიკურ ბირთვად, რომლის გარშემოც მოხდა მომავალში სხვა ქართველი ტომების კონსოლიდაცია.

ამავე ნაშრომში რ. აბრამიშვილმა პირველად ივარაუდა გვიანბრინჯაოს ხანის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ორი ერთმანეთისაგან მკვეთრად განსხვავებული არქეოლოგიური კულტურის თანაარსებობა. შემდგომმა კვლევამ ავტორს შესაძლებლობა მისცა ამ ორ კულტურას შორის საზღვარი მდ. არაგვზე გაეფლათ, დაედგინა მათი გენეზისი და გავრცელების არეალი. რ. აბრამიშვილმა საგანგებო კვლევა მიუძღვნა საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ზომიორფულურებიან კერამიკას. კერამიკაზე ზომიორფული ყური იმ კულტურულ-ისტორიული ერთობის განმსაზღვრელ ნიშნად მიიჩნია, რომელიც მისივე დასკვნით

მდ. არაგვის დასავლეთით, შავ ზღვამდე არსებობდა და რომელიც თავის მხრივ ორ არქეოლოგიურ კულტურას – კოლხურსა და იბერიულს აერთიანებდა.

ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური კულტურების გამოყოფისა და მათი ქრონოლოგიური ერთიერთობის კვლევის პროცესში განსაკუთრებული მსჯელობის საგნად იქცა რ. აბრამიშვილის მიერ 1961 წელს კახეთში ულიანოვკაში (ახლანდელი წითელგორი) გათხრილი ორი ყორღანი. წითელგორის ყორღანები ავტორმა იმ კულტურულ-ისტორიული ერთობის ტიპურ ძეგლებად მიიჩნია, რომელიც მისივე განსაზღვრებით მდ. არაგვის აღმოსავლეთით ამიერკავკასიის საკმაოდ დიდ ტერიტორიას მოიცავდა (თითქმის მთელ სომხეთს, ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანს და აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ რეგიონებს). ამ კულტურას რ. აბრამიშვილმა ლჭაშენ-წითელგორული უწოდა, ვინაიდან ამიერკავკასიაში ადრე გათხრილ ტიპურ ძეგლთა შორის, ყველაზე მდიდრული ყორღანები, სწორედ ლჭაშენსა (სომხეთი) და წითელგორში (აღმ. საქართველო) იქნა აღმოჩენილი. დნიშნული კულტურის თავდაპირველი კერა კი ანატოლიაში ივარაუდა.

რ. აბრამიშვილი მონაწილეობას იღებდა და ხელმძღვანელობდა არაერთ მნიშვნელოვან არქეოლოგიურ ექსპედიციას საქართველოს სხვადასხვა მხარეში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მისი ხელმძღვანელობით 60-იან და 70-იან წლებში ჩატარებული გათხრები თბილისის გარეუბნებში, დელისში და დიდმის ველზე ე.წ. "თრელიგორებზე". ამ ადგილებში აღმოჩნდა უძველესი ნამოსახლარები და სამაროვნები, რომლებიც თბილისის შემოგარენის დასახლებების ისტორიას და ამდენად თვით თბილისის ქალაქობამდე ისტორიას სრულიად ახლებურად წარმოაჩენენ. ამ სამუშაოებს მიეძღვნა რ. აბრამიშვილის რედაქტორობით გამოსული მონუმენტური კრებული – "თბილისი, არქეოლოგიური ძეგლები" I, 1978. ამ კრებულში მოთავსებული ყველა სამეცნიერო წერილის ავტორი ან თანაავტორი რ. აბრამიშვილია.

მისი მიმოხილვით, შესავალი წერილიდან კარგად ჩანს, რომ მეცნიერის წინაშე გათხრების შედეგად გამოვლენილმა დიდძალმა არქეოლოგიურმა მასალამ ახლებურად დააყენა ამიერკავკასიის არქეო-

ლოგის მთელი რიგი პრობლემები. კერძოდ, ე.წ. ადრესამიწათმოქმედო ენოლოგიური და მტკვარ-არაქსის ადრეული ბრინჯაოს ხანის კულტურების ურთიერთ-ქიპართების, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიური ადრესამიწათმოქმედო კულტურის დასავლურ-ქართულ თანადროულ კულტურასთან ურთიერთობის, შუა და გვიანი ბრინჯაოს პერიოდების არქეოლოგიური ძეგლების კულტურულ-ქრონოლოგიური ურთიერთობის, ქართლის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის ძეგლების – კახეთის, თრიალეთის და დასავლეთ სომხეთის თანადროულ ძეგლებთან ურთიერთობის კარდინალური საკითხები.

გარდა ამისა, თრელის სამაროვნის გათხრამ წარმოაჩინა საქართველოსთვის მანამდე სრულიად უჩვეულო სამარხეული მასალა ძვ. წ. VIII-VII საუკუნეებისა, რომელიც რ. აბრამიშვილის ინტერპრეტაციის მიხედვით, თითქოს ჩრდილო შავიზღვისპირულ კიმერიულთა ტომებს უნდა უკავშირდებოდეს. რ. აბრამიშვილისათვის აშკარა გახდა, რომ თრელიგორების ნაშთსახლარი, რომელიც უძველესი სავაჭრო მაგისტრალის გზაჯვარედინზე მდებარეობდა, ამავე დროს ამიერკავკასიის სხვადასხვა არქეოლოგიურ კულტურათა შესხვედრის არეალში იყო მოქცეული, რაც კიდევ აისახა ამ ნაშთსახლარიდან და მისი სამაროვანიდან მოპოვებულ მასალაში.

თრელის სამაროვნის მასალები, სამთავროს სამაროვნის საფუძველზე შემუშავებულ ქრონოლოგიურ სისტემასთან ერთად, საფუძვლად დაედო რ. აბრამიშვილის მიერ ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლებისთვის შემუშავებულ ქრონოლოგიურ სისტემას.

სწორედ ამ დიდ პრობლემებზე, კავკასიის სხვადასხვა არქეოლოგიური კულტურების ურთიერთობისა და ურთიერთგავლენის საკითხებზე მუშაობდა ბოლო დროს რ. აბრამიშვილი, მაგრამ სამწუხაროდ მათი საბოლოო დამუშავება და გაშუქება აღარ დასცალდა.

უემოთქმულიდან, მგონია, ცხადი უნდა იყოს თუ რა დიდი, აუნაზღაურებელი დაზარალების განიცადა ქართულმა არქეოლოგიურმა მეცნიერებამ რ. აბრამიშვილის ბარდაცვალებით.

უადრესად ნიჭიერი და ფრიად ერუდირებული მეცნიერი, უდიდესი ავტორიტეტით სარგებლობდა, როგორც ცნობილი სპეციალისტი და პროფესიონალი არა მარტო საქართველოში, არამედ მის

სახვდრებს გარეთაც, კავკასიოლოგთა ფართო წრეში. არა ერთხელ მოვსწრებოვარ თუ რა უურადდებით უსძენდნენ და მოწიწებით ექცოდნენ მას სამეცნიერო სესიებზე მოსკოვსა თუ პეტერბურგში (ლენინგრადში) ცნობილი მეცნიერი არქეოლოგები. მისი ცოდნა ბრინჯაო-რკინის ხანის კავკასიური მასალისა აკუმულირებული ათუფლობით სქელტანიან საქადალდეებში, რომლებიც მისი ხელით იყო ხახატედი და აღწერილი სათანადო წყაროებისა და ლიტერატურის მითითებით, კავკასიის მუხუეშებში დაცული ან ძველბიბლიოგრაფიულ იშვიათობად ქცეულ გამოცემებში გამოქვეყნებული თითოეული ნივთი კავკასიური განათხარი ძეგლებიდან, ხელში განკვიფრებას იწვებდა.

მეორე მხრივ, რ. აბრამიშვილი უადრესად მამოხოვნი იყო თავისი თავისადმი და ვფიქრობ, ამით იყო განაირობებული, რომ მისი ნიჭის, ფართო ინტერესების და დიდი პროფესიული ერუდიციის პატივს, რაოდენობის თვალსახარისით, არცაუ დიდი მეცნიერული შემკვიდრეობა დარჩა, თუმცა ეს შემკვიდრეობა უადრესად დიდი მნიშვნელობისაა ჩვენი არქეოლოგიისათვის.

არ შემიძლია არ აღვნიშნო რ. აბრამიშვილის პიროვნული თვისებები: ენერგიული, მხქუვარე ტემპერამენტის ადამიანი, დაჯილდოებული სიყვარულისა და მეგობრობის დიდი მადლით; გახსნილი, მუდამ ხალისიანი, სტუმართმოყვარე, ხელგაშლილი და ჭირში გვერდში მდგომი. . . . ამ მხრივაც მისი წახვლა აუნაზღაურებელია ასლობლებისა და მეგობრებისათვის.

დ. მუსხელიშვილი

ROSTOM ABRAMISHVILI

Rostom Abramishvili was a prominent representative of Georgian archaeological science of the second half of the 20th century. Born and reared in a family of genuine Georgian intellectuals, he too was a worthy member of educated and cultured Georgian society. His father, Mikheil Abramishvili, was a well-known man of letters and specialist in drama study, contemporary and close friend of Vakhtang Kotetishvili. He died at an early age of 47. His mother, Mariam Jordjadze, a representative of ancient Georgian aristocracy, a highly refined Georgian lady, was a teacher of the Russian language and literature. Rostom and his elder sister Eliso Abramishvili, endowed with virtues of a Georgian woman, were brought up in an atmosphere of patriotism, hence both chose Kartvelological scholarship, Eliso taking up philology and Rostom archaeology.

The very first scientific paper of Rostom Abramishvili may be said to have been epochal for Georgian archaeology. This study, published in the 1950s, dealt with the major question of periodization and chronology of the Late Bronze Age and the period of wide adoption of iron, based on the renowned Samtavro burial ground archaeological material. The dating and relative stratigraphy of the Samtavro material had been earlier touched upon by quite a few well-known researchers, for the material was highly interesting and essential not only from the point of view systematization of the numerous finds of that burial ground but, in general, from the standpoint of the localization in time and space of the archaeological discoveries of eastern South Caucasia. But thanks to Abramishvili detailed analysis of the Samtavro artefacts, viz. metal weapons and various ornaments and wide reference to analogous material, a chronological scale was established – the mainstay of archaeological science – on the basis of which five consecutive stages were identified within the 13th-6th centuries, the scale allowing chronological ordering of a large amount of material.

The broad archaeological exploration, carried on in subsequent years, naturally introduced some amendments in this field, viz. remains corresponding to the so-called transitional period and the early stage of the Late Bronze Age were identified between the Middle and Late Bronze Ages. However, the relative periodization, developed by Abramishvili, has not changed, preserving its significance to the present day.

Thus, with his first study – the result of many years of scrupulous work – Abramishvili said a new word in Georgian archaeology.

After this, he devoted much of his research to the major problem of the origin and development of iron metallurgy on the territory of Eastern Georgia. In this connection he identified two stages: the Early Iron Age and the period of wide adoption of iron. For its part, the latter period was divided by him into three stages, the first of which is characterized by iron tools repeating the forms of similar bronze items, the second by higher technological properties of iron tools. At this stage iron items do not repeat the forms of respective bronze items. The latter correspond to the properties characteristic of the new metal and to the peculiarities of its treatment. This is manifested even better at the third stage, when tools made of bronze are finally ousted by iron.

By this detailed study Abramishvili gave a well-reasoned rejection of the view prevalent earlier on the introduction of iron metallurgy on Georgian territory from outside, graphically demonstrating that this great breakthrough in the history of culture occurred locally and that its subsequent development proceeded through immanent processes.

On the other hand, Abramishvili noted specially that factual material confirmed the views expressed by European specialists on the basis of geological data according to which South Caucasia constitutes an ancient seat of iron metallurgy in the Near East. At the same time, on the basis of an analysis of material brought to light by himself, he came to a highly significant conclusion that development of iron metallurgy in various regions of South Caucasia did not commence synchronously and that its origin and wide adoption on the territory of historical Kvemo (Lower) Kartli must have taken place in the second half of the 2nd millennium B.C. A little later this process started in Samtskhe, then in Shida (Inner) Kartli, Kakheti and other areas of Caucasia. This is a very interesting observation which, along with other evidence, explains why Kartlian tribes succeeded in ancient times in forming the principal ethnic nucleus around which Georgian tribes subsequently consolidated.

In the same study Abramishvili was the first to assume the coexistence of two drastically differing archaeological cultures on the territory of Late Bronze Age Eastern Georgia. Subsequent study enabled the author to draw the boundary between these two cultures along the river Aragvi, and to establish their genesis and area of diffusion. Abramishvili devoted a special study to the

zoomorphic-handled pottery spread on Georgia's territory. He considered the zoomorphic handle on pottery as a sign determining the cultural-historical unity which, in his own conclusion, existed to the west of the Aragvi, down to the Black Sea and which, for its part, united two archaeological cultures: Colchian and Iberian.

Identification of late Bronze-Early Iron Age archaeological culture on the territory of South Caucasia and determination of their chronological inter-relationship became a topic of special discussion. In 1961 Abramishvili excavated two barrows in v. Ulyanovka (mod. Tsitelgori), Kakheti. The author considered these barrows as typical sites of the second cultural-historical unity. In his view the site covered a fairly large territory of South Caucasia to the east of the Aragvi river (almost the whole of Armenia, North-Western Azerbaijan, Eastern Georgia and the southern regions). Abramishvili called this unity Lchashen-Tsitelgori, for it was at Lchashen (Armenia) and Tsitelgori (Eastern Georgia) that barrows – the richest among the typical sites of this culture – had come to light. He assumed the original seat of this culture in Anatolia.

Abramishvili took part and directed many important archaeological expeditions in various regions of Georgia. Especially noteworthy are the excavations conducted under his guidance in the environs of Tbilisi in the 1960s–1970s – in Delisi, Dighomi valley (the so-called "Treligorebi"). Ancient settlement sites and burial grounds that present the history of settlement of the environs of Tbilisi, and hence that of Tbilisi before it turned into a city, in a new light. A monumental collection of papers, "Tbilisi, Archaeological Sites" (I, 1978), edited by Abramishvili is the author or co-author of all the papers in this collection.

It is clear from his introductory overview that the rich archaeological material brought to light by the excavations posed a number of issues of South Caucasian archaeology in a novel way, viz. the interrelationship of the so-called early farming Neolithic culture and the Mtkvari (Kura)–Araxes Early Bronze Age culture, the relationship of the East-Caucasian early farming culture with synchronous West-Georgian culture, the cultural-chronological relationship of Middle and Late bronze period archaeological sites, and basic questions of the relationship of the sites of the early stage of the Late Bronze Age of Kartli with synchronous sites of Western Armenia.

In addition, the excavation of the Treli burial ground revealed grave goods of the 8th–7th cent. B.C., hitherto absolutely unknown to Georgia. According to Abramishvili's interpretation, the

material must have been connected with the northern Black Sea littoral Cimmerian tribes. It became clear to Abramishvili that the Treligorebi settlement site, lying on the cross-roads of ancient trade routes, was at the same time in the area of the meeting of various archaeological cultures of South Caucasia, as reflected in the material found on the settlement site and its burial ground.

The material of the Treli burial ground, along with the chronological system, developed on the basis of the Samtavro burial ground, served as the basis of the chronological system built by Abramishvili for the Late Bronze-Early Iron Age sites of South Caucasia.

It was on these major archaeological issues – of the relationship of the various archaeological cultures of South Caucasia and questions of mutual influence – that Abramishvili worked towards the end of his life. Unfortunately, he failed to give a definitive treatment of these issues in his lifetime.

The irreparable loss suffered by Georgian archaeological science through Abramishvili's death must be clear from the foregoing.

The highly gifted and erudite scholar enjoyed great authority as a well-known specialist and professional not only in Georgia but beyond her borders as well – in the wide circle of Caucasologists. Many times did I witness the attention with which his views were heard and respect shown to him at scholarly sessions by eminent archaeologists in Moscow and Petersburg (Leningrad). His knowledge of Caucasian material of the Bronze and Iron Ages, accumulated in dozens of thick files, drawn in his own hand and described with reference to relevant sources and literature, as well as every item from excavated Caucasian sites, preserved in Caucasian museums or found in publications long since turned into rare books, caused my astonishment.

On the other hand, Abramishvili was very exacting towards himself, and I think this was why a person of his talent, broad interests and great professional erudition did not leave behind a great scholarly legacy in terms of quantity. However, what he did leave to us is of major significance for Georgian archaeology.

I cannot overlook Abramishvili's personal qualities: a man of energetic, ebullient disposition, endowed with the virtue of love and friendship, open-hearted, ever cheerful, hospitable, generous and supportive in trouble.... From this angle too, his departure is an irretrievable loss for his relatives and friends.

David Muskhelishvili

TOWARDS DATING THE REMAINS OF THE LATE BRONZE AGE AND OF THE PERIOD OF WIDE ADOPTION OF IRON, DISCOVERED AT THE SAMTAVRO BURIAL GROUND

The Samtavro burial ground has long since claimed attention of researchers. As is known, chronologically alternating various-type burials have come to light at this burial ground, barrow burials being the oldest. The latter are followed by chronologically alternating burials of other type: pit burials, jar burials, tile cists and stone cists. It should be noted in advance that in the period of our present interest the deceased were – with rare exceptions – buried in pit burials.

The Austrian scholar Fr. Bayern, the first excavator of the Samtavro burial ground, quite justifiably considered the pit burials of this cemetery to be the earliest among the burials of other types discovered by that time;¹ he dated them to the beginning of the Iron Age.² Bayern has nothing definite to say about the absolute date of these burials. In one of his studies he notes that the pit burials of Samtavro, which he calls lower-storey burials owing to their stratigraphic arrangement, belong to a period antedating by several centuries the conquest of the Medes by the Caspians.³ Elsewhere he opines that the burial of the lower storey of the Samtavro burial ground must be one hundred years earlier than the Redkin Lager burial ground,⁴ which he assigns to the end of the Bronze Age. In Bayern's view, the Redkin Lager burial ground is the earliest among the burial grounds discovered in the Caucasus by that time. Then come, he believes, the Samtavro pit burials, followed by the lower storey burials of the Koban burial ground, while the youngest are the Qazbegi sites.⁵

Basing himself on the letters written to him by Fr. Bayern, D. Anuchin quotes the latter scholar's view in his paper, in which he dates the pit burials

discovered at the Samtavro burial ground to the 2nd millennium B.C.⁶

Ern. Chantre does not share the comparative dating given by Bayern for the above-mentioned burial grounds, himself dating all of them to the oldest period of the Iron Age. In his view, these burial grounds doubtless belong to different time spans of this period, but there is no ground for dating any of these burials to the Bronze Age.⁷

In R. Virchow's opinion, the Koban burial ground belongs to an earlier period than the Redkin camp burial ground. He considers the Samtavro burial ground to be earlier than the Redkin camp burial ground. Virchow assigns these three burial grounds to the beginning of the Iron Age, dating the oldest – Koban – burial ground to the 11th-10th centuries B.C.⁸

Of Soviet researchers, the pit burials of the Samtavro burial ground was first dated by Prof. G. Nioradze – in connection with the dating of a burial containing a cut-ended bronze sword discovered at Zemo Avchala.⁹ In dating the Zemo Avchala burial, Prof. Nioradze discusses the grave goods of pit burial 591, excavated by Bayern at the Samtavro burial ground, and in which a bronze sword similar to the Zemo Avchala cut-ended sword was discovered.¹⁰ Prof. Nioradze dates burial 591 by means of the bronze bow-shaped fibula and the so-called East-Caucasian flat axes, relying largely on the bronze bow-shaped fibula.

Like many other researchers, Prof. Nioradze considers Southern Europe the home of bow-shaped fibulae. Relying on I. Undest and M. Hörness, he considers the most primitive fibula

¹ The Middle Bronze Age barrow burial was discovered by the Mtskheta Expedition.

² Fr. Bayern, *Bemerkungen und Ansichten über den Kaukasus, und seine vorhistorischen Verhältnisse, sein Völker und deren Industrie; VBGAEU* (Verhandlungen der berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte). Berlin, 1882, S. 326-354.

³ Fr. Bayern, *Contribution à l'archéologie du Caucase*, Lyon, 1882, p. 26.

⁴ Fr. Bayern, *Untersuchungen über die ältesten Gräber- und Schatzfunde in Kaukasien; ZE* (Zeitschrift für Ethnologie), Supplement, Berlin, 1885, S. 31.

⁵ Fr. Bayern, *Bemerkungen und Ansichten...*, S. 327.

⁶ D. Anuchin, *Doistoricheskaya arkheologia Kavkaza*, (Prehistoric archaeology of the Caucasus.) *ZMNP* (Jornal of the Ministry of National Economy), part CCXXXI, St. Petersburg, 1884, p. 206.

⁷ Ern. Chantre, *Recherches anthropologiques dans le Caucase*, t. II, Paris-Lyon, 1886, pp. 185-186.

⁸ R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus*, Berlin, 1883, S. 19-20, 42.

⁹ G. Nioradze, *Zemo Avchalis Samare* (The Zemo Avchala burial ground), *SSMM* (Bulletin of the State Museum of Georgia), VI, Tbilisi, 1931, pp. 202-203.

¹⁰ V. Vyubov, *Predmety drevnosti v khranilishehe "Obshchestva Lyubitelei Kavkazskoi Arkheologii"* (Objects of antiquity in the depository of the "Society of Lovers of Caucasian Archaeology"), Tbilisi, 1877, pp. 29-30; Fr. Bayern, *Untersuchungen über die ältesten Gräber...*, p. 36.

resembling a violin, discovered at Mycenae, to belong to the 14th cent. B.C.¹¹

In Prof. Nioradze's view, the fibula found in pit burial 591 represents a relatively developed type of fibulae of this kind, being somewhat distanced from the centre of its origin. Hence, in his opinion, this bow-shaped fibula and the burial in which it was found cannot be assigned to a period earlier than the 14th-13th cent. B.C. In Nioradze's opinion, this date is strengthened by an Eastern-Caucasian type bronze axe found in the same burial, a similar one being given, in his words, "on the figure of the king of the Hittites and which belongs approximately to the same period – the 14th-13th cent". In his view, the so-called flat bronze axe found in this burial is datable to the same period.¹²

Chr. Blinkenberg, who devoted a special study to the so-called Greek and Eastern fibulae, dates the fibulae with a semicircular bow, discovered in Greece and Crete, to the 12th-10th cent. B.C. He believes the *terminus ante quem* of fibulae with violin is the 14th cent. B.C.¹³

If it is borne in mind that the bow-shaped fibulae discovered in the Caucasus indeed receive their form from their counterparts spread in Greece,¹⁴ then, clearly, the *terminus ante quem*, determined by Prof. Nioradze for Bayern's pit burial 591, stands in need of some specification. The *terminus ante quem* of the fibula with a bow-shaped arc, discovered in Greece, is the 12th cent. B.C. And fibulae of this type, discovered in Georgia, which receive their shape from Greek bow-shaped fibulae, can of course not be of an earlier period. As to the so-called Eastern South Caucasian type bronze axe, it should be noted that axes of this type occur over a fairly long period of time.¹⁵ Hence, I believe that the date of the Bogaz-

keoy bas-relief will not be helpful in dating axes of this type, even if a genetic link between the axe depicted on the bas-relief of Bogaz-keoy and the so-called Eastern South Caucasian type bronze axes is accepted beyond doubt. So-called flat bronze axes also occur over a fairly long period of time.

Therefore, the bronze axes found in pit burial 591 do not stand in the way of specifying the *terminus ante quem* dating proposed by Nioradze for the same burial.

In addition, it should be noted that Prof. Nioradze did not identify the so-called early stage burial of the Late Bronze Age at the Samtavro burial ground. He considered Bayern's pit burial 591 to be one of the oldest among those brought to light at Samtavro, believing that the 13th cent. B.C. established as the *terminus ante quem* for this burial was applicable to all pit burials.¹⁶

Pit burials of the so-called early stage of the Late Bronze Age were first singled out from the burials discovered at the Samtavro burial ground by A. Kalandadze, director of the archaeological excavations of the northern section of the burial ground.¹⁷ Kalandadze divided the pit burials unearthed at Samtavro into two major chronological groups, uniting the pit burials of the so-called early stage of the Late Bronze Age in the first group, and all other pit burials of a later period in the second group.

Kalandadze's description of the early stage pit burials of the Late Bronze Age was later corrected to some extent and specified by other researchers. Thus, for example, Kalandadze notes that in burials of the early stage of the Late Bronze Age only bronze occurs, while iron is represented in an insignificant proportion.¹⁸ Now, G. Lomtadze rightly observes that in the pit burials of this

¹¹ G. Nioradze, *op. cit.* pp. 202-203.

¹² G. Nioradze, *op. cit.* pp. 203.

¹³ Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, København, 1926, pp. 17, 20-21, 59-66.

¹⁴ Quite a few researchers consider Greek bow-shaped fibulae to have been the prototype of their Caucasian counterparts: Ingr. Undest, *Zu den ältesten Fibeltypen*, ZE, Berlin, 1889, S. 213-215; Fr. Hancăr, *Kaukasus-Luristan, ESA (Eurasia septentrionalis antiqua)*, IX, Helsinki, 1934, p. 89; G. Nioradze, *op. cit.*, pp. 202-203; B. A. Kuftin, *K voprosu o drevneishikh kornyx gruzinskoi kulturi na Kavkaze po dannim arkeologii (Towards the ancient roots of Georgian culture in the Caucasus according to the evidence of archaeology)*, SSMM, XII-B, 1944, p. 316; *idem*, *Arkheologicheskie raskopki v Trialeti (Archaeological excavations in Trialeti)*, Tbilisi, 1941, p. 72.

¹⁵ G. Gobejishvili, *Brinjaos kartuli udzvelesi baltebi (Ancient Georgian bronze buckles)*, Tbilisi, 1942, p. 142; D. Koridze, *Gviani Brinjaos khanis archeologiuri*

dzeglebi Tbilisidan (Navtlughi) (Late Bronze Age archaeological remains from Tbilisi (Navtlughi)), SSMM, XVIII-B, 1955, p. 204.

¹⁶ G. Nioradze, *Der Verwahrfund von Kvemo-Sasirethi (Georgien, Rayon Kaspi)*, ESA, VII, Helsinki, 1932, S. 82-97; *idem*, *Archeologiuri dazvervebi Mtkvris kheobashi (Archaeological explorations in the Mtkvari valle)y*, SSMM, XIII-B, 1944, p. 210-211.

¹⁷ A. Kalandadze, *Mtskheta arkeologiuri expeditiis chrdiloetis jgupis mier 1938-1939 ts. tsarmoebuli mushaobis mokle angarishi (Brief report on the work carried out in 1938-1939 by the northern group of the Mtskheta archaeological expedition)*, Tbilisi, 1940, pp. 105-117 (manuscript).

¹⁸ A. Kalandadze, *op. cit.*, p. 106.

period there is no trace of iron at the Samtavro burial ground.¹⁹

The burials of the so-called early stage of the Late Bronze Age are dated by Kalandadze to the 13th-10th cent. B.C.²⁰ in the preliminary reports on the work done by the northern group of the Samtavro, while he considers the 9th cent. B.C. to be the *terminus ante quem* of Iron Age burials. He assigns all the pit burials brought to light at the Samtavro burial ground to the 13th-5th cent. B.C.²¹

Prof. B. Kuftin also touches upon the dating of the pit burials discovered at Samtavro in connection with the periodization of the remains discovered in Trialeti.

Kuftin does not take into consideration the pit burials of the so-called early stage of the Late Bronze Age, isolated by Kalandadze from the

Samtavro burial ground, and he believes the Beshtasheni burials of the so-called Late Bronze Age and those of the first appearance of iron to be earlier than the Samtavro pit burials. According to Kuftin, the turn of the 12th-11th centuries is the *terminus ante quem* of the Beshtasheni burial ground.²²

In discussing the Samtavro burial ground, Kuftin relies only on the sites excavated by Bayern, among which he considers burials 591 and 606, containing bronze fibulae, to be the oldest.²³ Kuftin dates these burials, viz. N 591, to the period of the Kingdom of Urartu.²⁴ It should be noted that, on the basis of white cylindrical beads, Kuftin dates the burial pit 565, excavated by Bayern, to the same Urartian Kingdom.²⁵

In Kuftin's view, the white cylindrical beads are contemporaneous with their so-called domino-like counterparts. Hence, he believes, they could not have appeared at the Samtavro burial ground earlier than the period of Urartu.²⁶

In describing the remains brought to light v. Golovino, A. Martirosyan does not concur with Kuftin's view on the so-called domino-like beads being characteristic only of Trialeti and quite rightfully considers burial 565, dug by Bayern, to be earlier than the burials discovered at Trialeti.²⁷

Indeed, the volute-headed fibula,²⁸ found in pit burial 565, and characteristic of remains of the early stage of the Late Bronze Age, must be indicative of an earlier date of the cited burial.²⁹

The issue of dating the pit burials discovered at Samtavro is touched upon in a number of G. Lomtadze's studies. In his scientific-popular essay on the results of the work of the Mtskheta-Samtavro Archaeological Expedition, Lomtadze concurs with Kalandadze's dating of the Samtavro pit burials, assigning them to the 13th-15th centuries B.C.³⁰

Lomtadze dealt extensively with the question of dating the pit burials discovered at the

¹⁹ G. Lomtadze, Mtskheta-Samtavros archeologiuri expeditiis chrdilo jgupis 1940 ts. Mushaobis mokle angarishi (Preliminary brief report of the work done in 1940 by the northern group of the Mtskheta-Samtavro Archaeological Expedition), p. 74, (manuscript).

²⁰ A. N. Kalandadze, Kratki predvoritelni otchet o rabote severnoi grupi Mtsketskoi arkheologicheskoi expeditii za 1938-1939 gg. (Brief preliminary report on the work of the northern group of the Mtskheta Archaeological Expedition in 1938-39), p. 33 (manuscript).

²¹ A. N. Kalandadze, Periodizatsia pamiatnikov Samtavro (Periodization of the Samtavro sites). Annotation in: *KSIMK*, (Brief Reports of the Institute of Material Culture) XXIV, Moscow-Leningrad, 1949, p. 5.

In his report on the work of the Expedition in 1938-39, Kalandadze considers the 6th cent. B.C. as the *terminus post quem* for the pit burials discovered at the Samtavro burial ground (A. Kalandadze, Brief report....., p. 115). The date of the Samtavro pit burials, supplied by Kalandadze, are given also by other researchers working on the materials of the Samtavro burial ground: Z. Maisuradze, Samtavros ormosamarkhebis shavi da rukhi krala keramikis teknologia (The technology of the black and grey polished vessels of the Samtavro pit burials), *SSMAE* (Bulletin of the Acad. Sci. Georgian SSR), XIII, n 4, Tbilisi, 1952, p. 249; G. G. Lemlein, Kamennye busy Samtavrskogo mogilnika (The stone beads of the Samtavro burial ground), *MSKI* (Materials for the History of Georgia and the Caucasus), section 29, Tbilisi, 1951, pp. 185, 188ff.; M. G. Abdushelishvili, K paleoantropologii Samtavrskogo mogilnika, (Towards the palaeoanthropology of the Samtavro Burial Ground), Tbilisi, 1954, p. 14. Here, following Kalandadze, the author dates the Late Bronze remains, discovered at the Samtavro burial ground, to the 13th-10th cent. B.C. (corresponding to the early state of the Late Bronze Age), remains of the transition period from Bronze to Iron to the 10th-9th cent B.C. (largely corresponding to remains of the late stage of the Late Bronze Age), while the remains of the Iron Age proper to the 8th-4th cent. B.C.

²² B. A. Kuftin, Arkheologicheskie raskopki....., pp. 69-70.

²³ *Ibid.* pp. 67-70.

²⁴ *Ibid.* p. 52.

²⁵ *Ibid.* p. 57.

²⁶ *Ibid.* p. 57.

²⁷ A. I. Martirosyan, Raskopki v Golovino (Excavations at Golovino), Yerevan, 1954, p. 85.

²⁸ V. Vyubov, Predmety drevnosti.... p. 2727, pl. VI, 9.

²⁹ N. Okropiridze, Brinjaos tavkhvia Sakindzebi Samtavros ormosamarkhebidan (Bronze volute fibulae from the pit burials of Samtavro); in: *MSKI*, section 29, pp. 141-152.

³⁰ G. Lomtadze, Archeologiuri gatkhebi sakartvelos dzvel dedakalakshi (Archaeological excavations in the ancient capital of Georgia), Tbilisi, 1944, p. 26.

Samtavro burial ground in his thesis for a Candidate's degree in historical sciences: "Bronze Daggers and Swords in the Most Ancient Burials of Samtavro". In this work, Lomtadze identified for the first time a layer of "handled bronze daggers" and "flat bronze swords with handles" among the pit burials at Samtavro, placing the layer between the so-called leaf-like bronze daggers and pit burials containing Scythian grave goods. Besides, Lomtadze isolated a pit burial (N 44, south section 1938) from the layer of "bronze daggers and swords" by way of a working hypothesis. He placed this burial among those containing the so-called leaf-like bronze daggers and bronze dagger-swords. He notes quite justifiably that the transitional character of this burial is indicated by the mixed nature of the grave goods found in it (containing inventory characteristic of the layer of leaf-like daggers as well as grave goods typical of later burials) and the structure and chemical composition of the dagger discovered in it.³¹

Lomtadze singled out pit burials Nos 51 and 211 containing the so-called pointed bronze swords from the group of handled bronze swords and, owing to the large number of iron items found in these burials, he considered them to be older than other burials containing daggers and swords.³²

As the so-called Scythian-type arrowheads do not occur in burials containing bronze daggers and swords, Lomtadze considered the 7th cent. B.C. as the *terminus post quem* for these burials.³³ In determining the *terminus ante quem* he gives different dates at different places of his study. Thus, e.g. in the chronological diagram the 13th cent. B.C. is given as the *terminus ante quem* for the burials containing bronze dagger-swords,³⁴ while in the text he dates the same burials to the turn of the 2nd and 1st millennia B.C.³⁵ The same must be said about the date of the burials containing the so-called leaf-like bronze daggers. In the text Lomtadze dates these burials to the last two centuries of the 2nd millennium B.C.,³⁶ while in the chronological diagram of the ancient burials they are to the second half of the 2nd

millennium B.C., or more precisely, to the first two centuries of the second half of the 2nd millennium.³⁷

It should be noted that in his popular scientific essay published in 1955, Lomtadze cites the same dates given by him in his essay published in 1944.³⁸

Prof. B. Piotrovski also touched upon the issue of dating the pit burials discovered at Samtavro. As is known, in many of his works, Piotrovski advanced the view that in Transcaucasia, particularly in Georgia, iron metallurgy came into being and developed under the influence of the Kingdom of Van.³⁹

Thus, he dates sites containing the most ancient remains in Georgia, including Bayern's pit burial 591, to the period of the Kingdom of Van, or the 8th-7th cent. B.C.⁴⁰ I have discussed the validity of Prof. Piotrovski's above views in my papers.⁴¹

I shall note here that in his paper read at a conference of the archaeologists of Caucasia, Piotrovski transferred the dates of the sites containing ancient iron items in Transcaucasia from the 8th-7th to the end of the 2nd millennium B.C., while the period of wide adoption of iron to the 9th cent. B.C.⁴²

³⁷ *Ibid.* p. 364.

³⁸ G. A. Lomtadze, *Arkheologicheskie raskopki v Mtskheta (Archaeological excavations at Mtskheta)*, Tbilisi, 1955, pp. 45-55.

³⁹ B. B. Piotrovski, *Istoria i kultura Urartu (The history and culture of Urartu)*, Yerevan, 1944, p. 186; *idem*, *Osnovnye itogi i problemy arkheologicheskogo izucheniya Zakavkazya (The main results and problems of the archaeological study of Transcaucasia)*; (*Scientific session of the Institute of the History of Material Culture and of the State Hermitage, devoted to the archaeology of Transcaucasia*), Leningrad, 1949, pp. 42-43; *idem*, *Archeologia Zakavkazya (The Archaeology of Transcaucasia)*, Leningrad, 1949, pp. 111, 115-116; *idem* *Karmir-Blur, II*, Yerevan, 1950, pp. 87-88; *idem*, *Skify i Drevnii Vostok (The Scythians and the Ancient East)*, SA (Soviet Archaeology), Moscow, 1954, p. 114.

⁴⁰ B. B. Piotrovski, *Arkheologia Zakavkazya* pp. 62-63.

⁴¹ R. Abramishvili, *Rkinis tsarmoebis sakitkhisatvis sakartveloshi Aspiranta da akhlagazrda IV sametsniero konperentsia, tezisebi (Towards the manufacture of iron in ancient Georgia)*, *Abstracts of Papers of the 4th Conference of Postgraduates and Young Scholars*, Tbilisi, 1953, pp. 36-37; (The paper was published in Tbilisi in 1961, SSMM, pp. 292-302.

⁴² B. B. Piotrovski, *Zakavkazie i Drevni Vostok (Transcaucasia and the Ancient East)*. In the abstract of this paper, Piotrovski begins the wide mastery of iron with the 8th-7th cent. B.C. instead of the 9th cent. B.C., as noted in his paper; see *Abstracts of Papers at the*

³¹ G. Lomtadze, *Brinjaos satevrebis da makhvilebis Samtavros udzveles samarkhebshi (Bronze daggers and swords in the ancient burials of Samtavro)*, Tbilisi, 1944, pp. 160-168 (the manuscript was published in Tbilisi, 1974, pp. 160-168).

³² *Ibid.* pp. 336, 345.

³³ *Ibid.* pp. 344-346, 355-356.

³⁴ *Ibid.* p. 364.

³⁵ *Ibid.* pp. 344, 355-356.

³⁶ G. Lomtadze, *ibid.* pp. 344, 355-356.

The issue of dating the pit burials discovered at Samtavro was addressed by O. Japaridze too in dating the so-called Colchian culture. As is known, burials 121, 208 and 260 of Samtavro yielded a Colchian axe each. Japaridze considered burials 208 and 260 to be contemporaneous with the burial excavated by Nioradze at Zemo Avchala, concurring with Prof. Nioradze's dating of the Zemo Avchala burial. He believes the 13th cent. B.C. to be the *terminus ante quem* of burials 208 and 260. And, owing to the occurrence of a large number of iron items in burial 121, Japaridze brings it to the beginning of the Iron Age, dating it to the 8th cent. B.C.⁴³

In my view, Japaridze's dating of pit burial 121 is correct. As to burials 208 and 260, it should be said that, as noted above, Prof. Nioradze's date for the Zemo Avchala burial stands in need of some specification; furthermore, burial 260 is not synchronous with burial 208 and with that of Zemo Avchala. Although not a single iron item was found in burial 260, it can be said safely that it must be of a much later date than N 208 and the Zemo Avchala burials. This is confirmed by the discovery in burial 260 of bronze bracelets with notches on the surface and finger-rings, amber beads, and other items that occur only in burials of the period of wide mastery of iron.⁴⁴

In his work "Archaeological excavations in Soviet Georgia", G. Gobejishvili concurs with Kalandadze's dating of the Samtavro pit burials assigning them to the 13th-5th centuries. The burials of the so-called early stage of the Late Bronze Age, singled out from these burials, are dated by him to the 13th-10th centuries B.C.⁴⁵

In his work, T. Chubinishvili gives the same dates for the Samtavro burials.⁴⁶

Later Chubinishvili altered these dates established for the Samtavro burials, considering

---

plenary sessions of a conference on the archaeology of the Caucasus, held in Yerevan in October 1956, pp. 4-5.

⁴³ O. Japaridze, Kolkhuri tsuli (The Colchian axe), *SSMM*, XVI-B, pp. 83-85; *idem.*, Bronzovye topory Vostochnoi Gruzii (Bronze axes of Western Georgia), *SA*, XVIII, 1953, pp. 299-300.

⁴⁴ Similarly to Japaridze, D. Koridze too assigns burial 260 of Samtavro to the developed Bronze Age, dating it to the last centuries of the 2nd millennium B.C. See D. Koridze, Tbilisis arkeologiuri dzeglebi (The Archaeological Sites of Tbilisi), Tbilisi, 1955.

⁴⁵ G. Gobejishvili, Arkeologiuri gatkhrebi Sabchota Sakartveloshi (Archaeological excavations in Soviet Georgia), Tbilisi, 1952, p. 74.

⁴⁶ T. N. Chubinishvili, Drevneishiye gruntovyie pogrebeniya samtavrskogo mogilnika (Ancient ground burials of the Samtavro burial ground), *KSIIIMK*, XLVI, 1952, pp. 54-55.

the 13th-12th centuries B.C. to be the *terminus ante quem* for the Late Bronze burials.⁴⁷ And as a result of considering the grave goods of barrow burial 243 of the Late Bronze Age, and comparing them with materials found in Georgia and other countries, Chubinishvili assigns the 15th century B.C. as the *terminus ante quem* for burials of the early stage of the Late Bronze Age.⁴⁸

D. Koridze also addressed the question of dating the burials discovered at Samtavro. He rightly notes the need for the specification of Lomtadze's dating of the bronze daggers and swords, adding that independent layers may be identified in the time period assigned to them by Lomtadze; Koridze singled out the layers containing daggers of the so-called East-Georgian type from Lomtadze's bronze dagger-sword layer, considering them to be earlier than the burials containing bronze daggers. Koridze dated the complex of these daggers to the 12th-11th cent. B.C.⁴⁹

In my view, the chronological precedence of some bronze so-called east-Georgian type daggers to bronze swords is justified.

As already noted, using the example of burial 44 discovered at the south section of the Samtavro burial ground, Lomtadze was the first to advance the working hypothesis on the so-called east-Georgian type daggers with composite handles chronologically preceding all-metal bronze dagger-swords. Disregarding Lomtadze's observation just cited, Koridze did not differentiate the composite handled daggers from their all-metal counterparts, considering all of them to be all-metal daggers.

I stress this point because daggers with composite handles must indeed have preceded all-metal bronze daggers, and to prove the relative precedence of bronze daggers to bronze swords Koridze bases himself precisely on composite-handled dagger complexes.⁵⁰ I believe, some all-metal daggers too must be earlier than the bronze swords (e.g. the all-metal bronze daggers found in

---

⁴⁷ T. Chubinishvili, Shida Kartlis gviani brinjaos khanis kulturis adreuli etapis istoriisatvis (Towards the history of the early stage of the Late Bronze Age of Shida (Inner) Kartli), Thesis for the degree of Cand. Hist. Sci. Tbilisi, 1953, pp. 267-270, (manuscript).

⁴⁸ T. Chubinishvili, Thesis for Candidate's degree, pp. 270-274; *idem.*, Samtavros qorganuli samarkhi N 243 (Barrow burial 243 of Samtavro), *MSKA* (Materials for the History of the Archaeology of Georgia and Caucasia), v. I, Tbilisi, 1955, pp. 19-23.

⁴⁹ D. Koridze, Gviani Brinjaos khanis..., pp. 83-87; *idem.*, Tbilisis archeologiuri dzeglebi, pp. 205-209.

⁵⁰ *Ibid.*

burials 87, 88 and 240, excavated in the north section of the Samtavro burial ground); but I take some of these to be contemporaneous with bronze swords, e.g. the daggers brought to light in burials 39 (north section) and 275 (south section). This is indicated both by the burial ground complexes and the outward signs of these daggers too.⁵¹

I touched upon the dating of the burial discovered at Samtavro in my papers cited above. In the present paper I develop the same view on the dating of the remains of the Late Bronze Age and wide mastery of iron discovered at this burial ground.

The remains brought to light at the Samtavro burial ground constitute the richest material towards dating sites of the Late Bronze Age and wide adoption of iron.

The following has helped me in the comparative dating of the pit burials excavated at Samtavro: a) the large number of burials uncovered (over 540),⁵² b) the absence of chronological lacunae between the burials, c) the stratigraphic arrangement of the burials, and d) the fact that the items found in these burials (largely weapons and ornaments) produce a picture of rapid typological change. To determine the comparative dates of these burials, I took into consideration the technique of manufacture of some of the items and the chemical composition of objects made of metal.

Apart from comparative dating, the remains of the Samtavro burial ground yield good material for their absolute dating as well: some items found at this burial ground show parallels with objects from sites dated with relative precision, this fact providing a reliable basis for the absolute dating of the Samtavro pit burials.

I begin the dating of the Samtavro remains with consideration of the burial complexes that allow to establish synchronization with sites dated with relative precision, and hence serve as the point of departure for dating the remains of our interest.

All later burial complexes permit a relatively precise dating of the Samtavro remains under discussion; therefore, I begin the dating of the Samtavro remains with a discussion of later burials.

Of the Samtavro remains it is feasible to date the so-called Scythian-period burials with relative

precision. In order to date the burials of this period I singled out first those burials that enable their synchronization with remains dated with relative precision, due to the grave goods found in them. And by drawing parallels with these burial complexes and consideration of stratigraphic data I tried to identify other, contemporaneous burials.

Then I tried to date other, earlier burials brought to light at Samtavro.

In the present paper, in describing each layer, I shall list the items that are characteristic of one or another layer. The items that occur only in some one layer will be singled out. At the same time I shall touch upon the features characteristic of this individual layer.

As already noted, in the period of our present interest the latest remains correspond to the so-called Scythian period. The following items are characteristic of the Samtavro burial ground and occur only in burials of this period: weapons of bronze⁵³ (pl. I_{51,55-57,59,65}), iron⁵⁴ (pl. I₃₈), and bone⁵⁵ (pl. I₆₆) "Scythian type arrowheads", bone tetrahedral, round so-called arrow-head⁵⁶ (pl. I₅₂), iron flat-edged swords⁵⁷ (pl. I₆₃), a largish iron dagger⁵⁸ covered with bronze plate (pl. I₆₉), iron akinakes⁵⁹, various type iron axes⁶⁰ (pl. I_{4,10}), conical iron bayonets⁶¹ (pl. I₃₈) and iron arrowheads resembling these bayonets⁶² (pl. I_{53,54}).

Horse harness made of bone occurs only in burials of this layer (fragments of a bit (?)⁶³ (pl. I_{41,42}) and small items of cylindrical shape⁶⁴ (pl. I₄₃).

Of items connected with clothes the following should be noted as characteristic only of this layer and occurring only in burials of this layer: bronze bow fibula with a composite lug⁶⁵ (pl. I₃₂), bronze

⁵³ Pit burials 20, 27, 71, 104, 106, 194, 293, 319. As the majority of the burials of our interest have been discovered in the north section of the burial ground for brevity the section will be referred to only in listing the burials uncovered in the south section.

⁵⁴ Pit burial 293.

⁵⁵ Pit burial 106.

⁵⁶ Pit burial 104.

⁵⁷ Pit burials 71, 195, 293, 310.

⁵⁸ Pit burial 243.

⁵⁹ Pit burials 27, 50, 99, 212, 291, 295, trace of pit burial 24

⁶⁰ Pit burials 8, 27, 99, 196, 212, 250, trace of pit burial 14.

⁶¹ Pit burials 99, 243.

⁶² Pit burial 104.

⁶³ Pit burial 106.

⁶⁴ Pit burials 50, 106, 291, 255.

⁶⁵ Pit burial 1.

⁵¹ R. Abramishvili, *Rkinis tsarmoebis sakitkhistvis...* pp. 14-16.

⁵² Burials of the Classical period that are synchronous with the jar burials discovered at Samtavro are not listed among these burials.

fibula with an angular head⁶⁶ (pl. I₂₈₋₃₀) and fibulae with an iron rod and bronze head⁶⁷ (pl. I_{27,31}).

Of metal ornaments, characteristic only of this layer are: bronze bracelets⁶⁸ and ring for the shin⁶⁹ with schematic representation of a snake (?) on the top (pl. I_{33,35,40}), finger-rings made of flat bronze plates⁷⁰ (pl. I₁₉₋₂₁), bronze⁷¹ and iron⁷² hoops (pl. I₁₋₃), silver temple pendants⁷³ (pl. I₂₃) and ear-rings⁷⁴ (pl. I₂₂). It should be noted here that at the Samtavro burial ground silver items do not occur in earlier burials.

Of beads, occurring only in burials of this layer and characteristic of it, the following should be cited: jet beads⁷⁵ (pl. I₁₃₋₁₅) and conical⁷⁶ beads made of white paste, as well as biconical⁷⁷ ones with lengthwise grooves (pl. I_{14,25}).

Of the items characteristic of burials of this layer and found only as an exception in burials of an earlier layer the following should be noted: curved iron knives⁷⁸ (pl. I_{11,44,70,72}), plain bracelets made of fine bronze wire⁷⁹ of round or oval cross-section (pl. I₃₆), amber beads⁸⁰ (pl. I_{16,26}) and low, biconical sard beads⁸¹ with truncated ends (pl. I₇₁).

Compared to burials of an earlier layer, glass beads are represented in more variety in terms of forms and colour (pl. I₂₄).

It should be stressed also that, apart from arrowheads, weapons in burials of this period are of iron only. A bronze axe was found in pit burial 195 of this layer; however, it is an exception for this layer. Besides, it should be noted that burial 195 must be one of the earliest burials among those of this layer according to other grave goods too.

Of the pit burials discovered at Samtavro, burials containing the so-called "Scythian-type arrowheads" are amenable to dating, with relatively more precision. Nine such burials have

been excavated at Samtavro.⁸² In these nine burials forty "Scythian type arrowheads" have been found – one of iron, two of bone and the rest of bronze.

Among the 37 "Scythian-type" bronze arrowheads found at Samtavro 8 principal kinds of arrowhead are identifiable: 1) laurel leaf-like, two-winged, with a spur on socket (pl. I_{55,57}), 2) rhomboid, without a spur, with a socket (pl. I₅₁); 3) rhomboid, with a spur on socket (pl. I_{56,59}); 4) ordinary two-feathered, without a spur, with socket; 5) of the same type, with two wings, with spur on socket; 6) with three wings, without spur, with socket (pl. I₆₅); 7) with three wings, with spur on socket (pl. I₆₄), and 8) trihedral, with short socket, without spur (pl. I₆₃).

Of the above-listed eight arrowheads, laurel-leaf-like two-winged ones are considered to be the earliest. This idea was put forward first by P. Rau⁸³ who devoted a serious study to the dating of "Scythian-type" bronze arrowheads of the Volga area. In his opinion, laurel-leaf-like bronze arrowheads are, by their shape, closest to the bronze spearheads occurring in the Late Bronze Age, which he believes to have been the prototypes of arrowheads of this type. In Rau's view, apart from typological features, the early origin of laurel leaf-like arrowheads is well-proved by the fact that arrowheads of the shape do not occur in burials of the 6th cent. B.C., their degenerated varieties having been discovered in the Malaya Tsimbalka complex, which is dated to a period earlier than the 6th cent. B.C.⁸⁴ On the basis of the foregoing, Rau dates laurel-like bronze arrowheads, generally, to the 7th cent. B.C.⁸⁵

The dating of laurel-leaf-like arrowheads was discussed by A. Iessen too. One half of a mould for casting arrowheads of this type was discovered in 1939 near Novocherkassk, in a hoard found by chance. As a result of studying this mould, Iessen arrived at the conclusion that the long-socketed, laurel-leaf-like arrowheads come typologically closest to bronze spearheads occurring in the first half of the 1st millennium B.C., which Iessen, as well as Rau, considers to have been the prototypes of arrowheads of this type. A study of these

⁸² Pit burials 20, 27, 71, 104, 106, 194m 293m 319 and N 592 excavated by Bayern.

⁸³ P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Studien zur Chronologie der skythischen Pfeilspitze; *Mitteilungen des Zentralmuseums*, I, Pokrowsk, 1929, p. 30, 30, pl. 3DE., pl. XV, 2A, pl. XX, 1A, pl. XVII, 4A.

⁸⁴ P. Rau, *op. cit.*, pp. 30, 31, pl. XIV, 2 A-H.

⁸⁵ *Ibid.*, pp. 32-33.

⁶⁶ Pit burials 295, 319, trace of pit burial 28, etc.

⁶⁷ Pit burials 28, 65.

⁶⁸ Pit burials 8, 83, 57, 117, 196, 206, 213, 220, 225, 319.

⁶⁹ Pit burial 236.

⁷⁰ Pit burials 57, 181, 200, 207, 230, 255, 295, 310.

⁷¹ Pit burials 163 (south section), 207, 245, 255, 273.

⁷² Pit burials 107, 255.

⁷³ Pit burials 117, 129, 210, trace of pit burial 28.

⁷⁴ Pit burials 83, 191, 206, 207.

⁷⁵ Pit burials 3, 206, 273.

⁷⁶ Pit burials 200, 236.

⁷⁷ Pit burials 84, 29, 154.

⁷⁸ Pit burials 1, 2, 31, 50, 106, 130, 137, 153, 181, 186, 200, 250, 309, 310.

⁷⁹ Pit burials 2, 29, 83, 104, 200, 210, 255, 295, 303, 320.

⁸⁰ Pit burials 8, 50, 57, 99, 106, 117, 196, 207, 210, 229, 230, 235, 257, 271 and traces of burials 24, 36

⁸¹ Pit burials 1, 2, 57, 76, 99, 104, 106, 129, 130, 137, 194, 195, 204, 207, 210, 226, 229, 230, 235, 236, 255, etc.

arrowheads led Iessen to the conclusion that the long-socketed arrowheads represented on the Novocherkassk mould are earlier than the short-socketed laurel-leaf-like bronze arrowheads found in the Malaya Tsimbalka complex. According to him, the arrowheads represented on the Novocherkassk mould should not be dated later than the turn of the 8th-7th cent. B.C. Iessen arrives at approximately the same date as a result of his detailed study of the bronze cheek-pieces and bits found in the Novocherkassk hoard.⁸⁶

Laurel-leaf-like arrowheads at Samtavro were found in burials 104 and 194. The arrowhead (N 2070) from burial 104, apart from the outline of the head, resembles laurel-leaf-like arrowheads with their characteristic refined forms, lightness and high round cross-section ridge running all along the head (pl. I₅₅).

Arrowhead 2070 stands close to the laurel-leaf-like arrowheads found in the Malaya Tsimbalka complex.⁸⁷ By its shape this arrowhead is rather removed from Late Bronze Age spearheads that are considered to have been their prototypes. Owing to this, arrowhead 2070 should be considered to be later than the long-socketed and spurless arrowheads represented on the Novocherkassk mould and, similarly to the Malaya Tsimbalka arrowheads, they should be assigned to a period later than the 6th cent. B.C.

Arrowhead 4220 (pl. I₅₇), found in burial 194, is close in shape to arrowhead 2070. Unlike arrowhead 2070, arrowhead 4202 has a lower ridge along its edge. Unlike the two-winged arrowheads of the subsequent period, both these arrowheads are of finer workmanship and lighter. Because of all this, I believe that arrowhead 4202, like arrowhead 2070, should be dated to a period earlier than the 6th century B.C.

The early origin of arrowhead 2070 is attested also by the fact that, together with it, a rhomboid bronze arrowhead was discovered in burial 194 (pl. I₅₆).⁸⁸

On the example of the Malaya Tsimbalka complex, Rau considers the rhomboid arrowheads to be earlier than the 6th cent. B.C., dating it to the 7th cent. B.C.⁸⁹

⁸⁶ A. A. Iessen, K voprosu o pamiatnikakh VIII-VII vv. yuge evropeiskoi chasti SSSR (Novocherkasskii klad) (Towards the 8th-7th cent. B.C. sites in the south of the European part of the USSR (the Novocherkassk hoard of 1939)), SA, XVIII, 1953, pp. 107-109.

⁸⁷ P. Rau, *op. cit.*, p. 31, pl. XIV, 2B, D, E.

⁸⁸ In the field journal this arrowhead too is entered under the number 4202.

⁸⁹ P. Rau, *op. cit.*, pp. 28, 29, 31-33, pl. XIV, 3A-C, pl. XV, A₁-C.

As a result of considering the items found in complexes of the Scythian period, Iessen adjusts Rau's dating (7th cent. B.C.), and dates the Malaya Tsimbalka complex, along with complexes containing similar items, to the second half of the 7th cent. B.C.⁹⁰

Bronze arrowheads with rhomboid spur occur also in burials 106, 293 and 319. Spurless rhomboid arrowheads were found in burial 71 (pl. I₅₁) and in burial 592, the latter excavated by Bayern.⁹¹

In my view, these burials too should be dated to circa the second half of the 7th or the turn of the 7th-6th cent. B.C. The latter date is suggested by the discovery in burials 71 and 319 of forms transitory from rhomboid bronze arrowheads to ordinary two-winged spearheads, and on the other hand, the discovery of rhomboid bronze spearheads together with "Scythian-type" arrowheads characteristic of the first half of the 6th cent. B.C.⁹²

All other types of arrowheads (two-feathered, with spur on the socket; three-winged, with spur on the socket; three-winged, spurless and trihedral short-socketed, spurless) discovered at the Samtavro burial ground, and resembling Scythian-type bronze arrowheads, occur in the Kelermes barrows.⁹³

All modern researchers place the Kelermes barrows within the first half of the 6th cent. B.C. Thus, as a result of a stylistic analysis of the imported items discovered in the Kelermes burials K. Schefold dates these burials to the second quarter of the 6th cent. B.C.⁹⁴

As the result of a detailed study of the electrum plate covering a silver mirror discovered in one of the Kelermes barrows excavated by Schulz, Prof. M. Maksimova arrives at the conclusion that the master-decorator of the mirror must have made it in the 580s-570s B.C.⁹⁵

⁹⁰ A. A. Iessen, Nekotoriye pamyatniki VIII-VII vv. na Severnom Kavkaze (Some sites of the 8th 7th cent. B.C. in the Northern Caucasus), VSSA (*Questions of Scytho-Sarmatian Archaeology*), Moscow, 1954, p. 119.

⁹¹ At present the bronze arrowhead (N 1413), found in burial 71, has its socket removed in order to study the technique of manufacture, but it is clear from the field description that it was spurless.

⁹² Pit burials 106, 293.

⁹³ P. Rau, *op. cit.* pl. I.

⁹⁴ K. Schefold, Der skythische Tierstil in Südrussland, ESA, XII, 1937, pp. 8-13.

⁹⁵ M. I. Maksimova, Serebryannoe zerkalo iz Kelermesa (A silver mirror from Kelermes), SA, XXI, 1954, pp. 303-304.

Iessen repeatedly dealt with the question of dating the Kelermes barrows. Owing to the resemblance with one another of the items found in these barrows, he placed all of them in a relatively short time period, and as a result of a consideration of the items brought to light in these barrows and a thorough study of the curbs and bits, he comes to the conclusion that the main part of these barrows should be dated to the second quarter of the 6th cent. B.C. He transfers some complexes to the first quarter of the 6th cent. B.C.⁹⁶

Arrowheads resembling the "Scythian-type" two-winged and three-winged spurred arrowheads discovered at Samtavro, and moulds for casting them, have been discovered in the ruins of Carchemish.

It is clear from the excavations at Carchemish that this layer belongs to 604 B.C., when the city was destroyed by Nebuchadnezzar. This layer is dated well to the end of the 7th cent B.C. by Egyptian items as well, viz. an imprint of the seal of Nekho (611-595 B.C.) and the bronze seal of Psametichus I (665-611 B.C.).⁹⁷

A burial discovered on the left bank of the Tsukur estuary on the Taman peninsula is dated to the early 6th cent. B.C. by means of the so-called Rhodian oinochoe. Along with other items, nine "Scythian type" bronze arrowheads and one two-winged iron arrowhead⁹⁸ were found in this burial,

⁹⁶ A. A. Iessen, *Mozdokskii mogilnik v ryadu pamyatnikov Severnogo Kavkaza*, *Arkheologicheskiiye ekspeditsii Ermitazha. I, Mozdokskii mogilnik* (The Mozdok burial ground among the sites of the Northern Caucasus, Archaeological Expeditions of the Hermitage, I, The Mozdok burial ground), Leningrad, 1940, pp. 38-49; *idem*, *Grecheskaya kolonizatsiya Severnogo Prichernomoriya (Greek colonization of the northern Black Sea area)*, Leningrad, 1947, pp. 40, 45; *idem*, *K voprosu o pamyatnikakh....*, pp. 100-101; *idem*, *Nekotoriye pamyatniki....*, pp. 112-114.

⁹⁷ C. L. Wolley, *Carchemish*, part II, London, 1921, pp. 125-126, 130, pls. 22b, 22b.

⁹⁸ E. Prushevskaya dates this burial, with the aid of this oinochoe, to the turn of the 7th-6th cent. B.C., and the oinochoe itself to the last quarter of the 7th cent. B.C. (E. Prushevskaya, *Rodoskaya vaza i bronzovie veshchi iz mogilnika na Tamanskom poluostrove* (A Rhodian vase and bronze items from a burial ground on the Taman peninsula), *IAK*, (Transactions of the Archaeological Commission), *issue 63*, 1917, p. 48, fig. 17, 18). Modern researchers have shifted the date of the manufacture of this Milesian-Rhodian vessel from the last quarter of the 7th cent. B.C. to the beginning of the 6th cent. B.C. (Iessen, *Grecheskaya kolonizatsiya....* p. 65; M. Maksimova, *Serebryanoe zerkalo ....* p. 303.

the Samtavro burial 293 having yielded a similar one (pl. I₅₈).

Arrowheads resembling the Samtavro "Scythian-type" bronze arrowheads have been brought to light in the Urartian city-fortress Teishebain. Prof. Piotrovski dates these arrowheads to the first quarter of the 6th cent. B.C.⁹⁹

I believe, all the above-cited parallels give sufficient ground to date the Samtavro burials containing "Scythian-type" bronze arrowheads to the second half of the 7th- and first half of the 6th cent. B.C.

As already noted, this layer is best dated by means of "Scythian-type" arrowheads. The dating of this layer is supported and somewhat specified by some other items discovered at the Samtavro burial ground. Thus, e.g. the iron akinakes found at Samtavro also serve as a basis for dating this layer. Six iron akinakes have been found here.¹⁰⁰ These akinakes have an axle-like handle-head and tall, butterfly-like hilt (pl. I₁₂).

Iron akinakes with this characteristic, discovered to date in large numbers, considered along with other accompanying grave goods, are dated fairly well to the 6th cent. B.C.¹⁰¹

The bone items (N 2098), one fragment of which must be a representation of a griffin (?), widespread in "Scythian culture", and other fragments – a representation of a horse's leg (pl. I_{41,42}), discovered in the Samtavro burial 106, come within the 6th cent. B.C.

Bone bits were fairly widespread in "Scythian culture", one end of the bit ending with the head of a fantastic animal or horse, and the other end with the representation of a horse's leg.¹⁰²

⁹⁹ B. B. Piotrovski, *Istoria i kultura Urartu* pp. 188, 305, fig. 53; *idem*, *Skify v Zakavkazye* (Scythians in Transcaucasia), *Transactions of Leningrad State university, Series of Historical Sciences*, 13, Leningrad, 1949, p. 176; *idem*, *Karmir-Blur*, I, Yerevan, 1950, p. 86, figs 55, 63, *idem*, *Skifyii Drevnii Vostok*, p. 141.

¹⁰⁰ Nos 601 (burial 27), 1096 (burial 50), 2025 (burial 99)m 6177 (burial 291), 6555 (burial 295).

¹⁰¹ E. Pridik, *Melgunovski klad* (The Melgunov hoard), 1863, *MAR* (Materials for the Archaeology of Russia), issue 31, St.Petersburg, 1911, pp. 14, 21, figs. 1, 2, pl. I; V. A. Illinska, *Kurgan Starshaya mogila* (The Starshaya mogila barrow), *Arkheologiya*, X, Kiev, 1951, p. 199, pl. I, fig. 1; P. D. Liberov, *Khronologiya pamyatnikov Pridneprovya skifskogo vremeni* (The chronology of the Dnieper area of the Scythian period) *VSSA* 1954, pp. 132-166.

¹⁰² See e.g. *OAK* (Reports of the Archaeological Commission) for 1904, St.Petersburg, 1904, 1907, p. 103, fig. 185; B. A. Bobrinski, *Kurgany i sluchainye nakhodki bliz mestechka Smely* (Barrows and casual

Part of the bone items discovered in burial 106, must, I believe, be a broken bit of this type.

Items resembling fantastic animals represented on bone bits, characteristic of "Scythian culture", occur also in the barrows of Kelermes¹⁰³ and in the Urartian city-fortress of Teishebain.¹⁰⁴

All these sites, where the above bone bits and representation of the heads of fantastic animals were discovered, are dated well to the 6th cent. B.C. It should also be noted that bone bits no longer occur on later period sites.¹⁰⁵

Apart from the items listed above, this layer is dated well by the bow-shaped bronze two-piece fibula (pl. I.32) and the curved iron knives (pl. I.11,44,70,72). As rightly noted by Prof. Piotrovski, curved iron knives turned into items characteristic of Transcaucasian burial grounds from the end of the 7th cent. B.C.¹⁰⁶ A two-piece fibula and curved iron knives were discovered at Karmir-Blur too.¹⁰⁷

As seen from the foregoing, by means of all the above-listed items this layer is dated well to the second half of the 7th-and the 6th cent. B.C.

It is not ruled out that some pit burials entered here in this layer may go beyond the chronological bounds established for the burials of this layer. However, the bulk of them should doubtless be dated to the indicated period (second half of the 7th - to the 6th cent. B.C.).

In Eastern Georgia, burials synchronous with this layer have been discovered at Tsitsamuri,¹⁰⁸ Dvani,¹⁰⁹ Manglisi,¹¹⁰ near v. Beshtasheni, on the right bank of the river Bashkev-su,¹¹¹ at the burial ground of Zemolisa,¹¹² etc.

The earlier layer burials, discovered at Samtavro, are dated here to ca 8th cent. B.C. - first half of the 7th cent. B.C.

Characteristic of burials of this period, and occurring only in burials of this layer are: two-winged, long-tabbed bronze¹¹³ (pl. I.105,109,114) and iron¹¹⁴ (pl. I.110,115) arrowheads, long iron swords¹¹⁵ (pl. I.116,117) and iron daggers¹¹⁶ of various types (pl. I.82,86,88-89).

Iron bracelets¹¹⁷ (pl. I.78) - not found in earlier burials of Samtavro - occur for the first time in burials of this layer, as well as finger-rings¹¹⁸ (pl. I.77) and bow-shaped fibulae¹¹⁹ (pl. I.103), bronze bracelets with notched surface¹²⁰ (pl. I.75) and finger-rings¹²¹ (pl. I.76), sard, so-called bell-shaped and pentahedral beads¹²² (pl. I.74) and rosettes made of bronze plaques¹²³ (pl. I.113).

In this respect burial 70 is an exception at the Samtavro burial ground; for a number of features I discuss it together with burials of an earlier layer, yielding a bronze finger-ring with notched surface, the so-called bell-shaped sard bead, and other items characteristic of a later period.

It should be noted also that in the Zemo Avchala burial, which is earlier than the burials of this layer, we find both pentahedral and so-called bell-shaped beads.¹²⁴ I believe, this fact serves as one proof of the Zemo Avchala burial being of a later date, as compared to the burials containing cut-end swords.

In burials of the 8th -first half of the 7th cent. B.C. ornaments (both female and male) occur in a larger number than in earlier period burials.

Of items characteristic of burials of the subsequent period the following are absent in this layer: "Scythian-type" arrowheads, broad-bladed iron sword, iron akinake, bronze two-piece bow-shaped fibula, silver temple ring and ear-ring, flat bronze finger-ring, so-called torque of bronze and

---

finds near the small town of Smela), III, St.Petersburg, 1901, pls. XII, VIII; V. A. Illinska, *op. cit.*

¹⁰³ OAK for 1904, St.Petersburg, 1907, p. 21, fig. 146, p. 24, figs 157, 159, 160.

¹⁰⁴ B. B. Piotrovski, Karmir-Blur, I, p. 96, fig. 64.

¹⁰⁵ B. A. Illinska, *op.cit.*

¹⁰⁶ B. B. Piotrovski, Istorija i kultura Urartu, p. 185; *idem.*, Karmir-Blur, I, p. 37.

¹⁰⁷ B. B. Piotrovski, *op.cit.*, *idem.*, Karmir-Blur, II, fig. 18.

¹⁰⁸ O. Wesendonk, Archäologisches aus dem Kaukasus, AA (Archäologischen Anzeiger) XL 1-2, Berlin, 1925, S. 49-50.

¹⁰⁹ S. Makalatia, Dvanis nekropolis archeologiuri gatkhebi (*Archaeological excavations of the Dvani necropolis*), Tbilisi, 1948.

¹¹⁰ L. Melikset-beg, Manglisis nekropoli (The Manglisi Necropolis), *Chveni metsniereba* (Our Science), N 1, Tbilisi 1924, pp. 82-87.

¹¹¹ B. A. Kuftin, Arkheologicheskie raskopki, p. 48.

¹¹² O. Japaridze, Samkhret Osetis arkeologiuri expeditiis angariishi (*Report of the archaeological*

---

expedition of South Ossetia), Tbilisi, 1952 (manuscript).

¹¹³ Pit burials 38, 121, 202, 276, 303; trace of burial 26.

¹¹⁴ Pit burials 121, 174.

¹¹⁵ Pit burials 38, 48, 55, 72, 79, 83, 96a, 112, 121, 123, 147, 174, 202, 225, 262, 272, 276, 307, 317, 31 (south section and trace of burial 41).

¹¹⁶ Pit burials 88, 79, 225, 272, 292, 307, trace of burial 26.

¹¹⁷ Pit burials 72, 123.

¹¹⁸ Pit burial 303.

¹¹⁹ Pit burials 174, 276; trace of burial 41.

¹²⁰ Pit burials 88, 38, 55, 72, 96a, 112, 121, 174, 260, 307, 317, and traces of burials 26, 41.

¹²¹ Pit burials 88, 38, 55, 72, 96a, 112, 121, 260, 272.

¹²² Pit burials 88, 96a, 112, 121, 174, 260, 307, 317 and traces of burials 26, 41.

¹²³ Pit burials 38, 276.

¹²⁴ G. Nioradze, Zemo Avchala ..., pp. 218-219, fig. 8.

iron, and bronze bracelet with a stylized representation of an animal's head at the ends.

As compared to burials of the next layer, bronze weapons occur in greater number in burials of this period: Colchian type axes¹²⁵ (pl. I_{79,8}) and whole-socketed¹²⁶ (pl. I₈₀) and open-socketed¹²⁷ spearheads (pl. I₁₀₄).

Nevertheless, it should be noted that in burials of this period weapons are usually of iron, while bronze occurs but seldom.

Besides the foregoing, stratigraphic data also point to the chronological difference of the burials of these two layers. Thus, e.g. pit burial 29 of the following layer lies above burial 30 of this layer, burial 236 above 237, burial 248 above burial 249, burial 300 above burial 301, and burial 212 above burial 216 (pl. II). According to stratigraphic data burials of the layer are distinguishable from earlier burials. Thus, burial 274 of this layer is above burial 286 of the Late Bronze Age, while burial 96a is above burial 956 of the period of transition from bronze to iron (pl. III).

As seen above, burials of this layer date from a period earlier than the second half of the 7th cent B.C. Its *terminus ante quem* must reach to the beginning of the 8th cent. B.C. This date is supported by the long-hooked arrowheads. Similar arrowheads have been discovered among the ruins of the Urartian city-fortress Teishebain. These arrowheads bear the inscriptions of their owners – kings of 8th cent. B.C. Urartu. One arrowhead of this type belongs to Argishti I (781-760 B.C.), and three to Sarduri II (760-730 B.C.).¹²⁸

In Eastern Georgia synchronous with burials of this layer are: burials of Dmanisi¹²⁹ and the majority of the burials discovered at the Tak-kilisa burial ground,¹³⁰ iron swords with bronze handles, discovered in Akhaltsikhe district¹³¹ (pl. I_{101,102}), iron daggers discovered in v. Patardzeuli, etc.¹³²

I consider the burials of two layers of an earlier period jointly, as these two layers largely differ

from each other by a relative scarcity of iron items.

The following are characteristic of and occur only in these two layers: bronze round-ended¹³³ (pl. I₁₅₅) and cut-ended¹³⁴ (pl. I₁₅₄) swords, bronze daggers of more or less differing sizes and a tall cap on the handle¹³⁵ (pl. I_{153,182-184}), iron swords with handles lost¹³⁶ (pl. I_{122,152}), and iron swords¹³⁷ with bronze handles, resembling bronze swords (pl. I₁₃₈), iron leaf-like daggers¹³⁸ (pl. I_{118,133,147}) and the so-called Ganja-Karabakh type daggers¹³⁹ (pl. I₁₄₀), Colchian-type iron axe¹⁴⁰ (pl. I₁₃₃), bone arrowheads resembling thin triangular bronze arrowheads¹⁴¹ (pl. I₁₅₉), bronze statues of deer¹⁴² (pl. I₁₇₇), bronze tubes,¹⁴³ bronze so-called shoulder and armpit plaques¹⁴⁴ (pl. I₁₅₈) and hoops¹⁴⁵ (pl. I_{199,175}) and bronze¹⁴⁶ and bone¹⁴⁷ groove-like items of indeterminate purpose.

The following occur in burials of this period and are characteristic of this layer: iron spearheads with a bronze hoop round the socket¹⁴⁸ (pl. I_{139,171}), glazed pottery¹⁴⁹ and – compared to other burials – deer antler roots with long projections (pl. I₁₇₆).

As a sequel to the foregoing and with account of the stratigraphic data (see pl. III), I believe it is fairly obvious that burials of this layer from a separate group and are of earlier date than those of the 8th -first half of the 7th cent. B.C. discovered here.

¹²⁵ Pit burials 121, 260.

¹²⁶ Pit burials 96a, 225, 276.

¹²⁷ Pit burial 55.

¹²⁸ B. B. Piotrovski, *Karmir-Blur*, III, Yerevan, 1955, p. 40, figs. 29, 30.

¹²⁹ G. Nioradze, *Dmanisis nekropoli da misi zogierti tavisebureba* (The Dmanisi necropolis and some of its peculiarities). *SSMM*, XI, 1947, pp. 1-56.

¹³⁰ B. A. Kufin, *Arkheologicheskiye raskopki.....* pp. 56-83, 63.

¹³¹ The sword depicted in fig. 702, pl. I is preserved in the Moscow Museum of History, and the sword in fig. 101 is kept in the Museum of Akhaltsikhe.

¹³² Both swords are preserved in the State Museum of Georgia. N 10-12: 22b and 2:30:7.

¹³³ Pit burials 56, 77, 96b, 152.

¹³⁴ Pit burial 208 and N 591, excavated by Bayern.

¹³⁵ Pit burials 39, 51, 208, 211, 279, N 591, excavated by Bayern and Nos. 29, 96, 275, excavated in the south section.

¹³⁶ Pit burials 19, 44, 51, 83, 95, 119, 151, 177, 211, 181 and Nos. 91 and 375, discovered in the south section.

¹³⁷ Pit burials 70, 168, 289.

¹³⁸ Pit burials 70, 114, 134, 311 and N 184 discovered in the south section.

¹³⁹ Pit burial 177.

¹⁴⁰ Pit burial 70.

¹⁴¹ Pit burials 44, 56, 211, 279 and 284 brought to light in the south section.

¹⁴² Pit burials 56, 77, 96b, 152, 208.

¹⁴³ Pit burials 56, 77, 96b, 152, 208.

¹⁴⁴ Pit burials 51, 95b, 119, 208 and 29 found in the south section.

¹⁴⁵ Pit burials 39, 44, 51, 65b, 114, 119, 208, 211 and 29 discovered in the south section

¹⁴⁶ Pit burials 168, 211 and N 591, excavated by Bayern.

¹⁴⁷ Pit burials 44, 56, 119, 221.

¹⁴⁸ Pit burials 19, 51, 218, 281, and 336 found in south section.

¹⁴⁹ Pit burials 77, 96b, 168, 208, 289 and 591, excavated by Bayern.

Bearing in mind the greater or lesser presence of iron grave goods in these burials, two independent layers are identifiable. The burials in which iron is already dominant are identified as a separate layer, while bronze weapons occur in rare cases,¹⁵⁰ whereas in the second, earlier layer iron weapons and tools of other purpose occur alongside bronze weapons. However, such weapons as swords and daggers¹⁵¹ were still made of bronze. I assign this layer to the period of transition from bronze to iron.

Even in burials of transition from bronze to iron, with account of the layer or smaller number of iron items, chronologically alternating burials are identifiable.¹⁵² Thus, e.g. of burials with bronze swords, those¹⁵³ containing swords with rounded ends are earlier, and burials¹⁵⁴ containing swords with cut-off ends are relatively later. Whereas of the four burials containing bronze swords with rounded ends an iron item was found only in one, and that too, in the form of a small knife blade¹⁵⁵ (pl. 156); in all burials yielding swords with cut-off ends one or several iron items have been found. Thus, e.g., in pit burial 591, excavated by Bayern, a spearhead and small wire hook attached to a bronze double-block-like shoulder plaque¹⁵⁶ were found. Burial 208, excavated by the Mtskheta Archaeological Expedition yielded a knife, the Zemo Avchala burial – a spearhead and dagger, while the burial excavated by Prof. E. Taqaishvili at Vorkani – knife and spearhead.¹⁵⁷ Iron occurs also in a burial containing a bronze sword with a cut-off end, excavated at Bakurtsikhe.¹⁵⁸

¹⁵⁰ Pit burials 19, 44, 70, 83, 114, 119, 134, 151, 168, 177, 281, 289, 311 and Nos 91, 284, 375, uncovered in the south section, etc.

¹⁵¹ Pit burials 39, 51, 56, 77, 96b, 152, 208, 211, 279, and 29, 96, 275 found in the south section.

¹⁵² Pit burials 56, 77, 966, 152

¹⁵³ Pit burials 208 and Bayern's 591.

¹⁵⁴ Pit burial 56.

¹⁵⁵ **Fr. Bayern**, Untersuchungen über die ältesten Gräber ..., S. 36.

¹⁵⁶ **G. Nioradze**, Zemo Avchalis..., pp. 210-211.

¹⁵⁷ File the N 17, 1894, of the Archaeological Commission. Journal of the excavations carried out by **E. S. Taqaishvili** on behalf of the Imp. Achaeol. Comm. in summer 1894 at various places of Borchalo district of Tiflis Gubernia. The manuscript of the journal is preserved in the Archive of the Leningrad Department of the Institute of the History of Material culture.

¹⁵⁸ **A. Apakidze**, Bakurtsikhis arkeologiuri dzeglebi (*Archaeological sites of Bakurtsikhe*), Tbilisi, 1940 pp. 186-188, (manuscript).

In comparison with bronze swords with rounded ends, the late date of swords with cut-off ends is indicated by the fact that swords with cut-off ends are much more developed than those with rounded ends.

Pit burials 51 and 211, containing long bronze daggers are of later date than those containing bronze swords. Of iron items found in these burials we have: one sword in each with the handle lost (pl. I₁₅₂), two knife blades in each (pl. I₁₄₈₋₁₅₁), and one spearhead in each (pl. I₁₇₁). Besides, one iron arrowhead was found in burial 211, and four arrowheads in N 51 (pl. I₁₆₁), as well as a "frame-like" object of indeterminate purpose. Of bronze weapons, in these burials we find: long all-metal daggers, one spearhead in each and arrowheads. In addition, in both burials we find iron swords, whose technique of manufacture points to a higher level of iron metallurgy.

I date the sites of transition from bronze to iron to circa 11th-10th cent. B.C.

As is known, Bayern's burial 591 yielded a bronze so-called sub-Mycenaean-type bow-shaped fibula (pl. I₁₆₀) – one of the earliest fibulae of this type discovered in Georgia. In Greece, where these fibulae derive their form, similar ones occur only in the 12th-10th cent. B.C.¹⁵⁹

Apart from this fact, my dating of burials of transition from bronze to iron is also supported by the chronological alternation of the layers identified at the burial ground. I date the layer following the layers of the period of transition from bronze to iron to circa 9th cent B.C. This date is suggested by the occurrence of this layer between those dated to the 11th-10th cent. B.C. and the first half of the 8th-7th cent. B.C. I considered burial 70 together with burials of this layer, in which iron weapons characteristic of this period were brought to light. As already noted, this burial contains items characteristic of the subsequent layer (a finger-ring with notched surface, so-called bell-shaped sard beads, etc). Hence in my opinion burial 70 is of a comparatively later date than the other burials of this layer and, I believe, it should be assigned to the beginning of the 8th cent. B.C.

Of the remains brought to light on the territory of Eastern Georgia the following seem to be synchronous with this layer: part of the burials uncovered at the Tsintsqaro burial ground in Trialeti, the stone cist containing the so-called Ganja-Karabakh-type iron dagger,¹⁶⁰ the burial

¹⁵⁹ **Chr. Blinkenberg**, Fibules grecques et orientales..., pp. 17, 20-21, 59-66.

¹⁶⁰ **B. A. Kufin**, Arkheologicheskiye raskopki..., pp. 56-58, 63.

containing an iron dagger with a bronze handle found in v. Kushchi,¹⁶¹ and the bronze handle of an iron dagger discovered between Borjomi and Khashuri.¹⁶²

On sites of transition from bronze to iron the earlier layer belongs to the Late Bronze Age.

Iron items do not occur in burials of this period at the Samtavro burial ground. Through-out the entire South Caucasus only three iron items have come to light on sites synchronous with this layer: a dagger, in burial 18 discovered in v. Beshtasheni, on the right bank of the river Geriakchai,¹⁶³ a knife, in burial 13 of the same burial ground, and a pendant, found in an accidentally discovered burial near v. Shilda.¹⁶⁴

The so-called East-Georgian type bronze composite-handled dagger¹⁶⁵ (pl. I₂₀₂) and an all-metal dagger, with a low head on the handle, distinguishing it from daggers of the transitional period from bronze to iron¹⁶⁶ (pl. I_{200,201}), a bronze chisel¹⁶⁷ (pl. I₁₉₃) and the so-called East Transcaucasian-type bronze axe,¹⁶⁸ which is more massive and has taller and pointed wings¹⁶⁹ in comparison with axes of the subsequent period (pl. I₁₉₂), are all characteristic of burials of this period and occur only in burials of this layer. Of ornaments, characteristic of this layer are: barrel-like sard beads and large-sized beads resembling almond stones¹⁷⁰ (pl. I₁₉₈).

Burials of this layer are also characterized by deer antler roots with short projections¹⁷¹ (pl. I₁₉₉), massive bronze fibulae with mushroom-like heads¹⁷² (pl. I₂₀₅) and cylindrical bone beads (pl. I₁₉₆). All these items are also characteristic of the early stage burials of the Late Bronze Age.

Burials of this period are dated by me to circa the 13th-12th cent. B.C. The duration of this layer is indicated by the fact that several chronologically alternating burials are identifiable in it, e.g. the burial containing the so-called East

Georgian all-metal handled dagger is the earliest of the burials of this layer. Burials containing all-metal daggers are of relatively later date. Burial 240 is, I believe, the latest among the burials with all-metal daggers.

The early date of compound-handled daggers is indicated by the presence of items characteristic of burials of an earlier period in all the complexes containing this dagger. Thus, e.g. in burial 44, discovered at the south section of Samtavro we find a fibula with a volute head (pl. I₂₀₄), in a burial brought to light at Navtlughi,¹⁷³ an open-socketed spearhead and fibula with volute head,¹⁷⁴ and in the burial uncovered at Gostibe an open-socketed spearhead¹⁷⁵ (pl. I₂₂₄). Unlike later spearheads, the sockets of the spearheads discovered at Navtlughi and Gostibe are arched by forging. As noted by Lomtadze, the early date of all-metal handled daggers must be suggested also by the design of these weapons.

Of sites synchronous with the burials of this layer the following should be noted on the territory of Eastern Georgia: the burials brought to light at v. Beshtasheni, on the right bank of the Geriakchai,¹⁷⁶ at Nadzaladevi, Navtlughi¹⁷⁷ and Shilda, and the so-called treasures found at Sasireti¹⁷⁸ and Kavtiskhevi.¹⁷⁹

It has not been my purpose to discuss the early stage Late Bronze burials discovered at the Samtavro burial ground. I have noted only that I basically agree with the dates given by T. Chubinishvili for this layer (XV-XIV cent. B.C.).¹⁸⁰

I should like to note here that in dating the Samtavro Late Bronze and Iron Age pit burials I take into account other synchronous sites as well. However, the size of the present paper was limited

¹⁶¹ Ibid., p. 64.

¹⁶² G. Nioradze, Archaeological explorations in the Mtkvari valley, *SSMM*, XIII-B, 1944, p. 183, pl. II, fig. d.

¹⁶³ B. A. Kuftin, *op. cit.*, p. 67

¹⁶⁴ Preserved at the State Museum of Georgia, see N 7.47:4.

¹⁶⁵ Pit burial 44 (south section).

¹⁶⁶ Pit burials 87, 88, 240.

¹⁶⁷ Pit burial 240.

¹⁶⁸ Pit burial 240.

¹⁶⁹ D. Koridze, Tbilisis arkeologiuri dzeglebi, pp. 155, 169, 170, pl. XXVII, B.

¹⁷⁰ Pit burials 219, 247, etc.

¹⁷¹ Pit burials 87, 88, 240.

¹⁷² Pit burials 87, 240, 44 (south section).

¹⁷³ Pit burials 240, 244 (south section).

¹⁷⁴ D. Koridze, Gviani brinjaos khandis..., pp. 155-156, pl. XXVII, figs 1, 5.

¹⁷⁵ T. Chubinishvili, Gostibes kheobis archeologiuri dzeglebi (Archaeological sites of the Gostibe valley), *SSMM*, p. 9, fig. 16.

¹⁷⁶ B. A. Kuftin, *op. cit.*, pp. 65-75.

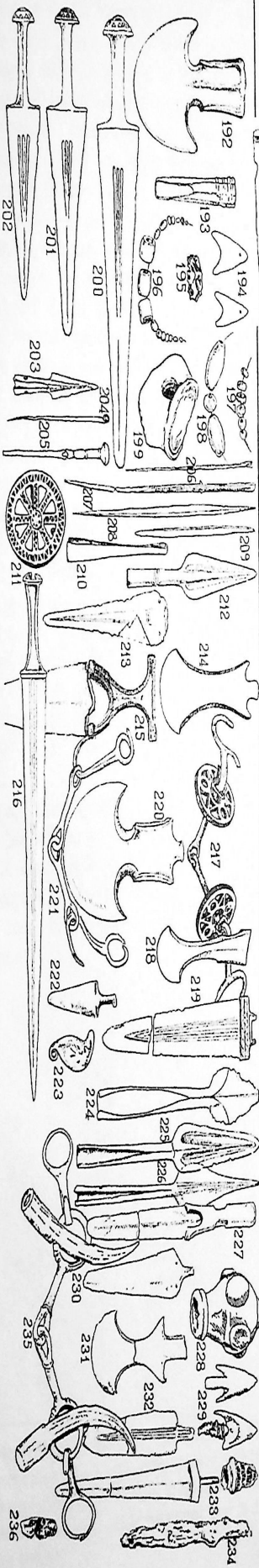
¹⁷⁷ D. Koridze, Tbilisis arkeologiuri..., pp. 153-164; O. Tkeshelashvili, 1955 ts. Tbilisshi tsarmoebuli arkeologiuri dazvervebis angarishi (Report on the archaeological explorations conducted in Tbilisi in 1955), (manuscript).

¹⁷⁸ G. Nioradze, Der Verwahrfund von Kvemo-Sasirethi, S. 82-97.

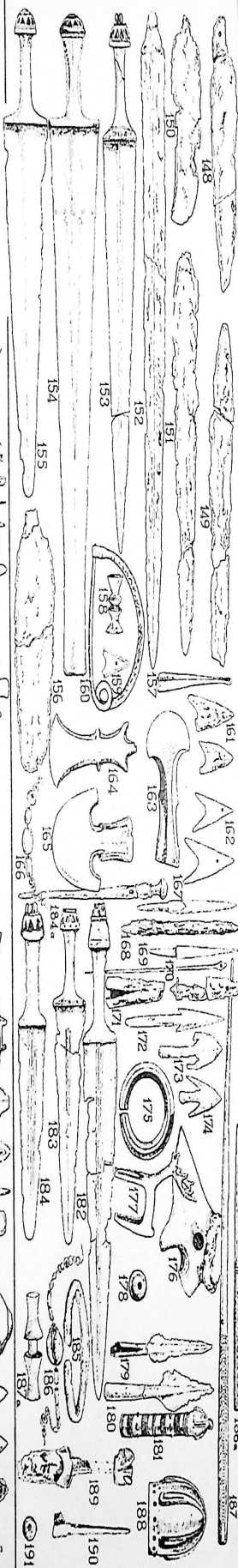
¹⁷⁹ D. Koridze, *op. cit.*, pl. XXVII, figs 3-6.

¹⁸⁰ T. Chubinishvili, K istorii rannego etapa pozdnebronzovoi epokhi Shida Kartli (Towards the history of the culture of the early stage of the Late Bronze Age of Shida Kartli), author's abstract of thesis. Tbilisi, 1954, pp. 16-17.

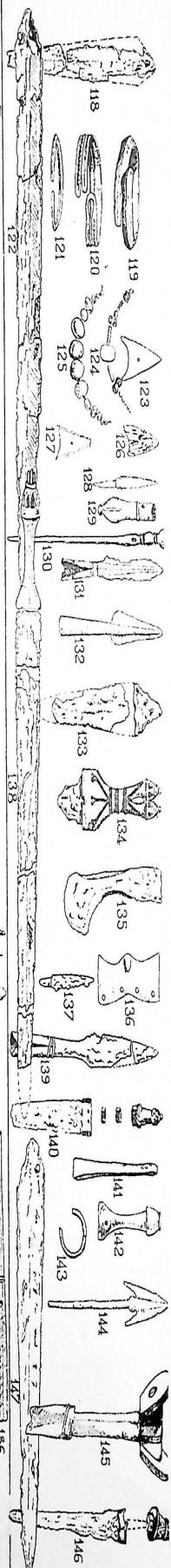
13th - 12th c.c. BC

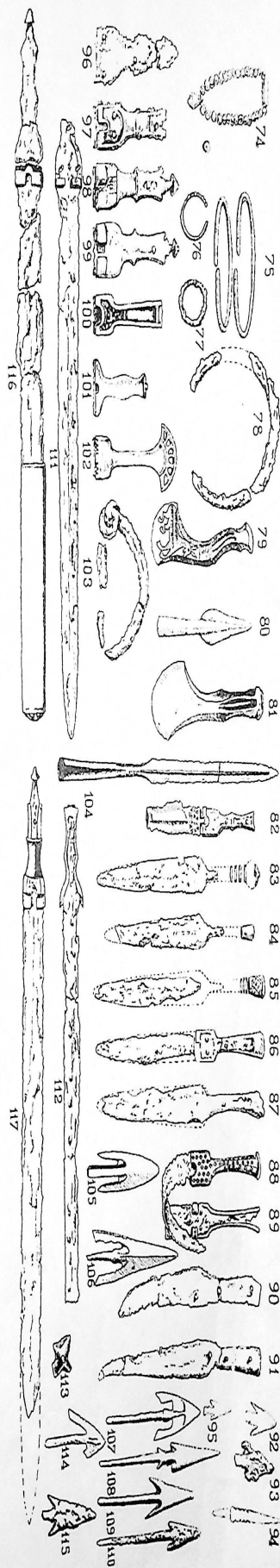
11th - 10th c.c. BC

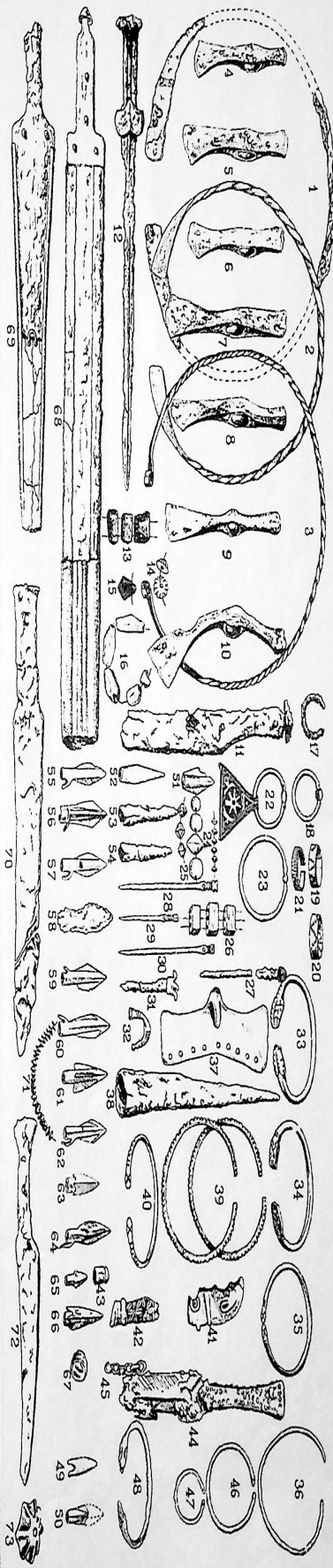
9th c. - beginning of 8th c. B

8th c. - first half of 7th c. BC

second half of 7th c. - 6th c. BC

from the beginning, which precluded illustration of this material.

Inasmuch as my purpose was chronological delimitation of the pit burials discovered at the Samtavro burial ground, I naturally stressed the developments and material remains that enabled identification of individual chronological layers.

It should be noted also that, apart from distinguishing features, the layers discussed here have common features as well, linking not only adjacent but all given chronological groups. First I shall note the common custom of burial (with a rare exception, the deceased were buried with head oriented E, on the right or left side, in crouched position); besides, it should be noted that all layers discussed here yield items of one type, such as triangular arrowheads made of bronze plate, bronze forks, pottery of diverse type, etc.

The common features found between the layers discussed above stress once more the absence of a chronological gap between them and the unity of Samtavro culture.

Thus, as a result of a study of burials of the Late Bronze Age and the period of wide adoption of iron at the Samtavro burial ground, I have identified five chronologically alternating layers: 1) 13th-12th cent. B.C., 2) 11th-10th cent. B.C., 3) 9th-early 8th cent. B.C., 4) 8th-first half of the 7th cent. B.C., and 5) first half of the 7th-6th cent. B.C.¹⁸¹

It goes without saying that further research and discoveries will introduce many novelties in the dating of remains of the period of Late Bronze and wide adoption of iron. But I believe my work will be of some help to those interested in this problem.

Chronological table of remains of the Late Bronze Age and of the period of wide adoption of iron, discovered at the Samtavro burial ground and at other points of Eastern Georgia

1-45, 51-99, 103-143, 147-186, 192-262 were discovered in the pit-burials of the Samtavro burial ground. 1. iron torque (b. 255); 2. bronze torque (b. 207); 3. bronze torque (b. 163, south section); 4. iron axe (b. 212); 5. iron axe (b. 250); 10. iron axe (b. 196); 11. iron knife (b. 130); 12. iron akinakes (b. 27); 13. jet beads (b. 206); 14. white paste beads (b. 236); 15. jet bead (b. 3); 16. amber beads (b. 50); 17. iron finger-ring (b 255); 18. silver temple ring, with a sard gem (b 57); 19. bronze finger-ring (b 255); 20-21. bronze finger-ring (b 255); 22. silver ear-ring with a sard gem (b 206); 23. silver temple ring (trace of b 28); 24. pink glass beads (b 206) and beads of greenish glass (b 84); 25. paste beads (b 84); 26. amber beads (b 293); 27. iron fibula with bronze head (b 28); 28. bronze fibula (trace of b 28); 29. bronze fibula (b 285); 30. bronze fibula (b 309); 31. fibula with iron head (b 65); 32. bow-shaped bronze fibula (b 1); 33. bronze bracelet (b 117); 34. bronze bracelet (b 206); 35. bronze ring for the shin (b 236); 36. bronze bracelet (b 104); 37. bronze buckle (b 293); 38. iron bayonet (b 99); 39. bronze bracelets (b 293); 40. bronze bracelet (b 319); 41-42. iron bits (?) (b 106); 43. iron items (b 106); 44. iron knife with a bone handle (b 186); 45. bronze chain (b 27); 46. silver temple ring (b 210); 47-50. are discovered in b 22, on the right bank of the river Bashkev-su, near v. Beshtasheni; 47. silver temple ring; 48. bronze bracelet; 49. bone arrowhead; 50. bronze arrowhead; 51. bronze arrowhead (b 71); 52. bone arrowhead (b 104); 53-54. iron arrowhead (b 104); 55. bronze arrowhead (b 104); 56-57. bronze arrowheads (b 194); 58. iron arrowhead (b 293); 59-61. bronze arrowheads (b 293); 62. bronze arrowhead (b 319); 63-64. bronze arrowheads (b 27); 65. bronze arrowhead (b 106); 66. bone arrowhead (b 106); 67. bronze boss (b 293); 68. iron sword (b 293); 69. iron dagger (b 243); 70. iron knife (b 106); 71. sard beads (b 104); 72. iron knife (b 31); 73. bronze bracelets (b 174); 74. 75. 76. bronze finger-ring (b 121); 77. iron finger-ring (b 303); 78. iron bracelets (b 123); 79. bronze axe (b 121); 80. bronze spearhead (b 276); 81. bronze axe (b 260); 82. iron dagger (b 88); 83. iron dagger (b 276); 84. iron dagger (b 225); 85. iron dagger (b 307); 86. iron dagger (b 123); 87. iron dagger Nos 1-36 (site of discovery unknown); 88. iron dagger (trace of b 26); 89. iron dagger (b 79); 90. iron knife (b 174); 91. iron knife (b 276); 92-95.

¹⁸¹ In identifying these layers I left out of consideration the ceramic material, for at this stage of study, with the exception of several clay vessels, I failed to notice characteristic features typical of this or that layer in the Samtavro pottery.

bronze arrowheads; 93. iron arrowhead; 94. bronze arrowhead (b 276); 96. iron sword (b 121); 97. iron sword (b 79); 98. iron sword (b 112); 99. iron sword (trace of b 121); 100. iron sword nos 6-33:7 (from v. Dmanisi); 101. iron sword (?) (site of discovery unknown, preserved at the Akhaltsikhe Museum, N 1338); 102. iron sword (from Akhaltsikhe district. Preserved at the Moscow Historical Museum, N 69 (20 b)); 103. iron bow-shaped fibula (b 174); 104. bronze spearhead (b 55); 105. bronze arrowhead (b 303); 106. bronze arrowhead N 3079 (from talus); 107. bronze arrowhead (b 202); 108-109. bronze arrowhead (b 121); 110. iron arrowhead (b 174); 111. iron sword N – 30:7 (from v. Patardzleuli); 112. iron sword (from Narekvavi); 113. bronze rosette (b 38); 114. bronze arrowhead (trace of b 26); 115. iron arrowhead (b 121); 116. iron sword (b 174); 117. iron sword (b 123); 118. iron dagger; 119. bronze armpit hoop; 120. bronze bracelets; 121. bronze bracelet; 122. iron sword (b 91, S section); 123. bronze arrowhead; 124. paste beads; 125. sard beads (b 114); 126. iron arrowhead; 127. bone arrowhead (b 284, S section); 128. bone arrowhead; 129. bronze tip (b 83); 130. bronze fibula; 131. bronze spearhead; 132. bronze spearhead (b 289); 133. iron dagger; 134. iron dagger with bronze handle; 135. iron axe; 136. bronze buckle (b 70); 137. iron arrowhead (b 311); 138. 139. iron spearhead (b 281); 140. iron dagger (b 177); 141. bronze pincers (b 83); 142. bronze handle of an iron dagger N 9 – 42:2 (discovered between Borjomi and Khashuri); 143. bronze seal (b 244); 144-145. (from a burial brought to light at v. Kushchi, in 1939), bronze arrowhead, 145. bronze handle of an iron sword; 146. iron dagger (from the stone cist of barrow III of Trialeti); 147. iron dagger (b 284, S section); 148-149. iron knives (b 51); 150-151. iron knives; 152. iron sword; 153. bronze dagger (b 211); 154. bronze sword (b 591, Bayern); 155. bronze sword (b 966); 156. iron knife (b 56); 157. bronze pincers; 158. bronze armpit plaque (b 51); 159. bone arrowhead (b 279); 160. bronze bow-shaped fibula (b 591, Bayern); 161. iron arrowheads; 162. bronze arrowheads (b 51); 163. bronze axe (b 208); 164-165. bronze axes (b 591, Bayern); 166. sard beads (b 152); 167. bone arrowhead (b 211); 168. iron arrowheads; 169. bone arrowheads; 170. bronze awl; 171. iron spearhead (b 51); 172. bronze arrowhead; 173-174. bronze arrowheads (b 211); 175. bronze armpit plaque (b 51); 176. root of antler (b 77); 177. bronze statue of deer (b 591, Bayern); 178. sard bead (b 56); 179. bronze spearheads (b 211); 180. bronze spearheads (b 29, S section); 181. bronze finial (b 51); 182. bronze

dagger (b 29, S section); 183. bronze dagger (b 39); 184. bronze dagger (b 275, S section); 184a. bronze fibula; 185. bronze bracelet (b 152); 186. kauri and sard and paste beads (b 39); 186a. bronze fibula (b 56); 187-191. Discovered near v. Beshtasheni, in stone cist 34 of a burial ground on the right bank of the river Baiburt; 187. bronze fibula; 187a. bronze armpit plaque; 188. bronze finial; 189. iron knife, with bronze hoop at the hilt and bronze lion's head on the handle; 190. iron knife with bronze rod; 191. sard bead; 192. bronze axe; 193. bronze chisel; 194. bronze arrowheads; 195. flint inset for sickle; 196. bone and sard beads (b 240); 197-198. sard beads (b 247); 199. bottom of antler (b 88); 200. bronze dagger (b 240); 201. bronze dagger (b 88); 202. bronze dagger; 203. bronze spearhead; 204. bronze fibula; 205. bronze fibula (b 44, S section); 206. bronze awl (b 247); 207. bronze fibula (b 88); 208, 209. bronze cutters (?) 210. bronze pincers (b 240); 211. bronze buckle (b 44, S section); 212. bronze spearhead (b 240); 213, 214, 217-222. Discovered at Lower Sasireti (17-30); 213. bronze dagger; 214. bronze axe; 217. bronze curb; 218. bronze axe; 219. bronze dagger; 220. bronze axe; 215. bronze dagger from burial I of Navtlughi (3-50:1); 216. bronze dagger from Kavtiskhevi (12-32:61); 221. bronze bit from Navtlughi (1955, preserved at the Tbilisi State Historical Museum); 222, 223. Discovered in a burial brought to light at v. Shilda; 222. bronze miniature dagger; 223. iron pendant (7-47); 224. bronze spearhead from Kvemo (Lower) Gostibe (8-30:3); 225. bronze spearhead from v. Metekhi (5-37:5); 226. bronze spearhead from Nadzaladevi (13-32:27); 227-230. Discovered near v. Beshtasheni, at the burial ground on the right bank of the Baiburt; 227, 233. bronze daggers (b 11); 228. bronze macehead; 235. bronze curb with antler bits; 236. iron knife (b 13); 229. bronze arrowheads (b 8); 230. bronze dagger (b 21); 231. bronze axe; 232. bronze dagger (b 20); 234. iron dagger (b 18).

დიდი თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის არქეოლოგიური ექსპედიციის კონტაქტების და წარმოშობის ზოგიერთი საკითხი საქართველოს პრეისტორიულ კულტურათა ურთიერთობის პროცესში

თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად (ხელმძღვ. რ. აბრამიშვილი) ერთ-ხელ კიდევ დადასტურდა, რომ თბილისის ყველა რაიონი საკმაოდ ადრეული ხანიდან მჭრიდროდ არის დასახლებული. ბუნებრივია, რომ ამ ძეგლების არქეოლოგიურ შესწავლას ქალაქმშენებლობასთან დაკავშირებული ინტენსიური სამუშაოების წარმოება აფერხებდა, რასაც საკვლევი ძეგლების დაზიანება და ხშირად განადგურება მოსდევდა. და თუ კვლევის შედეგები უმთავრესად მნიშვნელოვანი იყო, და ზოგჯერ სენსაციურიც, ეს ექსპედიციის ხელმძღვანელის ბ-ნ როსტომ აბრამიშვილისა და მისი საექსპედიციო კოლექტივის დაუღალავი შრომის შედეგია. უდიდეს მნიშვნელობას იძენს დასკვნები უადრესი ხანის ძეგლების შესახებ (დელისის ნასახლარი, თრელის და დრმახევისთავის მტკვარ-არაქსის ხანის ძეგლები). რომლებიც სრულიად ახლებურ ახსნას პოულობენ.

დელისის მნიშვნელობა იმ ნიადაგზეა ინტერპრეტირებული, რომ ეს მასალა პარალელურად პოულობს, ერთი მხრივ, ამიერკავკასიის დაახლოებით V-IV ათასწლეულის პირველი ნახევრის ე.წ. ადრესამიწადმოქმედო კულტურის ძეგლებთან (შულავერ-შომუთეფეს კულტურა), ხოლო, მეორე მხრივ, ქრონოლოგიურად ემიჯნება მტკვარ-არაქსის კულტურის უადრეს და ადრეულ მასალებს. [1, გვ. 8,32], რომელთა უძველესი ძეგლის ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი – ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანები, უნდა წარმოადგენდეს ძირითად საყრდენს დელისის ნასახლარის აბსოლუტური დათარიღების განსაზღვრისას [1, გვ. 32].

ამასთანავე, შულავერ-შომუთეფეს კერამიკისაგან (წოფი, მუდანის ველი და სხვა) რამდენადმე განსხვავებულ დელისის კერამიკას გარკვეული მსგავსება აქვს, როგორც ქვემო ქართლის, ასევე, ზემო იმერეთის ენეოლითურ მასალებთან, რაც შეიძლება აიხსნას არა მხოლოდ ქრონოლოგიური ფაქტორით, არამედ იმ გარემოებითაც, რომ დელისის ნასახლარი მდებარეობს ქვემო ქართლსა და ზემო იმერეთს შორის და ამის გამო აქ აისახა ამ ორი,

რამდენადმე, განსხვავებული სინქრონული კულტურის გავლენა [1, გვ. 32].

სახელდობრ, დელისის კერამიკის მოშავო-მონაცრისფერო ჭურჭელი ახლო დგას შულავერ-შომუთეფეს თიხის ნაწარმთან [6, გვ. 89, ტაბ. I_{1,2}; 1, გვ. 31-32; 5, გვ. 32, სურ. 3,4,9,10; 3, გვ. 31,32]. იგივე კერამიკა თავისი ჭურჭლის ფორმებით, ზედაპირის დამუშავების ტექნიკით, ფაქტურით და კერძოთ გარკვეულ მსგავსებას პოულობს სამელე კლდის (ჭიათურის რ-ნი) ენეოლითურ კერამიკასთან [4, გვ. 8; 1, გვ. 31].

მსგავსი შედეგები მოგვცა დელისის მასალის ქვის ნაწარმის შესწავლამ. ლ. ნებიერიძის დასკვნით, ეს ნაწარმი თავისი საერთო ნიშნებით ეკუთვნის ენეოლითური პერიოდის იმ მონაკვეთს, როცა ქვის დამუშავების ტექნიკა საგრძნობლად ეცემა, ხოლო იარაღი გადაგვარებას განიცდის; ენეოლითისათვის ფართოდ დამახასიათებელ მიკროლამელებს აქ უკვე დაკარგული აქვს თავისი მნიშვნელობა. ძირითადად გვხვდება უსახური ანატკეც-ანამტვრევები და დაბალი ხარისხის ლამელისებური ანატკეცები; დაბალია აგრეთვე მეორადი დამუშავების ხარისხი – რეტუში უხეში, მსხვილფაცეტიანი და არათანმიმდევრული, დარღვეულია ქვის ხანის საფხეკებისთვის დამახასიათებელი სამუშაო პირის გაფორმების ყოველგვარი ტრადიცია. დელისის ნასახლარის ქვის ნაწარმში ადვილად გამოიკნობა განვლილი საფეხურისათვის (ნეოლითი, ადრეენეოლითი) დამახასიათებელი, მაგრამ აქ უკვე გადაგვარებული იარაღი. ქვის დამუშავების ეს პროცესი კიდევ უფრო შორსაა წასული ადრებრინჯაოს ხანაში [1, გვ. 32]. დიღმის მასივში, თრელიგორების ძირში დიდ ფართობზე დადგინდა მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი დასახლების სტრატეგრაფიული ფენები. კერამიკა წარმოდგენილია ამ კულტურის ადრეული ფორმებით (უმთავრესად ორყურა ჭურჭელი მაღალი და მომადლო ცილინდრული ყელით, მოყვითალოდ ან მოწითალოდ გამომწვარი. არის შავპრილა ზედაპირიანიც) [1, გვ. 34-47, სურ. 7-13, ტაბ. VI-XIII]. აქ, ამ, ხანის დასახლების სულ ცოტა სამი სტრატეგრაფიული კულტურული ფენა

ნის არსებობა ეჭვს არ იწვევდა. ქვედა ფენაში დადგინდა 6 სამეურნეო ორმო კერამიკის, ბათქაშის, ობსიდიანის უსახო ნატეხების, ცხოველის ძვლის ფრაგმენტის და ცეცხლის კვალის შემცველობით. აქვე ადგილი ჰქონდა მნიშვნელოვანი სტრატოგრაფიული ფაქტის დადგენას: სამეურნეო ორმოებში (ქვედა პორიზონტი) მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან ერთად, მოწითალოდ გამომწვარი, მცენარეულჩანართებიანი, სქელკედლიანი და ფენებად ნაძერწი თიხის ჭურჭელი, რომელიც ძირითადად ანგობირებულია, რიგ შემთხვევაში კი შეღებილია წითლად. რ. აბრამიშვილის დასკვნით, თრელის ქვედა ფენები ქრონოლოგიურად წინ უნდა უსწრებდეს მტკვარ-არაქსის კულტურის დღემდე ცნობილ ყველა ძეგლს, რადგან აქ ადრეულ მტკვარ-არაქსულთან ერთად აღმოჩნდა წინამორბედი ხანის ამიერკავკასიური კულტურისთვის დამახასიათებელი ბზენარევი თიხის ჭურჭელი. ამდენად, თრელის ქვედა ფენების ქვედა ქრონოლოგიურ საზღვრად ავტორმა ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანები, ზედა საზღვრად კი მესამე მეოთხედი [1, გვ. 44] მიიჩნია. თრელის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ორი სამარხიდან ერთი (№ 26) წარმოადგენდა ნაფლეთი ქვებით შემოფლებულ ძალზე დაზიანებულ ყორდანს, რომელშიც აღმოჩნდა მარჯვენა გვერდზე დაკრძალული მცირეწლოვანი ბავშვის ჩონჩხი, მოხრილი კიდურებით. სამარხი უინვენტარია. ჩონჩხი და გარშემო არე – რკინის უანგით (ოქრით), წითლად იყო შეღებილი. სტრატოგრაფიული და რიტუალური მონაცემები (ოქრა) იმაზე მიუთითებს, რომ სამარხი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარის შუა პერიოდს უნდა ეკუთვნოდეს – ძვ.წ. IV-III ათასწლეულს.

მეორე სამარხი – №54, მშენებლობის დროს ძლიერ დაზიანებული, სავარაუდოთ, ასევე ორმოიან ყორდანს წარმოადგენდა. სამარხი გადახურული ყოფილა ხის ძელებით. იატაკზე მოფენილი იყო ჩონჩხის ცალკეული ძელები, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლის სპეციფიკური ფორმა და შავპრიალა ზედაპირი მოვარდისფრო სარჩულით ადრებრინჯაოს ხანის გვიან საფეხურს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ამ ფაქტსაც გამთხრელები იმის დადასტურებად მიიჩნევენ, რომ თრელიგორების მტკვარ-არაქსის მრავალფენიანი ნამოსახლარი შეიცავს ადრეული, მომდევნო პერიოდების დამაკავშირებელ ელემენტებს

[1, გვ. 45-47]. თრელიგორების სიტუაციის ანალოგიური, დადასტურდა დმანისის მეფრინველეობის ფაბრიკის მშენებლობის დიდ ტერიტორიაზე, ადგილ ღრმახევისთავის მიდამოებში (მდ. მაშავერაზე), სადაც გათხრების დაწყება დაევალა თბილისის არქეოლოგიურ ექსპედიციას.

ღრმახევისთავზე გათხრილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ორმოებიდან (გაითხარა 100 სამეურნეო ორმო) გამოიყოფა ორი ე.წ. "ქრონოლოგიური" ჯგუფი. თუმცა მასალის მიხედვით მათ სინქრონულად მიიჩნევენ. ადრეული ჯგუფის ორმოებისათვის ასევე დამახასიათებელია მცენარეულჩანართებიანი თიხის ჭურჭელი და ადრეული მტკვარ-არაქსული კერამიკა. მათგან პირველს ახასიათებს ღია ჩაღისფერი კეცი, ცუდი გამომწვა, ადვილად შლადობა, თიხაში უხეში მინარეგები, ანგობირებული ზედაპირი. ჭურჭლის უმეტესობა დიდი ზომისაა, ცილინდრული ფორმის. ამ კერამიკის ზოგიერთი ფორმა და დეტალი დამახასიათებელია მუდანის ველის ენოლოგიური ხანის და წოფისა და დელისის ნასახლარების კერამიკისათვის, თეთრი წყაროს ნასახლარის ფენაში, მტკვარ-არაქსის ადრეულ კერამიკასთან ერთად, ასევე დადასტურებულია ბზენარევი კერამიკის არსებობა [3, ტაბ. XIX-XX].

ავტორები საზგასმით აღნიშნავენ თრელის და ღრმახევისთავის ადრეული ჯგუფის ორმოების კავშირს მტკვარ-არაქსულ კულტურასთან ძვ.წ. IV ათასწლ. შუა ხანების ფარგლებში [2, გვ. 12-13] და საფუძვლიანდ მიიჩნევენ ო. ჯაფარიძის ვარაუდს იმის თაობაზე, რომ ქვემო ქართლი და მისი მიმდებარე რაიონები იყო ერთერთი არე, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის ფორმირება უნდა დაწყებულიყო [1, გვ. 44].

და ბოლოს, უნდა აღინიშნოს ბ-ნ როსტომ აბრამიშვილის უდიდესი მეცნიერულ-თეორიული და პრაქტიკული ღვაწლი საქართველოს გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის საქმეში. მან ჭეშმარიტად მთელი სკოლა შექმნა და აღზარდა სპეციალისტების შესანიშნავი კადრები, რომლებიც დღეს უფროს კოლეგებთან ერთად, არა მარტო სამეცნიერო ტიტულებით, არამედ ფართო მეცნიერულ-თეორიული დამსახურებითაც არიან წარმოდგენილნი.

E. Gogadze

THE ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION
OF TBILISI.
SOME QUESTIONS OF CONTACTS AND
ORIGIN IN THE PROCESS OF
INTERRELATIONS OF PREHISTORIC
CULTURES OF GEORGIA

(Summary)

Major importance attaches to the study of ancient sites, carried on by the Archaeological Expedition of Tbilisi under the direction of R. M. Abramishvili on the territory of Tbilisi and on some sites of Eastern Georgia, synchronous to them. Of these the principal are:

1. The Delisi settlement, assigned by researchers to the early farming culture of Eastern Transcaucasia (the 5th - first half of the 4th millennium B.C.). This date, determined by the excavators, is argued by their recognition of the 4th millennium B.C. as the *terminus ante quem* of the Kura-Araxes culture. The Delisi material has parallels with the material of the Shulaveri-Shomu tepe, Tsopi, and other cultures.

This material has been found to evince a definite similarity with Aeneolithic remains of Zemo (Upper) Imereti. This is accounted for not only by the chronological factor but also by the situation of the Delisi settlement between these two regions (Kvemo (Lower) Kartli and Imereti), hence the influence here of the two somewhat differing cultures.

Similar results have been obtained also on the basis of a study of the stone items of the Delisi settlement (L. Nebieridze). The latter author concludes that, by its features, this material belongs to the segment of the Aeneolithic period during which treatment of stone declines considerably, and the tools are degraded. This process continues into the Bronze Age.

2. Three stratified layers of Kura-Araxes culture were identified over a vast area, at the foot of the Treligorebi hills in the Dighomi residential area.

Six "economic pits" were found at the lower layer, yielding pottery, rammed clay plastering, fragments of obsidian and animal bones and traces of fire.

Kura-Araxes pottery is represented here by ancient and early forms (mainly tall cylindrical vessels with two handles, fired yellow or red; vessels with black-polished surface are also in evidence.

Along with Kura-Araxes pottery vessels were discovered in the economic pits of the lower horizon of Treligorebi with vegetable admixture (straw) in the clay paste. These are thick-walled vessels of layered moulding, largely of reddish firing, occasionally painted red. In this connection, R. Abramishvili believes that the material of the lower layers of Trelis must chronologically precede

all the hitherto known remains of Kura-Araxes culture, for pottery characteristic of the preceding period of Transcaucasia is present here alongside Kura-Araxes pottery.

3. The situation was found to be analogous over a vast area of the construction of the Dmanisi poultry farm, in the Ghmakhevistavi hamlet (on the river Mashavera). Here excavations were entrusted to the Tbilisi Archaeological Expedition. Of the 100 "household pits", excavated here, two so-called "chronological groups" were identified: however, according to the material, those groups are generally considered to be synchronous. The early pottery of Ghmakhevistavi is also characterized by earthenware pottery with vegetable inclusions and by early Kura-Araxes pottery. The former group is characterized by light-yellow clay, weak firing, looseness of clay and coarse admixtures in the paste; the surface is engobed, most of the vessels are large-sized, of cylindrical shape; these details occur in the Aeneolithic pottery from the Mughan valley, Tsopi and the Delisi settlement, in layer A of the Tetrtsqaro settlement.

Against the background of controversial views advanced by researchers on the origin of the Kura-Araxes culture, the author of the present paper, following the discovery of the Trelis and Ghmakhevistavi sites, considers O. M. Japaridze's view more substantiated, viz. that the territory of Kvemo (Lower) Kartli with its adjacent regions must have been one of the areas where the Kura-Araxes culture must have taken shape.

Finally, note should be taken of the major contribution made by R. M. Abramishvili to the study of the archaeological sites of Georgia of the Late Bronze Age, creating a genuine scientific-theoretical school.

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ. დელისის ნასახლარი, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, I. ტბ., 1978, გვ. 28-33.

2. აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ. ღრმასხვისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. ტბ., 1980.

3. გობეჯიშვილი გ. თეთრი წყაროს ნასახლარი, ტბ., 1978.

4. Глonti Л., Джавахишвили А., Киквидзе Я., Джавахишвили Г., Тушабрамишвили Д. Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедиций, ВГМГ, XXV-В, 1968, გვ. 3-15.

5. Кушнарева К. Х., Чубинишвили Т. Н. Древние культуры Южного Кавказа, Л., 1970.

6. Нариманов И. Г., Махмудов Ф. Р. Энеолитические памятники на Мугани. Известия АН Азербайджанской ССР серия истории, философии и права, №2, Баку, 1967.

არგვეთის ნასახლარი და დასავლეთ საქართველოს მტკვარ-არაქსული
ძებლების პერიოდიზაციის საკითხი

არგვეთის ნასახლარი მიკვლეულია 1963 წელს საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ როსტომ აბრამიშვილის ხელმძღვანელობით. როსტომ აბრამიშვილმა ჩაატარა ძეგლზე მცირე გათხრები 1963-64 წწ. თავიდანვე სწორად განსაზღვრა ნასახლარის ასაკი ადრებრინჯაოს ხანით და იგი მტკვარ-არაქსის კულტურას მიაკუთვნა. შემდეგ მან დიდსულოვნად შემოგვთავაზა ძეგლი და მის მიერ მოპოვებული მასალა შემდგომში კვლევა-ძიებისათვის.

არგვეთის გათხრები განახლდა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ექსპედიციის მიერ 1981-1990 წლებში გ. ფხაკაძის ხელმძღვანელობით.

ნასახლარი საჩხერის რაიონში, სოფ. არგვეთში მდებარეობს, რიონ-ყვირილის აუზში. იგი ჯერ-ჯერობით ერთადერთი სტრატოგრაფიული ძეგლია, რის გამოც მის შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს დას. საქართველოს მტკვარ-არაქსული ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციისა და ურთიერთობის საკითხების საკვლევადა.

არგვეთის ნასახლარი განლაგებულია მდ. ღაშურის მარცხენა ნაპირზე, ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ფერდზე. ამ ადგილს მოსახლეობა "გორაკებს" უწოდებს. ექსპედიციას ჩამოსახლარის ძირითადი ნაწილი უკვე მდინარის მიერ ჩამორეცხილ-განადგურებული დახვდა, მაგრამ პერიფერიული ნაწილის გათხრა-შესწავლა მნიშვნელოვანი შედეგები მოგვცა.

ძეგლის ძირითადი კულტურული ფენა ადრებრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. ეს ფენა ორ საამშენებლო ჰორიზონტს შეიცავს, სტერილური შრის გარეშე. კულტურული ფენის სიმძლავრე 1,50-1,60 მეტრია.

ორივე ჰორიზონტში დაფიქსირებულია ქვის საძირკველზე ნაშენი მრგვალი და ოთხკუთხა ნაგებობათა ნაშთები, მოწნული და თიხით მოლესილი კედლებითა და თიხატკეპნილი იატაკით. ზედა ჰორიზონტი ნაწილობრივ დანგრეულია გვიანანტიკური და ელინისტური ხანის სამარხებით. ამ ჰორიზონტზე გაიწმინდა 6 ნაგებობის ნაშთი, ქვედაზე კი, რომელიც უშუალოდ უძველეს გრუნტზე დევს, 8 ნაგებობა.

შენობები ტიპური მტკვარ-არაქსულია, ფართოდ ცნობილი საქართველოს, სომხე-

თის, აზერბაიჯანის, ირანისა და ანატოლიის ძეგლებიდან (ოხნი, ბოლნისი, სამშვილდე, ამირანის გორა, ელარი, შენგავითი, ქიულ-თეფე, სიგიტმა, ნარშუნ-თეფე, ქარაზი, იანიქ-თეფე და სხვა) [3, გვ. 59-72].

სათავსოებში აღმოჩნდა მრგვალი თიხის კერები: სამშვერილიანი, ბორდიურიანი და ცალშვერილიანი, ასევე რქისებური და კოჭისებური სადგრები და პოლიუმები.

ორივე ჰორიზონტის კერამიკული მასალა ტიპური მტკვარ-არაქსული ნაკეთობითაა წარმოდგენილი. აქ არის შავი და მოწაბლისფერო პითოსები, ქოთნები, ყელჩაღარული ბადიები, მხარწიბოიანი კოჭები ნახევარსფერული, ან პირსა და მხარზე მიძერწილი ყურებით. ზედა სამშენებლო ჰორიზონტში მტკვარ-არაქსულ ნაწარმთან ერთად ჩნდება განსხვავებული ტიპის ჭურჭელი: ქილის, დერგის, კასრის ფორმისა, ზედაპირზე პარალელური ხაზებით (მოსწორების კვალი), ლენტისებური ყურებით, შვერილებით, რელიეფური, ზოგჯერ დაჭდეული სარტყლით მხრის გარშემო. ეს პროდუქცია დამახასიათებელი ნაწარმია კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურისათვის (ონამშირე, გუმიხთა, ფინორი) და მეტყველებს იმ ფაქტზე, რომ არგვეთის ნასახლარის არსებობის ბოლო ეტაპზე კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს კულტურა ვრცელდება აღმოსავლეთისაკენ, რიონ-ყვირილის აუზში და გარკვეულ პერიოდში ფინალურ მტკვარ-არაქსთან თანაარსებობს [4, გვ. 9].

არგვეთის ნასახლარის ორივე ჰორიზონტის თარიღი განსაზღვრულია C14, ესენია TB 416 2340+60 დაკალიბრებით 2876 წ - ქვედა ჰორიზონტისათვის და TB 417 2110+40 დაკალიბრებით 2530 წ - ზედა ჰორიზონტისათვის, ე.ი. ძვ.წ. III ათასწ. I ნახევარი.

არგვეთის ნასახლარის გარდა, ამ რეგიონში, მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებიდან ცნობილია დაბლაგომის ნასახლარი და საჩხერის ყორღანული სამაროვანი. მათგან არგვეთის ნასახლარი ერთადერთი სტრატოგრაფიული და დათარიღებული ძეგლია, რომელმაც საშუალება მოგვცა მოგვეხდინა დანარჩენი ძეგლების პერიოდიზაციისა და ქრონოლოგიის განსაზღვრა.

დაბლაგომი, პირველი მტკვარ-არაქსული დასახლებაა, რომელიც დასავლეთ საქართველოში იყო გათხრილი (1936 წ.). მთა ნაცხეარის აღმოსავლეთ ფერდობის ძირას 165 სმ. სიმაღლის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურული ფენა აღმოჩნდა. თიხატყეპნილი იატაკისა და ანაბეჭდიანი ბათქაშის მიხედვით გამოხრელი პროფ. ბ. კუფტინი აქ მოწნულ და თიხით მოლესილ ნაგებობას გულისხმობდა. მასალას მხოლოდ ქვა და კერამიკა შეადგენდა.

სტრატოგრაფიული მონაცემების უქონლობის გამო ბ. კუფტინმა, სამეშაო პიპოთეზის სახით, ტიპოლოგიურად, კერამიკული ნაწარმის მონაცვლეობის საფუძველზე, ნასახლარზე სამი ჰორიზონტი გამოყო. მათგან ქვედა ორი ტიპური მტკვარ-არაქსული შავი და წითელპრილა ჭურჭლით იყო წარმოდგენილი, ზედა მესამეში კი - ამ სახის მასალასთან ერთად აღმოჩნდა კოლხეთის დაბლობის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარებისათვის დამახასიათებელი კერამიკაც (ოჩამჩირე, დიხაგუძე IV ფენა), რაც იმ ეტაპზე ამ ორი კულტურის ურთიერთობის მანევრებად იქნა მიჩნეული. [8, გვ. 129-139].

დაბლაგომის მასალების თავიდან გადასინჯვამ ცხადი ვახადა, რომ ბ. კუფტინის მიერ ტიპოლოგიურად გამოყოფილი ქვედა ორი, მტკვარ-არაქსული ჰორიზონტი, მასალების სრული ერთგვაროვნების გამო, სინამდვილეში ერთი ფენაა და ერთ ჰორიზონტად უნდა იქნას განხილული; ხოლო ზედა, მეორე, (ბ. კუფტინის მიერ გამოყოფილი მესამე ჰორიზონტი) გამოირჩევა მისგან, რადგან დამატებით კოლხეთის უძველეს ნასახლართა მასალას შეიცავს. ამიტომ ჩვენ სავსებით მისაღებად მიგვაჩნია დაბლაგომში მხოლოდ ორი ჰორიზონტის დაფიქსირება.

არგვეთის ნასახლარის გათხრებმა სავსებით დაადასტურა ჩვენი მოსაზრების მართებულება. ამ ორი ძეგლის კერამიკული ნაწარმის ურთიერთ შედარება-შეჯერებამ ნათელყო მათი სინქრონულობა. დაბლაგომის მტკვარ-არაქსული ჰორიზონტი სავსებით შეესაბამება არგვეთის ნასახლარის ქვედა სამშენებლო ჰორიზონტს, ხოლო დაბლაგომის ზედა ჰორიზონტი კოლხეთის დაბლობისათვის დამახასიათებელი კერამიკით შეესაბამება არგვეთის ზედა სამშენებლო ჰორიზონტს. ძეგლი მთლიანად თავსდება ძვ.წ. III ათასწ. I ნახევარში.

მტკვარ-არაქსული კულტურის ძეგლია სანხერის ცნობილი ყორღანული სამაროვ-

ანიც, რომელშიც თავიდანვე მკვლევართა მიერ სამი ქრონოლოგიური ჯგუფი იყო გამოყოფილი. ამ ძეგლის თარიღი მთლიანობაში განსაზღვრული იყო ძვ.წ. XXIV-XIX სს-ით [6, გვ. 192-198]. თუმცა უკვე თრიალეთის ადრეული ყორღანების გენეზისისა და პერიოდიზაციის განხილვის დროს ე. გოგაძემ გამოთქვა მოსაზრება სანხერის მასალების მეტ არქაულობაზე თრიალეთურთან შედარებით [1, გვ. 237-241]. შემდგომში შიდა ქართლში გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის საკვანძო ძეგლების, ქვაცხელა-ხიზანანთ გორის, შესწავლის შედეგად კვლავ დაისვა საკითხი სანხერის ყორღანების თარიღის გადახედვის შესახებ. სანხერის სამაროვნის მასალებთან ქვაცხელას ნასახლარისა და ტველეპიაწყაროს სამაროვნის კერამიკული ჭურჭლისა და ლითონის ინვენტარის (იარაღი, სამკაული) დიდი მსგავსების საფუძველზე აკად. აღ. ჯავახიშვილი შესაძლებლად მიიჩნევდა ამ ძეგლთა სინქრონიზაციას [5, გვ. 41-43, ტაბ. 34-36]. მან სანხერის ყორღანების ადრეული ჯგუფის სამარხები გაუთანაბრა ქვაცხელა-ხიზანანთ გორის C ფენას (ძვ.წ. XXVIII ს.), ხოლო მოგვიანო ჯგუფი ქვაცხელა-ხიზანანთ გორის B ფენას. პასიეთის №1 ყორღანი ბედენური იერის ჭურჭლით მან ადრებრინჯაოს ბოლოს მიაკუთვნა [7, გვ. 265-266]. ასეთი პერიოდიზაცია ჩვენ სრულიად მართებულად მიგვაჩნია ხაშურის ნაცარგორისა და კავთისხევის ციხიაგორის ახალი მონაცემების გაათვალისწინებით [2, გვ. 73-75]. დაბლაგომი-არგვეთის კერამიკული ფორმების დიდი მსგავსება სანხერის მასალებთან საშუალებას გვაძლევს დაუშვათ მათი თანადროულობა, დაბლაგომი-არგვეთის ქვედა ჰორიზონტი შევადართო სანხერის ყორღანული სამაროვნის ადრეულ ჯგუფს და ქვაცხელა-ხიზანანთგორის C ფენას, ხოლო დაბლაგომი-არგვეთის ზედა ჰორიზონტი სანხერის სამაროვნის მოგვიანო ჯგუფს და ქვაცხელა-ხიზანანთგორის B ფენას. ასეთი ვარაუდი შემაგრებულია არგვეთისა და ქვაცხელას რადიოკარბონული თარიღებით ძვ.წ. XXVIII - ძვ.წ. XXV სს. [3, გვ. 80].

დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ რეგიონში დღემდე აღმოჩენილი და შესწავლილი ძეგლები მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ და ფინალურ ეტაპებს განეკუთვნება.

	რიონ-ყვირილას აუზი	აღმ. საქართველო	კოლხეთის დაბლობი
2300 2400	პასიეთი, ყორღანი №1	ბედენი, I ეტაპი	ფინორი 8
2500	არგვეთი, ზედა ჰორიზონტი დაბლაგომი, ზედა ჰორიზონტი; სახსერის მოგვიანო სამარხები	ქვაცხელა- ხიზანაანთ გორა B	თნამჩირე
2800	დაბლა-გომი, ქვედა ჰორიზონტი არგვეთი, ქვედა ჰორიზონტი; სახსერის ადრეული სამარხები	ქვაცხელა- ხიზანაანთ გორა C	

G. Pkhakadze

THE ARGVETI SETTLEMENT AND AN ATTEMPT AT PERIODIZATION OF THE KURA-ARAXES SITES OF WESTERN GEORGIA

(Summary)

The Argveti settlement was discovered in 1963 by R. Abramisvili (Expedition of the Georgian State Museum) and defined by him as an Early Bronze Age settlement. In 1981-1990 excavations were carried out by the Centre for Archeological Studies.

The settlement is situated in the village of Argveti, on the left bank of the river Lashura, Sachkhere district.

The settlement belongs to the Kura-Araxes culture and represents two building horizons.

The fixed stratigraphy of the Argveti settlement allows periodization of Kura-Araxes sites of Western Georgia: Dablagomi, Sachkhere, taking into consideration, at the same time, the materials of the key sites of Kura-Araxes culture of Shida Kartli (Kvatskhela-Khizanaantgora).

The lower horizon of Argveti settlement represents the developed stage of Kura-Araxes culture, being contemporary with the lower horizon of Dablagomi settlement and early group of Sachkhere burials and corresponding to level C of Kvatskhela-Khizanaantgora, dated by C to the Argveti 28th cent B.C.

The upper horizon represents the final stage of Kura-Araxes culture, is contemporary with the upper horizon of Dablagomi and the late group of Sachkhere burials and corresponds to level B Kvatskhela-Khizanaantgora. It is determined by C data to the Argveti 25th cent. B.C.

ლიტერატურა

1. გოგაძე ე. თრიალეთური კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., 1972.
2. მახარაძე ზ. ციხიაგორის მტკვარ-არაქსელის ნამოსახლარი, თბ., 1994.
3. ფხაკაძე გ. დასავლეთ ამიერკავკასია ძვ.წ. III ათასწლეულში, თბ., 1993.
4. ფხაკაძე გ. მტკვარ-არაქსისა და დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის კულტურების შეხვედრები დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. "არქეოლოგიის საკითხები" I, თბ., 1978.
5. ჯავახიშვილი აღ., დლონტი ლ. ურბნისი I, ქვაცხელების (ტვლეპია-ქოხის) ნამოსახლარზე 1954-1961 წწ. ჩატარებული გათხრები. თბ., 1962.
6. ჯაფარიძე თ. ქართველ ტომთა ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბ.; 1961
7. Джавахишвили А. И. Строительное дело и архитектура поселения Южного Кавказа V-III тыс. до. н.э., 1973.
8. Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды II, Тб., 1950.

გიორგი გოგოჭური, მეტია ღლონტი

პირიქითა ხევსურეთის მტკვარ-არაქსის კულტურის კვლევები

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი არქეოლოგიურად გასული საუკუნის 70-იან წლებამდე სათანადოდ არ იყო შესწავლილი. მდგომარეობა შედარებით გამოსწორდა მას შემდეგ, რაც არაგვის ხეობაში დაიწყო ჟინვალის კომპლექსური ჰიდროელექტროსადგურის მშენებლობა. მშენებლობასთან დაკავშირებით საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში შეიქმნა ჟინვალის არქეოლოგიური ექსპედიცია (ხელმძ. - ისტ. მეცნ. დოქტორი, პროფ. რ. რამიშვილი). ექსპედიციის უმთავრეს მიზანს წარმოადგენდა მშენებლობის ზონაში არსებული არქეოლოგიური ძეგლების გამოვლენა-შესწავლა.

ჟინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ სადაზვერო სამუშაოები ჩაატარა არაგვის, თერგის, ასისა და არღუნის ხეობებში, რის შედეგადაც გამოვლენილი იქნა მანამდე უცნობი მრავალი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლი. გამოვლენილი მატერიალური კულტურა გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის აქ მოსახლე უძველესი ტომების ყოფაცხოვრებასა თუ სამეურნეო საქმიანობაზე.

მდინარე არღუნის სათავეები, რომელიც გეოგრაფიულად ჩრდილოეთ კავკასიას მიეკუთვნება, საქართველოს ოდინდელ ისტორიულ მიწა-წყალს წარმოადგენს. ეს პატარა კუთხე თავის მხრივ იყოფა შატღლეთისკარისა და მუცო-არდოტის მცირე ხეობებად. ამ ხეობებში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები მიეკუთვნება ადრებრინჯაოს, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის, ადრე და განვითარებული შუასაუკუნეების ეპოქებს. შემთხვევითი აღმოჩენებით და ზედაპირული დაზვერვებით დადგინდა, რომ არღუნის სათავეები ინტენსიურად ყოფილა ათვისებული ადრებრინჯაოს ხანაში. ამ ფაქტის უტყუარი დადასტურებაა გიორგიწმინდის, შატღლისა და მუცოს მიდამოებში მიკვლეული მტკვარ-არაქსული კულტურის ნამოსახლარები და სამაროვნები.

ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში ქვემო ქართლისა და მის მიმდებარე რაიონებში ყალიბდება თავისებური სამიწათმოქმედო კულტურა, რომელიც სამეცნიერო

ლიტერატურაში მტკვარ-არაქსის კულტურის სახელითაა ცნობილი. შემდეგში ეს კულტურა ფართოდ ვრცელდება, როგორც სამხრეთით - აღმოსავლეთ ანატოლია, ურმიის ტბისპირეთი, სირია, პალესტინა, ისე ჩრდილოეთით - დაღესტანი, ჩაჩნეთ-ინგუშეთი და ოსეთი [11. გვ. 62, 96].

მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების შუა და ფინალურ სტადიაზე ამ კულტურის მატარებელი ტომები თანდათანობით ითვისებენ კავკასიონის მთავარი ქედის როგორც სამხრეთ, ისე ჩრდილოეთ კალთებს. მტკვარ-არაქსული ძეგლები არღუნის ხეობის სათავეების ვარდა აღმოჩენილია ფშაქში - ვაკისსოფელში [14. გვ. 90]; მთიულეთში - ხადას ხეობაში, როსტიაანებში [1] და ყაზბეგის რ-ში, ტყარშეტში [3. გვ. 34-35].

მდინარე არღუნის სათავეებში ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლები მიკვლეულია სოფ. გიორგიწმინდაში - სამ პუნქტში: ადგილ ციხეთგორზე, ნასისხლარსა და ბერთ საყდრის გორზე. შატღლში ახალი დასახლების დასაყდრით მდებარე ფერდობზე და მუცოში თანამედროვე სასაფლაოს ტერიტორიაზე. ჩამოთვლილი ძეგლებიდან შედარებით სრულყოფილი ინფორმაცია მოგვეპოვება გიორგიწმინდის ციხეთგორისა და მუცოს სამაროვნებზე.

პირიქითა ხევსურეთში ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლი პირველად 1985 წელს აღმოჩნდა ბარისახო-შატღლის სამანქანე გზის შეკეთებისას. სოფ. გიორგიწმინდის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ციხეთგორის სამხრეთი ფერდობის გაჭრის შედეგად წარმოქმნილმა მეწყერმა გააშიშვლა ბუნებრივ ეხებში გამართული სამარხები. აღმოჩენის ადგილზე, ჟინვალის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ იმავე წელს გაწმინდა სამი დაზიანებული სამარხი, ხოლო მომდევნო წელს გაითხარა კიდევ ხუთი სამარხი [14. გვ. 82; 15. გვ. 90; 16. გვ. 535; 17. გვ. 449].

სამაროვანი მდებარეობს სამეურნეოდ სრულიად უვარგის ციცაბო კლდოვან ფერდობზე. რელიეფი იმდენად დამრეცია, რომ სამარხებთან თავისუფლად მისვლა თითქმის შეუძლებელია. სამარხების გასამართავად ოსტატურად გამოუყენებიათ ბუნებრივი

ეხები. აკლდამებისა და სამარხების კედლები ნაშენებია ფიქალი ქვით ტალახზე, ცალფა ან ორფა წყობით. გადახურვისთვის გამოყენებულია ფიქალი ქვის მოზრდილი ფილები. განსაკუთრებით საგულდაგულოდაა ამოყვანილი ფასადები, რომლებიც შემდგომში, როგორც ჩანს, საგანგებოდ იფარებოდა მიწით. რამდენიმე სამარხი-ნაგებობა ორიარუსიანი ყოფილა, სადაც ქვედა იარუსის გადახურვა ზედა იარუსის იატაკს წარმოადგენდა (ტაბ. I).

გიორგიწმინდის სამაროვანზე წარმოდგენილი სამარხები ამოშენებულკედლიან, ნახევრად მიწისზედა სამარხებისა და აკლდამების ტიპს მიეკუთვნება. ერთ შემთხვევაში გვაქვს სამარხი აკლდამა. იგი საკმაოდ მოზრდილი ზომისაა, დანარჩენი სამარხები კი ჩვეულებრივია. სამარხთა დამხრობა არასტანდარტულია, ისინი მიმართულია სამხრეთ-დასავლეთით ანდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით. მიცვალებულის პოზა დადგინდა ორ სამარხში (№1 და №4) - მოხრილი მდგომარეობა მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე, თავით დასავლეთით. დანარჩენ სამარხებში ძელები ცუდად იყო დაცული, ანდა ჩონჩხების მხოლოდ ნაწილები იყო წარმოდგენილი, უმთავრესად ჩნდებოდა თავის ქალები. სამაროვანზე გაითხარა როგორც ინდივიდუალური (№№ 1,4,6,7), ასევე კოლექტიური სამარხები (№№ 2,3,5,5").

საინტერესო ფაქტი დადასტურდა №7 სამარხში, სადაც მოზრდილ დერგში აღმოჩნდა ჩვილი ბავშვის ჩონჩხი, რაც დაკრძალვის თავისებური რიტუალის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. შედარებისათვის შეიძლება აღინიშნოს, რომ დაღესტანში, გინჩის სამაროვანზე, მოზრდილ თიხის ჭურჭლებში დაკრძალულნი იყვნენ ბავშვები [12, გვ. 90]. მტკვარ-არაქსული კულტურის ძეგლებზე დღემდე ცნობილი არ ყოფილა მრავალარუსიანი სამარხები. გიორგიწმინდის სამაროვანზე დაფიქსირებული ორიარუსიანი სამარხების არსებობა შეიძლება აიხსნას არა მარტო მცირე მიწიანობით, არამედ დემოგრაფიული ფაქტორითაც. ციხეთგორის თავზე და ადგილ ნასისხლარში, როგორც ჩანს, საკმაოდ მრავალრიცხოვან მოსახლეობას უნდა ეცხოვრა სამაროვნის ფუნქციონირების განმავლობაში.

ამირანის გორის სამაროვანზე სამარხები ნაშენებია ტალახზე. აქაც, როგორც ციხეთ-

გორის სამარხებში, ჩონჩხები ფრაგმენტულად არის წარმოდგენილი. ხშირია მხოლოდ თავის ქალების აღმოჩენის შემთხვევები [9, გვ. 38-40]. ამ სამაროვნებზე ტრადიციების თანხვედრა უეჭველად უნდა მიუთითებდეს საქართველოს ბარისა და მთის მჭიდრო კონტაქტებზე ადრეობინჯაოს ხანის გარკვეულ საფეხურზე.

გიორგიწმინდის სამარხებში აღმოჩენილია: თიხის, ბრინჯაოს, ქვისა და ძვლის ნაწარმი.

თიხის ჭურჭელი მოვარდისფრო ან მონაცრისფროა, ხშირად დაფარულია სხვადასხვა ლაქებით. ნაძერწია ხელით, ფიქალმინარევიანი თიხისგან, უხეშად და ტლანქად. ჭურჭელი არ არის ნაპრიალები და ორნამენტირებული. ფორმების მიხედვით გამოიყოფა: დერგები, ორყურა ქოთნები, ტოლჩები, ჯამები, სასმისები და კოჭობები.

დერგები ხუთი ერთეულითაა წარმოდგენილი (ტაბ. II-III, №№ 6,13,14,23,33). ყველა მათგანი ერთნაირი ფორმისაა. პირისკენ განიერებული და ძირისკენ შევიწროვებული. მხრებზე დაძერწილი აქვს ბრტყელი ოვალურგანივკვეთიანი ყურები. ერთი დერგის ყურის თავები შემკულია პატარა ფოსლებით. (ტაბ. II ნახ. 13) ამავე დერგს შეაწვლზე ეტეობა გარდატეხის ხაზი. ძირები ბრტყელი და შიგნითკენ შედრეკილია. დერგები ამოყვანილია ქსოვილზე. ციხეთგორის სამაროვანზე აღმოჩენილი დერგები დამახასიათებელი არ ჩანს ბარის მტკვარ-არაქსული ძეგლებისთვის, თუმცადა ზოგი მსგავსება მაინც შეინიშნება კასპის ციხიანგორის B2 და A1 დონის დერგებთან, რომელთა თარიღი ძვ.წ. 2300-2100 წწ. არის განსაზღვრული [2, გვ. 76, ტაბ. XLII, ნახ. 6; LV, ნახ.7; LXIII ნახ. 2,3]. ამავე ძეგლის გვიანდელ A-დონის მასალებშივე გვხვდება ფოსლებით შემკული თიხის ჭურჭლის ყურები [2, ტაბ. LXVI, ნახ. 7,14]. ერთგვარი სიახლოვე შეიმჩნევა ქვაცხელას C1 ფენაში ნაპოვნ დერგებთანაც [10, ტაბ. IV, ნახ. 39]. გიორგიწმინდის დერგების ანალოგიური დერგი აღმოჩენილია ყაზბეგის რ-ში, ტყარშეტში [3, გვ. 34, ნახ. 1], ოღონდაც ეს უკანასკნელი საკმაოდ დიდი და მასიური ზომებით გამოირჩევა. განხილული დერგები, როგორც აღინიშნა, ზოგად მსგავსებას ამჟღავნებს შიდა ქართლურ ფორმებთან, მაგრამ მიუხედავად ამისა, ისინი მაინც ბა-

რკვეული თავისებურებებით გამოირჩევა. კერამიკის ეს ჯგუფი, ჩანს, დამახასიათებელია მაღალმთიანი ზოლის ფინალური საფეხურის მტკვარ-არაქსული ძეგლებისთვის.

ორყურა ქოთნები სამაროვანზე სამი ცალია აღმოჩენილი (ტაბ. II-III, ნახ. 10, 22, 29). მათთვის დამახასიათებელია ღია მონაცრისფრო-მორუხო, ალაგ-ალაგ მოვარდისფრო ლაქებიანი ზედაპირი. არც ეს ქოთნებია საგანგებოდ ნაპრიალები. სამივე ჭურჭელი სფერულტანიანია. ოვალურგანიკვეთიანი ყურები დაძერწილია მხრებზე და პირზე. ერთ-ერთს ყელისა და მხრის გადაკვეთაზე ეტყობა გარდატეხის ხაზი (№ 29). ამავე ქოთანს ძირი შედრეკილი აქვს, ხოლო დანარჩენებს კი ბრტყელი.

მსგავსი ქოთნები გვხვდება განვითარებული და გვიანდელი მტკვარ-არაქსული კულტურის თიხის ნაწარმში. ისინი აღმოჩენილია ქვაცხელების C1 ფენაში [10, ტაბ. IV, ნახ. 392, 394], კასპის ციხიაგორის B2, B1 ფენებში [2, ტაბ. XXIX; XXX; XXXIV; ნახ. 3; XLII, ნახ. 2; L, ნახ. 7], ბადაანის ნამოსახლარზე [6, ტაბ. LXXXIII].

ტოლჩები ორი ცალია ნაპოვნი (ტაბ. II-III, ნახ. 5, 28). ისინი მოშავო-მოყავისფრო ზედაპირიანია. სხვა ჭურჭელთან შედარებით გამოირჩევიან თხელკედლიანობით. ორივე ცალყურაა. ყურები მიძერწილია მხრებზე და პირზე. ერთი ტოლჩა ბიკონუსურია (№ 5), მეორე ტოლჩას მხრისა და ყელის გადაკვეთაზე ეტყობა გარდატეხის ხაზი (№ 28).

გიორგიშინდის ციხეთგორის სამაროვნის ტოლჩები გარკვეული თავისებურებებით გამოირჩევა და მათ პირდაპირი ანალოგები არ ეძებნება ბარის მტკვარ-არაქსულ ძეგლებზე. არ არის გამორიცხული, რომ ტოლჩების პროტოტიპებს წარმოადგენდნენ მცირე ზომის ცალყურა ქოთნები თუ კათხები, რომლებიც დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ქვაცხელების C1 ფენაში [10, ტაბ. IV, ნახ. 355-365]; კასპის ციხიაგორის B2 ფენაში [2, ტაბ. XXXI, ნახ. 2].

გიორგიშინდის ერთი ტოლჩის (№ 28) მსგავსი ტოლჩა მომდინარეობს არღუნის ხეობიდანვე, ს. მუცოს ადრებრინჯაოს ხანის დანგრეული სამარხიდან (ტაბ. IV ნახ. 2). ტოლჩებიც, დერგების მსგავსად, ეტყობა, მთის ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი.

ბადიები და ჯამები სამაროვანზე სულ ოთხი ცალია ნაპოვნი (ტაბ. II-III, ნახ. 3, 7, 8, 17). აქედან ბადია სამი ცალია (№№ 3, 7, 8), ერთი კი - ჯამი (№ 17). ოთხივე ჭურჭელი მოვარდისფრო-მონაცრისფრო ზედაპირიანია. ბადიები ფორმით ერთიმეორეს ჰგავს, სამივე ორყურაა, ოვალურ განიკვეთიანი ყურები მიძერწილია პირსა და კორპუსზე. მხარზე ეტყობათ მკვეთრი გარდატეხის ხაზი. მსგავსი ბადიები და ჯამები, გარეგნული ფორმების უმნიშვნელო ტრანსფორმაციით, დამახასიათებელია მტკვარ-არაქსული კულტურის განვითარების თითქმის ყველა ეტაპისთვის. გიორგიშინდის თიხის ჭურჭლის ეს ჯგუფი ყველაზე მეტსიახლოვეს ამუღავნებს ქვაცხელების C1 ფენისა და ციხიაგორის B2, B1 დონის ანალოგიურ კერამიკულ ნაწარმთან [10, ტაბ. IV, ნახ. 370-374; 2, ტაბ. XXXIII, ნახ. 7; XXXIX, ნახ. 7; XLVI, ნახ. 8, 9; XLIX, ნახ. 2, 3; LII, ნახ. 7, 8].

გიორგიშინდის ციხეთგორის სამაროვანზე მცირე ზომის თიხის ჭურჭელიცაა აღმოჩენილი: კათხების, ფინჯნების, სასმისებისა და კოჭბების სახით (ტაბ. II-III, ნახ. 4, 9, 11, 12, 19, 20, 21). კერამიკის ეს ჯგუფი ტექნოლოგიური თვალსაზრისით ისევეა დამზადებული, როგორც წინა ჯგუფები. არც აქ გვხვდება საგულდაგულოდ ზედაპირნაპრიალები თიხის ჭურჭელი, რითაც განსაკუთრებით გამოირჩევა მტკვარ-არაქსული კულტურის ნაწარმი. მცირე ზომის ჭურჭელს ახასიათებს მოვარდისფრო, მოშავო-მონაცრისფრო, მოგლუვებული და ზერულედ ნაპრიალები ზედაპირი. გარეგნული ფორმებით რამდენადმე გამოირჩევა სამი ჭურჭელი (№№ 4, 11, 12). მათი თავისებურება შეიძლება აიხსნას ლოკალურობით, რაც აშკარად მიუთითებს ადგილობრივ მეთუნეთა ოსტატობაზე. მცირე ზომის ე.წ. "სუფრის" ჭურჭელი უცხო არ არის მტკვარ-არაქსის კულტურის, როგორც ადრეული, ასევე მოგვიანო საფეხურის ძეგლებისთვის, ამიტომაც ამჯერად თავს ვიკავებთ პარალელების ჩამოთვლისგან.

ღითონის ნაწარმი სამაროვანზე წარმოდგენილია ბრინჯაოს სპირალური სამაჯურით, ბრინჯაოს ხვიებით და მძივებით (ტაბ. II-III, ნახ. 2, 31, 18). ბრინჯაოს სპირალური სამაჯურები ფართოდ არის გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურაში და

განსაკუთრებული ლოკალური თავისებურებებით არ ხასიათდება. მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ბრინჯაოს ე.წ. სასაფეთქლე ხვიები. იგივე შეიძლება ითქვას ბრინჯაოს მძივებზეც. ასე რომ, ბრინჯაოს სპირალური სამაჯურები, ხვიები და მძივები მტკვარ-არაქსის კულტურის ყველა საფეხურზე გვხვდება. ისინი დამზადებულია მრგვალი, ბრტყელი ან ნახევარსფერულგანივკვეთიანი ბრინჯაოს ღეროსგან და საკმაოდ მდგრადი ფორმებით ხასიათდება. მსგავსი ნივთები გვხვდება სამშვილდის სამაროვანზე [4, ტაბ. XL, ნახ. 10,11], ამირანის გორაზე [6, ტაბ. CXIII], ტვლეპია წყაროსა და ქვაცხელების სამარხებში [10, ტაბ. XXXVI].

გიორგიწმინდის სამაროვანზე აღმოჩენილი ლითონის ნივთების სპექტრულმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ისინი დამზადებულია დარიშხნიანი სპილენძისგან. დარიშხნის შემცველობა ცალკეულ ნივთებში 1.07 %-დან 3.75 %-მდე მერყეობს. რაც შეეხება დანარჩენ კომპონენტებს, ისინი მადნის ბუნებრივ მინარევებს უნდა წარმოადგენდეს.¹

გიორგიწმინდის ციხეთგორის სამარხებში მცირე რაოდენობით აღმოჩნდა სარდიონისა და თეთრი პასტის მძივები (ტაბ. III, ნახ. 18, 30). მტკვარ-არაქსის კულტურაში ადრეული საფეხურიდანვე გვხვდება სხვადასხვა მასალისგან დამზადებული მძივ-სამკაული. კულტურის საწყის ეტაპზე განსაკუთრებით გავრცელებული ყოფილა თეთრი ფერის, კასრისებური ფორმის პასტის მძივები. მსგავსი მძივები დიდი რაოდენობითაა ნაპოვნი სამშვილდისა და კიკეთის სამარხებში [4, ტაბ. X, ნახ. 1-3]. რაც შეეხება სარდიონის მძივებს, ისინი უფრო მოგვიანო ხანის ძეგლებზე გვხვდება დიდი რაოდენობით და მრავალფეროვნებითაც გამოირჩევა. აღსანიშნავია ტვლეპია წყაროსა და ქვაცხელების სამარხებში აღმოჩენილი სარდიონის მძივების ნაირსახეობა [10, ტაბ. XXXVI].

ძვლის ნაწარმი სამარხეულ ინვენტარში მახათებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. II-III, ნახ. 1, 32, 36). ისინი დამზადებულია ცხოველის ლულოვანი ძვლისაგან. ძვლის მახათები აღმოჩენილია ამირანის გორაზე [9],

და ქვაცხელებზე [10, ტაბ. IV, ნახ. 212], არგვეთას ნასახლარზე [7, გვ. 61, ტაბ. XII].

გიორგიწმინდის სამაროვანი მრავალმხრივ საინტერესო ძეგლია. საქართველოს ტერიტორიაზე გათხრილი მტკვარ-არაქსეული კულტურის ძეგლებიდან ჯერ-ჯერობით მხოლოდ აქ დადასტურდა სამარხთა ბუნებრივ ეხებში გამართვის ფაქტი. აქვე დაფიქსირდა ორი ან სამ სართულიანი სამარხების არსებობაც. საქართველოს ფარგლებსგარეთ, სამარხთა აღნაგობითა და მათი მოწყობის თვალსაზრისით, ერთგვარი მსგავსება შეინიშნება დაღესტანში გათხრილ გონობის სამაროვანთან. საინტერესოა ისიც, რომ გონობის სამარხებში მიცვალებულთა ჩონჩხები ხშირად მხოლოდ ცალკეული ფრაგმენტებით, ზოგჯერ კი მარტო თავის ქალებით, ანდა თავის ქალების გარეშე იყო წარმოდგენილი [13, გვ. 25,31].

მართალია, გონობისა და ყარაბუდასკენტის ძეგლები მიჩნეულია მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ ძეგლებად, მაგრამ გიორგიწმინდისა და გონობის სამაროვნების ზოგიერთი გარეგნული ნიშნების თანხვედრა, ვფიქრობთ, არ უნდა იყოს გამოწვეული მხოლოდ კულტურულ-ქრონოლოგიური სიახლოვით. მითუმეტეს, რომ სამარხეული ინვენტარი ერთიმეორისგან საგრძნობლად განსხვავდება. ასეთ შემთხვევაში აუცილებლად გასათვალისწინებელია ბუნებრივი პირობების ფაქტორი. გიორგიწმინდისა და გონობის სამაროვნები აღმოჩენილია თითქმის ერთნაირ მაღალმთიან გეოგრაფიულ გარემოში.

მთიან ინგუშეთში, ნასოფლარ ეგიკალში, გათხრილია მეტად თავისებური კონსტრუქციის მქონე მიწისქვეშა სამარხი-აკლდამები. ამ სამაროვნის სამარხთა კომპლექსებში დიდი რაოდენობით გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტები. აკლდამებში მოწყობილი ყოფილა ქვის თაროები. ამ ტიპის სამარხი ნაგებობები მიჩნეულია ფეოდალური ხანის ჩეჩნეთ-ინგუშეთის, ოსეთისა და ნაწილობრივ ხევსურეთის ტერიტორიაზე გავრცელებული აკლდამების შორეულ პროტოტიპებად [18, გვ. 328]. ეგიკალშიც შეინიშნება ზოგიერთი მსგავსება გიორგიწმინდის ადრეებრინჯაოს ხანის სამარხებთან.

¹ ნივთების ანალიზი გაკეთდა გერმანიაში, ქ. ბოხუმის სამთო მუზეუმის ლაბორატორიაში.

მტკვარ-არაქსული კულტურის მეორე სამაროვანი აღმოჩნდა სოფელ მუცოში, თანამედროვე სასაფლაოს ტერიტორიაზე. ადგილობრივი მოსახლეობის გადმოცემით, მიცვალებულის დაკრძალვა არ შეიძლებოდა სასაფლაოს აღმოსავლეთ ნაწილში. ტრადიცია დაურღვევიათ 1996 წელს, როდესაც დაუსაფლავებიათ ტრაგიკულად დაღუპული ახალგაზრდა კაცი. საფლავის გაჭრის დროს დაუზიანებიათ სამარხი, სადაც აღმოჩნდა ადრეპრინჯაოს ხანის კერამიკა და ბრინჯაოს ნივთები.

სამარხი დამხრობილია ყოფილა აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ. ნაშენია მშრალი წყობით ფიქალი ქვით. ადახურვისთვის გამოყენებულია ფიქალისავე საშუალო ზომის ფილები. მიცვალებულის ჩონჩხი არეული იყო და მისი პოზის დადგენა ვერ მოხერხდა.

მუცოს სამარხის მსგავსი სამარხები ცნობილია სამხრეთ საქართველოს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული ძეგლებიდან - სამშვილდე და ახალციხის ამირანისგორა.

სამარხში აღმოჩნდა თიხის ოთხი ჭურჭელი - ფინჯანი, ტოლჩა, დიდი ზომის ჭურჭლის ძირ-გვერდის ფრაგმენტი და ბადიის ნატეხი. აქვე იქნა ნაპოვნი ბრინჯაოს ორი სპირალური სამაჯური და ორიც რკალნახევრიანი ხვია (ტაბ. IV, ნახ. 1-8).

თიხის ჭურჭელი ნაძერწია ხელით, ხასიათდება ლეგამონაცრისფრო, უბრალოდ მოგლუვებული ზედაპირით. თიხა ფიქალმინარევიანია. ორი ჭურჭელი ამოყვანილია ქსოვილზე (№3, №4).

ფორმითა და დამზადების ტექნიკით მუცოს სამარხის თიხის ნაწარმი და გიორგიშინდის სამარხებში აღმოჩენილი ჭურჭელი თითქმის ანალოგიურია.

ბრინჯაოს ნივთების სპექტრული ანალიზის ცხრილი

№	ნივთის დასახელება	აღმოჩენის ადგილი და საინვენტარო №	Cu	As	Sb	Pb	Ni	Ag
1	სპირალური სამაჯური	გიორგიშინდის სამაროვანი, სამარხი №1 09-LXIX-85-2	ფუძე	2.52	0.02	0.03	0.02	0.01
2	ხვია	გიორგიშინდის სამაროვანი, სამარხი №5 09-LXIX-86-31	-"	1.43	0.05	0.09	-	0.04
3	ხვია	გიორგიშინდის სამაროვანი, სამარხი №5 09-LXIX-86-31	-"	1.43	0.05	0.09	-	0.04
4	ორვოლუტი-ანი საკინძი	სოფ.გიორგიშინდა "შემთხ.მონაპ. 31-XXIII-98-9	-"	1.07	0.05	0.02	0.01	0.05
5	სპირალური სამაჯური	მუცოს სამაროვანი სამარხი №1 31-XXIII-98-5	-"	3.23	0.08	0.03	0.02	0.02
6	სპირალური სამაჯური	მუცოს სამაროვანი სამარხი №1 31-XXIII-98-6	-"	3.23	0.08	0.03	0.02	0.02
7	ხვია	მუცოს სამაროვანი სამარხი №1 31-XXIII-98-7	-"	3.75	0.08	0.04	-	0.02
8	ხვია	მუცოს სამაროვანი სამარხი №1 31-XXIII-98-8	-"	1.76	0.03	0.10	-	0.03

გიორგიწმინდისა და მუცოს თიხის ნაწარმზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულს პირიქითა ხევისურეთში თიხის ჭურჭელი მზადდება ადგილზე – ადგილობრივი ნედლეულის გამოყენებით. აქ ჯერ არ დაფიქსირებულა ბარის იმპორტის აღმოჩენის შემთხვევები. აქაური მეთუნეები აგრძელებენ მტკვარ-არაქსელი ოსტატების ძველ ტრადიციებს და ახლის ძიებაშიც ცდიან ძალებს. თუმცა მთის თიხის ჭურჭელი ზედაპირის დამუშავებითა და გაპრიალებით საგრძნობლად ჩამორჩება ბარის ნაწარმს. უნდა აღვნიშნოთ ის ფაქტიც, რომ ზედაპირის გაპრიალების დაბალი დონით ხასიათდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური საფეხურის როგორც ბარის, ისევე მთის ძეგლებზე მოპოვებული თიხის ჭურჭელი [2, გვ. 55-56, 1. გვ. 10].

პირიქითა ხევისურეთის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლების დათარიღება, სირთულეებთან არის დაკავშირებული. ამ ძეგლებიდან არ გაგვანჩნია რადიოკარბონული თარიღები, ამიტომაც იძულებული ვართ მივმართოთ შედარებითი დათარიღების მეთოდს. პირველ რიგში მხედველობაშია მისაღები იმ ძეგლების ასაკი, რომლებთანაც უფრო მეტ სიახლოვეს ამუღავნებენ გიორგიწმინდის და მუცოს სამარხეული კომპლექსები. ჩვენ ასეთ ეტალონურ ძეგლებად გვესახება ქვაცხელების და ციხიაგორის ნამოსახლარები. კონკრეტულად კი ქვაცხელების B, ციხიაგორის B და A სამშენებლო დონეები, რომლებიც დათარიღებულია ძვ.წ. XXIV ს. [10, გვ. 58-59] და ძვ.წ. XXII-XX სს. [2, გვ. 73].

გიორგიწმინდის ციხეთგორის და მუცოს სამარხეული შეიძლება დათარიღდეს ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით. არ გამოვირიცხავთ, რომ შემდგომმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ უფრო მეტი სიცხადე შეიტანოს ამ ძეგლების დათარიღებაში.

როგორც უკვე ითქვა, ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარები პირიქითა ხევისურეთის ტერიტორიაზე, მიკვლეულია შატილისა და გიორგიწმინდის მიდამოებში. ნამოსახლარების შესახებ ჩვენი ცოდნა მხოლოდ ზედაპირული დაკვირვების შედეგია და, აქედან გამომდინარე, არასრულყოფილიც.

გიორგიწმინდაში, ადგილ ნასისხლარსა და სამარხის ტერიტორიაზე, ციხეთგორის თხემსა და მთელს ფერდობზე, ზედაპირულად აიკრიფა მტკვარ-არაქსის კულტურის თიხის ჭურჭელი და ხელსაფქვავეები. განსაკუთრებით თვალში საცემია ხელსაფქვავეების სიმრავლე, მათი რიცხვი, რამდენიმე ასეულს აჭარბებს.

ციხეთგორის თხემზე შეინიშნება კლდოვან ქანში ჩაჭრილი შენობების კვალი. ინტენსიური ნამორეცხვის გამო ალაგ-ალაგ გამოჩენილია ფიქალი ქვით, მშრალი წყობით ნაკები კედლის ნაშთები. ციხეთგორის ფერდობი კი დაფარულია მეტად უცნაური და გაურკვეველი დანიშნულების პატარა-პატარა ზომის ხელოვნური ტერასებით, რომელთა სიგრძე დაახლოებით 1,0 მ-დან 2,0 მ-დე მერყეობს, ხოლო სიმაღლე 1,0 მ-დან 1,5 მ-დე, ტერასები ნაშენია ფიქალი ქვით, შიგადაშიგ ურევია რიყის ქვებიც. საინტერესოა, რომ კედლებში სამშენებლო მასალად გამოყენებულია ხელსაფქვავის ქვები, რაც მათ გვიანდლობაზე უნდა მიანიშნებდეს, თუმცა აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარებზე დადასტურებულია საძირკვლებსა და კედლებში ხელსაფქვავის ქვების ნაშენების ტრადიცია [7, გვ. 61-63].

ცხადია, საინტერესოა ციხეთგორის შენობების ნაშთების და ტერასების ხნოვანებისა თუ კულტურული ატრიბუციის გარკვევა. ამ კითხვებზე პასუხს უსათუოდ გაცემს მომავალი არქეოლოგიური სამუშაოები. შატილში, ახალი უბნის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე სამხევაანის გორზეც ისეთივე სურათი იკვეთება, როგორც ციხეთგორზე. აქაც მთელი ფერდობი მოფენილია ე.წ. "ნავისებური" ხელსაფქვავეებით. კლდოვან ქედზე შეინიშნება ტერასული დასახლების კვალი.

შატილშივე არის მეორე ძეგლი, რომელიც მდებარეობს თანამედროვე სასაფლაოს ტერიტორიაზე.

მტკვარ-არაქსის კულტურის წრეს მიეკუთვნება სოფ. გიორგიწმინდაში, ბერთსაყდრის გორაზე შემთხვევით ნაპოვნი ბრინჯაოს ორვოლუტიანი საკინძი (ტაბ. IV, ნახ. 9). იგი ჭედვითაა დამზადებული. თავი დაბრტყელებულია და ორად გაყოფილი. ღერო მრგვალგანიგვეთიანია. შაკინძი დარიშხანიანი ბრინჯაოსაგან. არის დამზადებული (იხ. ცხრილი).

საქართველოში აღმოჩენილ ორვოლუტიან საკინძებში მკვლევარები ორ ან სამ

ტიპს გამოყოფენ. პირველი ტიპი დეროს ორად გაყოფითა და თითოეული ნაწილის სპირალებად დახვევის გზითაა მიღებული. გიორგიწმინდის საკინძი პირველ ტიპს მიეკუთვნება. მსგავსი საკინძები აღმოჩენილია სამშვილდეში, მადაროში და ბეშთაშენში. ორვოლუტიანი საკინძებს ვხვდებით ახლო აღმოსავლეთში, განსაკუთრებით კი ირანში. საქართველოს საკინძები, კავკასიის სხვა საკინძებთან შედარებით, უფრო ადრეული ხანისა ჩანს და წარმოადგენს აქ გავრცელებული ამგვარივე ტიპის მოგვიანო ხანის საკინძების პროტოტიპს [5, გვ. 8; 8, გვ. 95].

ჩვენის აზრით, საქართველოში აღმოჩენილი ორვოლუტიანი საკინძის პირველი ტიპის საკინძების მხოლოდ ადრეულად მისწვევა მთლად მართებული არ უნდა იყოს. მითუმეტეს, რომ მადაროს ყორდანი, სადაც აღმოჩნდა მსგავსი საკინძი, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ძეგლს არ უნდა წარმოადგენდეს. არ არის გამორიცხული რომ ორვოლუტიანი საკინძების რამდენიმე ტიპი, გარკვეულ დროს, საქართველოს ტერიტორიაზე თანაარსებობდეს.

გიორგიწმინდის საკინძის მსგავსი საკინძები ჩრდილოეთ კავკასიაში თითქმის მთელი ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში გვხვდება. ისინი აღმოჩენილია დაღესტანში, ჩეჩნეთში და ოსეთში [18, ტაბ. 83, ნახ. 41; ტაბ. 98, ნახ. 13; ტაბ. 100, ნახ. 34; ტაბ. 102, ნახ. 4].

გიორგიწმინდის ბრინჯაოს ორვოლუტიანი საკინძი, ალბათ, პირიქითა ხევისურეთის სხვა დანარჩენი მტკვარ-არაქსული ძეგლების თანადროულია და ამიტომაც იგი ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით უნდა დათარიღდეს.

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებით ირკვევა, რომ შატილ-მიღმახევის ტერიტორია, ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან ათვისებული ყოფილა, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომებით. მოსახლეობის ნაწილი, რომელიც შიდა ქართლიდან უნდა ასულიყო მთაში, ფშავ-ხევისურეთის ხეობის გავლით მოხვდა პირიქითა ხევისურეთში და იქ დამკვიდრდა. ხოლო მეორე ნაწილი კი, მდინარე არღუნის შუა წელზე დასახლდა. ამ ფაქტს ადასტურებს არღუნის ხეობაში დღევანდელ ჩეჩნე-

თის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები. [18, გვ. 303].

G. Gogochuri, M. Ghlonti

KURA-ARAXES CULTURE SITES IN PIRIKITA KHEVSURETI

(Summary)

The Zhinvali archaeological expedition of the Centre for Archaeological Studies had found and later explored sites of Kura-Araxes Culture in the highlands of Georgia in the 1980s.

Such sites were found on for the first time the territories of Ardoti, Shatili and Arkhoti gorges (so-called Pirikita Khevsureti).

Several burials of Tsikhsetgori cemetery were excavated at v. Giorgitsminda in the upper reaches of the Argun river in 1985-1986.

Another partly damaged burial was found by chance, at v. Mutso in 1998.

The burials of Tsikhsetgori cemetery (v. Giorgitsminda) were found within natural caves. Their front walls were made of schist – either dry built or the stones were held together with mortar. They were covered by the same, medium size, flat schist stones. The burials were half-dug and their back-rear walls leaned to the rock. The front walls were covered with mounds (Pl.1)

Individual (Nos. 1, 4, 6, 7) and mass (Nos. 2, 3, 5, 5') burials against were uncovered

It proved impossible to identify the burial custom. Skeletal bones inside the mass burials were mixed. As to the individual ones, they contained only skulls. Burial N7 belonged to a baby placed in a fair-sized jar.

The grave goods were such: hand-made buff-greyish pottery with coarse exterior; bronze convoluted bracelets, spirals and pins with double-volute tops; bronze, carnelian and paste beads, bone bodkins (Pls.2, 3, 4).

The bronze items are made of arsenic copper.

The bearers of the Kura-Araxes culture must have come to the above-mentioned areas of the North Caucasus from Shida (Inner) Kartli via the gorge of Pshav-Khevsureti Aragvi.

Burials of Giorgitsminda Tsikhsetgori cemetery and v. Mutso village Kura-Araxes date from the end of the third millennium B.C..

ლიტერატურა

1. გოგოჭური გ. – ხადის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. ხელნაბეჭდი, თბ. 1999.
2. მახარაძე ზ. – ციხიაგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი თბ., 1994.
3. მინდორაშვილი დ. – მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა მდ.თერგის ხეობიდან, ძეგლის მეგობარი №2, 1993 გვ. 33-34.
4. მირცხულავა გ. სამშვილდე, თბ. 1975
5. ორჯონიკიძე ა. მტკვარ-არაქსის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში. ავტორეფერატი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად თბ., 2000.
6. საქართველოს არქეოლოგია ტ. II თბ. 1992 – თ. ჯაფარიძის რედაქციით.
7. ფხაკაძე გ. დასავლეთი ამიერკავკასია ძველი წელთაღრიცხვის III ათასწლეულში. თბ., 1993.
8. ღლონტი ლ., დავლიანიძე ც. საკინძები ქვაცხელას ნამოსახლარიდან, კავკასიის ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. თბ. 2001 გვ. 95-98.
9. ჩუბინიშვილი ტ. ამირანის გორა, თბ., 1963.
10. ჯავახიშვილი ალ., ღლონტი ლ. ურბნისი I, თბ., 1962.
11. ჯაფარიძე ო. ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბ. 1976
12. Гаджиев М. Г. Из истории Дагестана в эпоху бронзы, Махачкала, 1969.
13. Котович В. Г. Археологические работы в горном Дагестане МАД т. 2, 1961, გვ. 5-56.
14. Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А. и др. Археологическое изучение Арагвского ущелья, ПАИ в 1984-1985 годах, 1987, გვ. 74-89.
15. Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А. и др. Археологическая экспедиция горного региона восточной Грузии, ПАИ в 1986 г. 1991, გვ. 89-95.
16. Рамишвили Р. М., Джорбенадзе В. А., Маргвелашვილი М. Г. Работы Жинвальской комплексной экспедиции, АО 1985 г. 1987, с.535
17. Рамишвили Р. М., Гогочури Г.К., Джорбенадзе В. А., Мухигулашვილი Н.З., Робакидзе

И. В., Рчеулишвили Г.М., Цитланадзе Л. Г. Исследования в горных районах восточной Грузии, АО 1986 года. 1988 с. 447-450.

18. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии, ранняя и средняя бронза Кавказа, под редю Б. А. Рыбакова. М. 1994.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I – 1 - N 1 და N 2 სამარხების გეგმა და ჭრილი; 2 - N 4 სამარხის გეგმა და ჭრილი; 3 - N 5, N 5' და N 7 სამარხების გეგმა და ჭრილი; 4. - N 6 სამარხის გეგმა და ჭრილი.

ტაბ. II – 1-5 - N 1 სამარხის ინვენტარი; 6-16 - N 2 – N 3 დანგრეული სამარხების თიხის ჭურჭელი.

ტაბ. III – 17-18 - N 4 სამარხის ინვენტარი; 19-26 - N 5 სამარხის (ზედა) თიხის ჭურჭელი; 28-31 - N 5' სამარხის (ქვედა) თიხის ჭურჭელი; 32 - N 6 სამარხის ძვლის მახათი; 33-36 - N 7 სამარხის ინვენტარი.

ტაბ. IV – 1-8 მეცოში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსული სამარხის ინვენტარი; 9 სოფ. გიორგიშინდაში ადგილ ბერთსაყდრის გორაზე შემთხვევით მოპოვებული ბრინჯაოს საკინძი

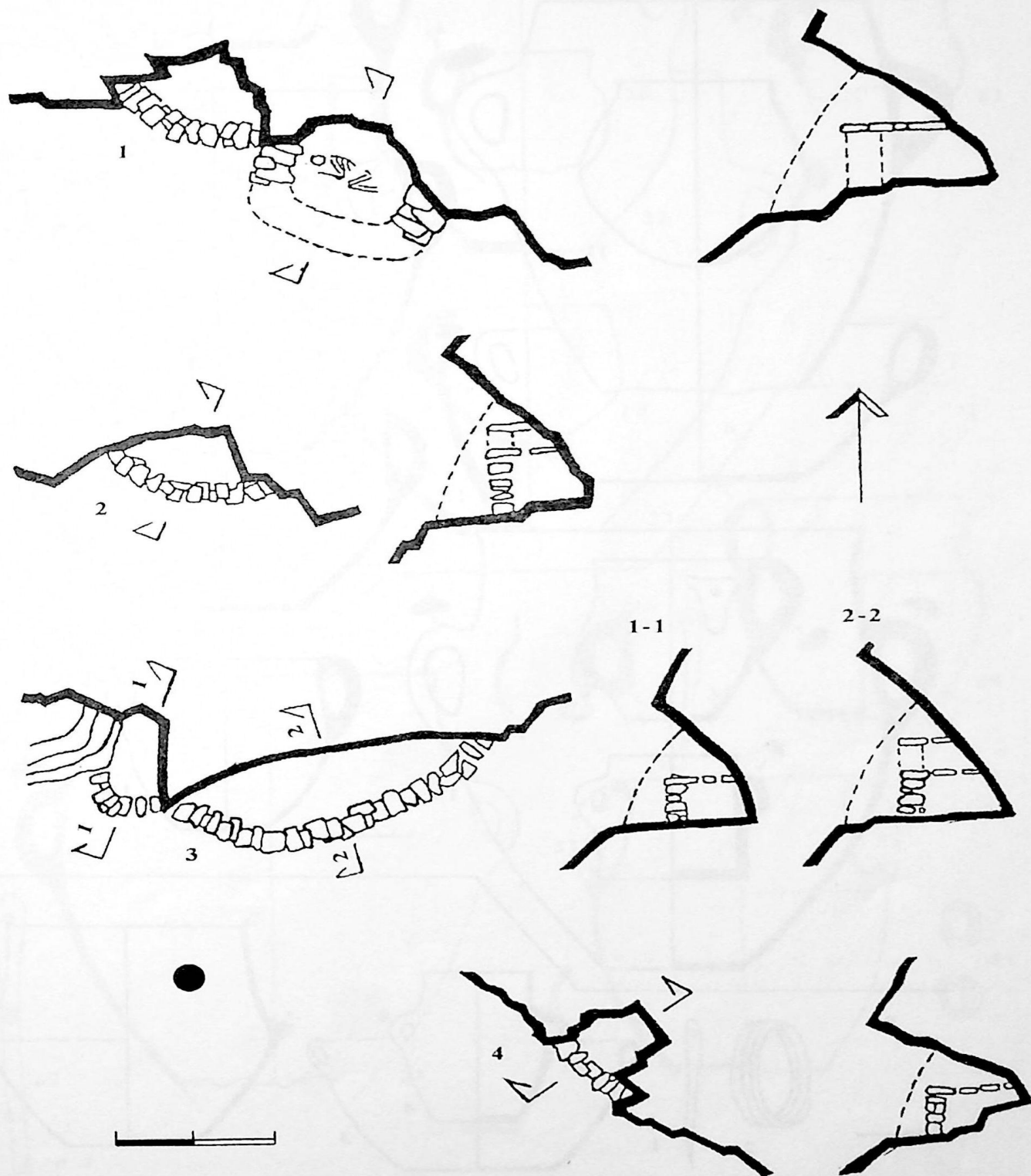
Description of the Plates

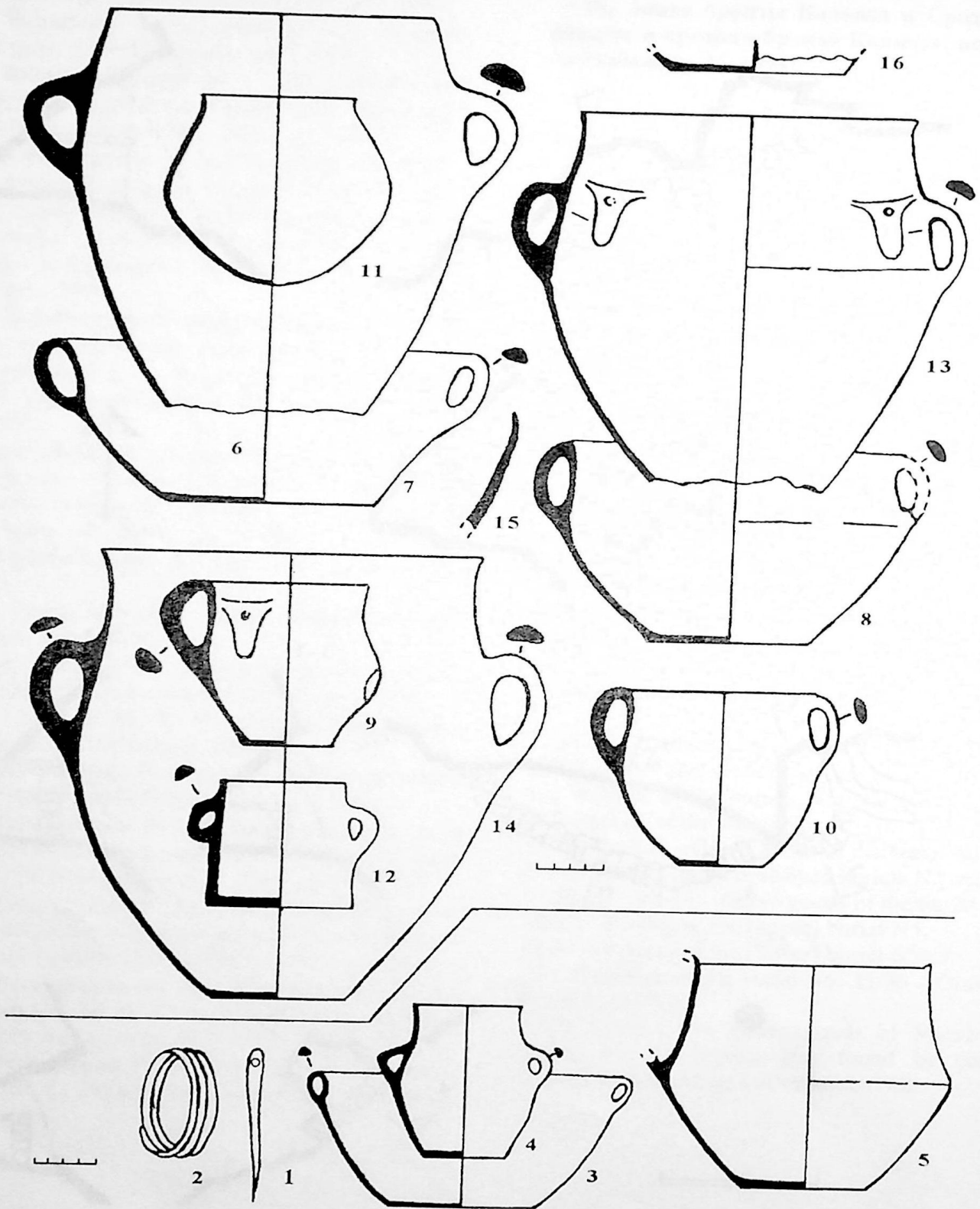
Pl. I – 1. Plans and sections of the burials N1 and N2; 2. Plans and sections of the burial N4; 3. Plans and sections of the burials N5, N5' and N7; 4. Plans and sections of the burial N6.

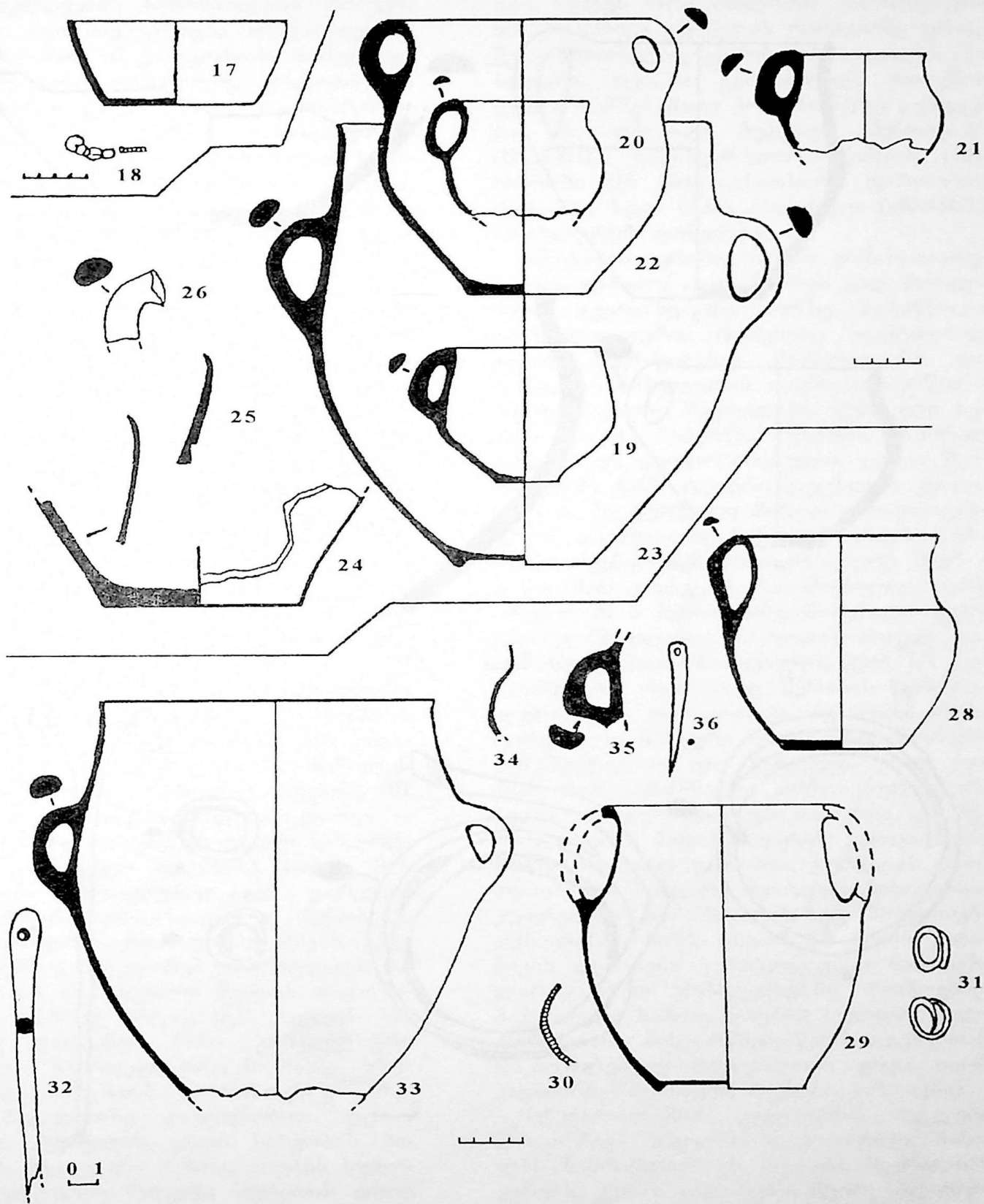
Pl. II - 1-5 – Grave goods of the burial N1; 6-16 – Pottery of the destroyed burials N2 and N3.

Pl. III – 17-18 – Grave goods of the burial N4; 19-26 – Pottery of the (upper) burial N5; 28-31 – Pottery of the (lower) burial N5'; 32 – A bodkin of the burial N6; 33-36 – Grave goods of the burial N7.

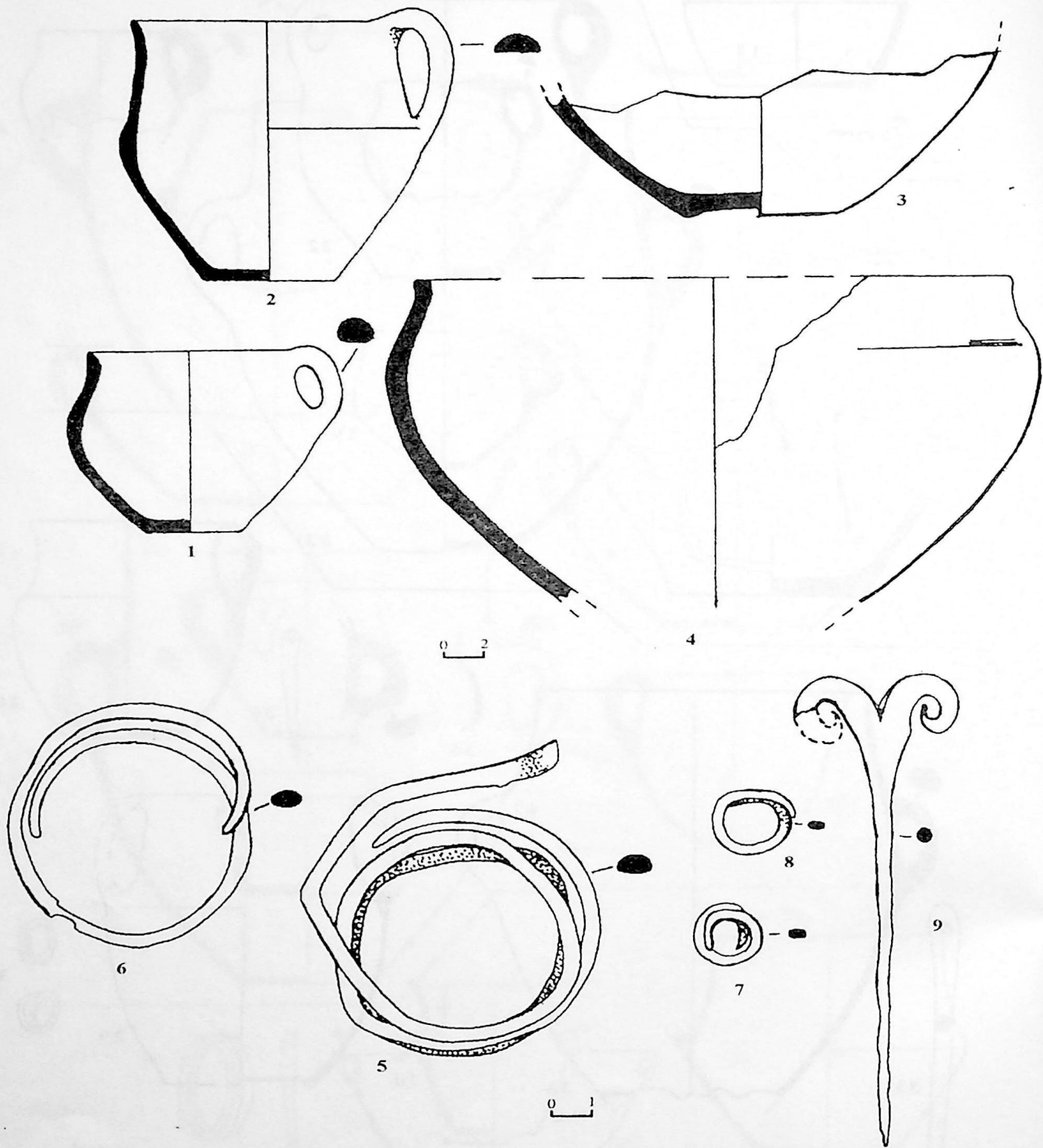
Pl. IV – 1-8 – Grave goods of Mutso Village burial; 9 – A bronze pin, found by chance in Giorgitsminda village at Bertsakdari hill.

გამ. IV

ჭურჭლის ერთი ტიპის შესახებ ბერიკლდეების ნამოსახლარიდან

ბერიკლდეების ნამოსახლარი რთული ძეგლია. იგი მიეკუთვნება მრავალფენიან ნამოსახლართა იმ კატეგორიას, რომელზეც შესაძლებელია ხანგრძლივი ისტორიული პერიოდის დაფიქსირება და რეკონსტრუირება. ქრონოლოგიურად განსხვავებულ კულტურულ ფენებს შორის მეტად საინტერესო გამოდგა ნამოსახლარის III ფენა, რომელშიც გარდა იმისა, რომ პირველად იქნა აღმოჩენილი ე.წ. ბედენური კულტურის ნასახლარის ნაშთები, მოხერხდა ამ ფენის ზუსტად სტრატოგრაფიკული დასაზღვრება.

ძვ.წ. III ათასწ. მეორე ნახევარი პრობლემურ და შეიძლება ითქვას, ჯერჯერობით საკმაოდ გამოსაკვლევ პერიოდს წარმოადგენს. სამეცნიერო ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ ამ დროს ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ფართოდ გავრცელებული და კარგად განვითარებული მტკვარ-არაქსული კულტურის ადგილს იკავებს უფრო დაწინაურებული, განსხვავებული მახასიათებლების მქონე ადრეული ყორღანების კულტურა. რით იყო გამოწვეული ეს მოვლენა, რა სახით მოხდა კულტურათა ჩანაცვლება, ამის შესახებ მრავალი მოსაზრებაა გამოთქმული და მათი ჩამოთვლა შორს წავიყვანს.

ბატონმა ალექსანდრე ჯავახიშვილმა ბერიკლდეებზე ნატარებულ სამუშაოს ვრცელი და მეტად ინფორმაციული ანგარიში მიუძღვნა. ნაშრომის იმ ნაწილის გაცნობის დროს, რომელიც შეეხება III ფენის დახასიათებას ჩნდება კითხვა — ხომ არ წარმოადგენს ეს ძეგლი სამლოცველოს (საკულტო ადგილს), სადაც მოსახლეობა სპეციალურად აგებს გარკვეული კონსტრუქციის საკულტო შენობებს, სამსხვერპლო ბაქნიან კომპლექსებს, აქვე ასრულებს განსაკუთრებულ რიტუალებს და ტოვებს ამ სარიტუალო წესთან დაკავშირებულ უამრავ არტეფაქტს. ძეგლის ხასიათის დადგენას მისი კომპლექსური შესწავლა სჭირდება, რაც საკმაოდ შრომატევად სამუშაოს მოითხოვს. კონკრეტულ მაგალითზე დაყრდნობით, უფრო ზუსტად ჭურჭლის ერთი სახეობის მიხედვით, შევეცდები საზოგადოების სულიერი კულტურის რთული სურათის ერთი ელემენტის გადმოცემას.

ბერიკლდეების ნამოსახლარის III ფენაში აღმოჩენილი კერამიკიდან ყურადღე-

ბას იქცევს ორი მთლიანი კათხისებური და ამგვარივე ჭურჭლის რამდენიმე ფრაგმენტი, რომელიც აღმოჩენის ადგილის მიხედვით, ფენაში გამოყოფილ, თითქმის ყველა სამშენებლო ჰორიზონტზე გვხვდება. ის აღმოჩნდა ბედენურ შენობებში (№2,3,8,12), სამსხვერპლო ბაქნიან (10), ორმოში (№ 86), განათხარი ფართობის როგორც ზედა (+35), ისე ქვედა (-40-45სმ.) აბსოლუტურ დონეებზე.

ამ ტიპის კერამიკისთვის დამახასიათებელია ფართო, ცალ მხარეს გადაშლილი პირი, გვერდზე და პირზე მიძერწილი ბრტყელი ყური, რომელიც ფაქტიურად ძირის გაგრძელებას წარმოადგენს და პირზე ან სახელურის თავზე დაძერწილი ბიბილოსებური შვერილები. ჭურჭელი ხელით არის ნაძერწი, უხეშია, ხშირად ტლანქი და დეფორმირებული. ყველა შემთხვევაში ჩანს ძლიერი ცეცხლის კვალი (ტაბ. 1, 1). ჭურჭელი მოწითალო-მთქვავისფროა, და როგორც ჩანს, ცეცხლზე სახმარად იყენებდნენ. ბიბილოსებური შვერილები მათ ერთგვარ ზომიორფულ იერს აძლევს. № 8 შენობაში აღმოჩენილი ფრაგმენტი შეიძლება ანტროპომორფულ გამოსახულებადაც ჩაითვალოს (ტაბ. 14). აღსანიშნავია, რომ ამავე შენობის ცენტრალური კერა ობსიდიანით თვალეზინკრუსტირებული, მასიური ან ანტროპომორფული შვერილით იყო შემკული. უნდა ითქვას, რომ აღნიშნული კათხისებური ჭურჭელი ჯერჯერობით უნიკალურია და ბერიკლდეების ნამოსახლარის გარდა ჩვენთვის სრულიად უცნობია. ჭურჭლის რაოდენობრივი სიმცირე შეიძლება მის განსაკუთრებულ დანიშნულებასაც მიუთითებდეს, რასაც ხაზს უსვამს ამ ტიპის კერამიკის აღმოჩენა ბერიკლდეების ნამოსახლარის ისეთ კომპლექსებში, რომლებიც მაშინდელი საზოგადოების სულიერ კულტურასთან, მის რწმენა-წარმოდგენებთან დაკავშირებულ რიტუალებთან უნდა იყოს კავშირში (შენობები, ბაქნები, ორმოები).

მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლები გამოირჩევა ამგვარი ფაქტობრივი მასალის სიმრავლით. ეს შეეხება შვერილიან კერებს, კერის სადგრებს, მცირე პლასტიკას, ჭურჭელზე დატანილ ორნამენტს და ა.შ. [1]. მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარებისა და ბერიკლდეების ნამოსახლარის

ფენის ე.წ. საკულტო ობიექტების შედარებისას ჩანს, რომ ნაყოფიერების კულტი (მიწათმოქმედება-მესაქონლეობა) უფრო მკაფიოდ და გამოკვეთილი სახით მტკვარ-არაქსის კულტურაშია წარმოდგენილი. მაღალხარისხოვანი ბედენური ჭურჭლის მიუხედავად, ბერიკლდეებზე ამგვარი ატრიბუტიკა ერთი შეხედვით უფრო დეგრადირებული და მდარე ხარისხისაა, თუმცა არ გამოვრიცხავთ, რომ ბერიკლდეების III ფენაში აღმოჩენილი აღნიშნული მასალაც ნაყოფიერების კულტს უნდა ემსახურებოდეს (შეიძლება ხარისხობრივად და რაოდენობრივად შევეუდართ ერთმანეთს მტკვარ-არაქსის კერები, კერის სადგრები, კერამიკის ორნამენტაცია, მცირე პლასტიკა ბერიკლდეების III ფენის კერებს, სამსხვერპლო პოდიუმებს, ჭურჭლის ცალკეული ფორმებსა და ა.შ.). მაგალითად, ბერიკლდეებზე გათხრილი № 8 სამსხვერპლო ბაქანი შემკული იყო, როგორც თიხის რქისებური დანაძერწებით, ისე რელიეფური სპირალური ორნამენტით, რაც მტკვარ-არაქსის კულტურაში ნაყოფიერების კულტის ატრიბუტიკას წარმოადგენს. რქისებური შვერილები ჰქონდა ბაქნების უმეტესობას, მათ შორის № 10 ბაქანსაც.

ჩვენი აზრით, შიდა ქართლში ახალმა, "ბედენის", კულტურამ შემოტანილ ინოვაციებთან ერთად, ტრადიციის სახით მიიღო ადგილობრივი მტკვარ-არაქსული კულტურის იდეოლოგიური საფუძველი, რომელიც, პირველ რიგში, საზოგადოების ცხოვრების წესით, მეურნეობის ხასიათით იყო გაპირობებული. მკვლევართა უმეტესობა მიუთითებს, რომ ადრეული ყორღანების კულტურაში მიწათმოქმედების როლი ეცემა და წამყვან დარგად ნომადური მეურნეობა გადაიქცევა. შიდა ქართლში შესწავლილი ბერიკლდეების ნამოსახლარის მიხედვით, ეს პროცესი ამ რეგიონში შედარებით განსხვავებულად უნდა მიმდინარეობდეს. III ფენის მასალაში ყურადღებას იქცევს აშკარად მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული არტეფაქტების სიმრავლე (მარცვლეული, ხელსაფქვავის კურანტები, სასრესები, როდინები, კაუის ნამგლის ჩასართები, ძვლის სამეურნეო იარაღი და სხვ.), რაც მეურნეობის ამ დარგის მაღალ დონეზე და დამჯდარი ცხოვრების წესზე მიგვანიშნებს. როგორც ჩანს, ბედენის კულტურას შიდა ქართლში დახვდა როგორც კარგად განვითარებული მეურნეობა, ისე ჩამოყალიბებული სარწმუნოებრივი სისტემა, რამაც ერთგვარად განსაზღვრა კიდევ კულტურის ხასიათი. სახეცვლილებების მიუხედავად ბერიკლდეების III ფენის კომპლექსებში მაინც

იკითხება მტკვარ-არაქსული ელემენტები (სოლომორფული და ანტროპომორფული კერები და ბაქნები, გარკვეული ასტრალური ნიშნები), რაც ადაპტირებული სახით უნდა გადმოსულიყო წინამორბედი კულტურიდან.

ზემოთ წარმოდგენილ ჭურჭელს ნაყოფიერების კულტთან დაკავშირებულ რიტუალში გარკვეული ფუნქცია უნდა ჰქონოდა, და ალბათ, იგი ერთი მთლიანი სარიტუალო წესის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა.

M. Jalabadze.

ONE OF THE POTTERY TIPS FROM BERIKLDEEBI SETTLEMENT

(Summary)

The presented in this article type of ware found in Sedeni (III) lauer in Berikldeebi settlement (East Georgia Shida Kartli) has not been known in other sites. This sort of ware is found mainly in so called ritual complexes of the above mentioned settlement and it might be connected with fertility cult ritual.

ლიტერატურა

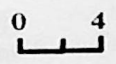
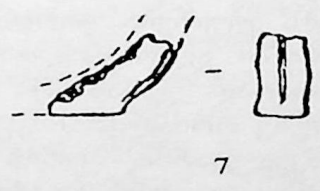
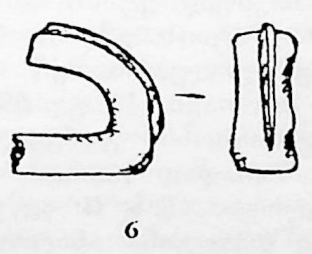
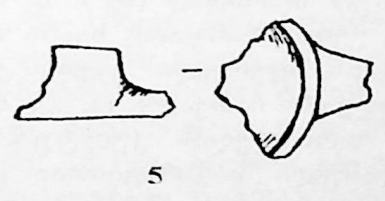
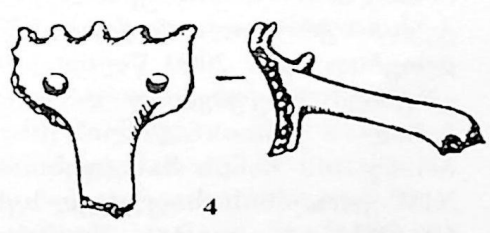
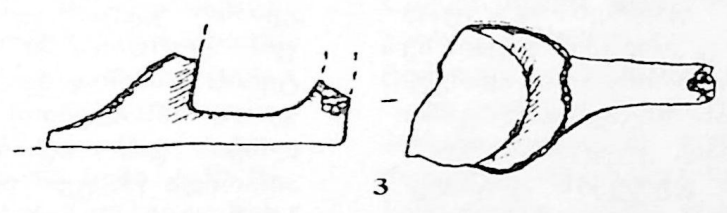
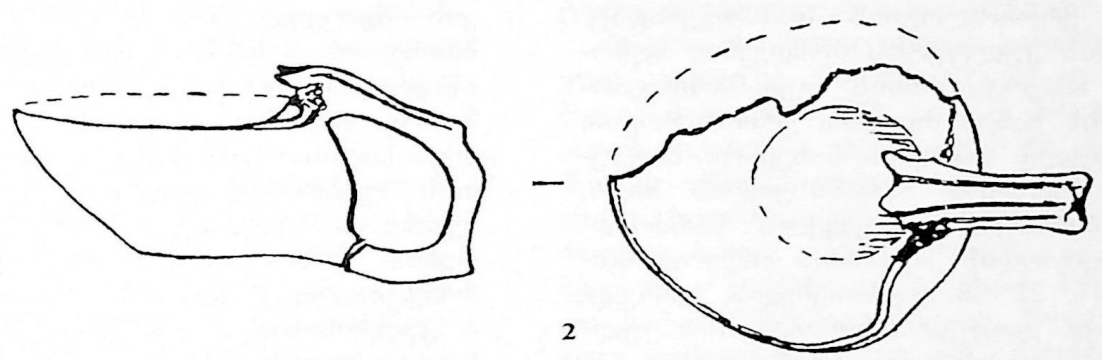
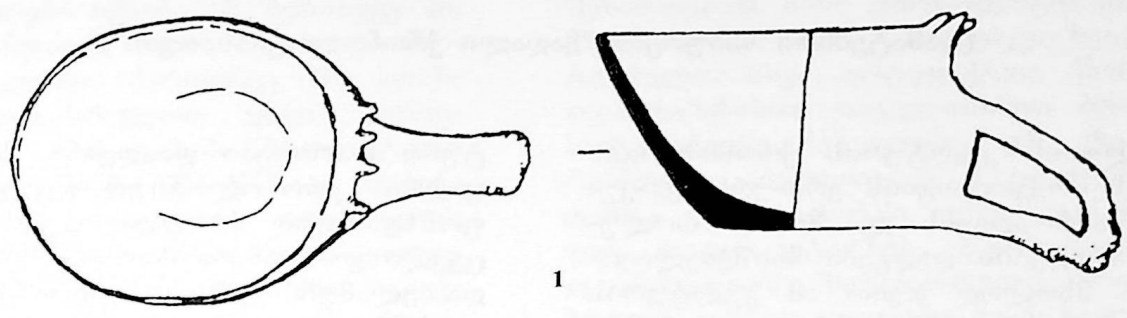
1. კიკვიძე ი. მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში, თბ., 1976.

ტაბულის აღწერილობა

ტაბ. I - 1 - ბედენური ფენის № 10 ბაქანთან აღმოჩენილი ჭურჭელი; 2 - ბედენური ფენის № 254 ორმოში აღმოჩენილი ჭურჭელი; 3, 5, 8 - ბედენური ფენის სხვადასხვა სამშენებლო პორიზონტებიდან და ორმოებიდან მომდინარე მასალა; 4 - ბედენური ფენის № 8 შენობაში აღმოჩენილი ჭურჭლის ფრაგმენტი

Description of the plate

Pl. I - 1 - vessel discovered at the platform of bedeni layer 10; 2 - vessel found in pit 254 of Bedeni layer; 3, 5, 8 - material from various constructional horizons and piys of Bedeni layer; 4 - fragment of a vessel found in building 8 of Bedeni layer

თრიალეთის კულტურის აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხისათვის

(დამატებითი საბუთები “მაღალი ქრონოლოგიისათვის“)

თრიალეთის კულტურის ქრონოლოგია კავკასიის არქეოლოგიის ერთ-ერთ ქვაკუთხედს წარმოადგენს და მისი აბსოლუტური თარიღების დადგენა მნიშვნელოვანია, არა მხოლოდ თვით ამ კულტურის დროში ადგილის განსაზღვრად, არამედ მისი სინქრონული თუ წინამორბედი კულტურების ქრონოლოგიის დასადგენადაც. თრიალეთის კულტურის მომდევნო, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლთა ქრონოლოგია, შემუშავებული, თითქმის ნახევარი საუკუნის წინ, როსტომ აბრამიშვილის მიერ, დღესაც ძირითად საფუძველს წარმოადგენს ამ პერიოდის კავკასიის არქეოლოგიისათვის [1; 2]. ამ უკანასკნელს, გარკვეულ წილად, დაეფუძნა თრიალეთის კულტურის, ე. გოგაძისეული ქრონოლოგია [3]. კერძოდ, ბ. კუფტინის მიერ თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის უადრეს ჯგუფად მიჩნეული ყორღანები ე. გოგაძემ ყველაზე გვიანად სწორედ გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის ძეგლებთან მსგავსების გამო მიიჩნია და, შესაბამისად, კუფტინისეულ I და III ქრონოლოგიურ ჯგუფებს ადგილები შეუნაცვლა, ხოლო ამ კულტურის ზედა ქრონოლოგიურ თარიღად (ძვ.წ. მე-15 ს-ის შუა ხანები) გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებისათვის განსაზღვრული ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი ჩათვალია [3, გვ. 69].

ვინაიდან თრიალეთის კულტურა მხოლოდ ყორღანული სამარხებითაა ცნობილი, ამასთან, არ არის შესწავლილი ნასახლარები და, შესაბამისად, არ არსებობს სტრატოგრაფიული მონაცემები, მისი ქრონოლოგია ყორღანებში აღმოჩენილი არტეფაქტების შიდა ტიპოლოგიასა და გარე პარალელებს ეფუძნება. ყორღანული სამარხები და მათში აღმოჩენილი არტეფაქტების (ძირითადად კერამიკა) ტიპოლოგიის საფუძველზე თრიალეთის კულტურის პირველმა მკვლევარმა, ბორის კუფტინმა, სამი ქრონოლოგიური ჯგუფი გამოყო, ისეთი არტეფაქტებით კი, რომლის პარალელები შედარებით კარგად დათარიღებულ წინა აზიისა და ეგეოსური სამყაროში მოიპოვება, ამ ჯგუფების აბსოლუტური

თარიღები დაადგინა. ბ. კუფტინმა უადრეს ქრონოლოგიურ ჯგუფად წითელ ფონზე შავად მოხატული კერამიკის შემცველი ყორღანები მიიჩნია, მისი თითქოსდა ელამურ მე-2 სტილთან (ძვ. წ. მე-3 ათასწლეულის დასაწყისი) მსგავსების გამო და იმ მიზეზით, რომ ასეთივე კერამიკის შემცველ XV ყორღანში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მასრიანი შუბისპირი, რომლის ახლო პარალელები ეგეოსური სამყაროს მეორე ათასწლეულის შუა ხანების ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი, თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ყველა ყორღანი მეორე ათასწლეულის შუა ხანების შედარებით ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოში მოაქცია (ძვ. წ. მე-16-15 სს.) [8, გვ. 78-100]. ბ. კუფტინისაგან განსხვავებით ე. გოგაძემ წითელ ფონზე შავად მოხატული კერამიკის შემცველი ყორღანები ყველაზე მოგვიანო ჯგუფს განაკუთვნა და ამ ჯგუფის ყორღანებში აღმოჩენილი არტეფაქტების (ძირითადად იარაღი) გვიანბრინჯაოს მასალებთან ტიპოლოგიური სიახლოვის გამო ძვ. წ. 1600-1450 წწ-ით დაათარიღა [3, გვ. 66-69]. თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის ყორღანთა I ჯგუფის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარის დაახლოებით ძვ.წ. 2000 წლით განსაზღვრას, ე. გოგაძემ საფუძველად დაუდო ამ ჯგუფის მასალის ერთი ნაწილის მსგავსება ადრე-ბრინჯაოს ხანის მასალებთან (ძირითადად XIV ყორღანის საფუძველზე) [3, გვ. 44-47, 69, 95]. თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის II (შუა) ჯგუფის ძეგლებს, რომლებიც ყველაზე მრავალრიცხოვანია და ყველაზე განვითარებულ ეტაპს ასახავს, ავტორმა, ინტერპოლაციის გზით, შედარებით ხანგრძლივ შუალედში, ძვ.წ. 1800-1600 წლებს შორის მოათავსა [3, გვ. 69].

კ. რუბინსონმა გარკვეული კორექტივებით ძირითადად გაიზიარა გოგაძისეული ქრონოლოგია. მან II ჯგუფის ყორღანთა თარიღი დაადგინა ანატოლიური პარალელების საფუძველზე, ხოლო III ჯგუფის ძეგლების დასათარიღებლად ირანული მასალები მოიშველია. მისი თვალსაზრისითაც შუაბრინჯაოს ხანის I ფაზის დასა-

წყისი ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკასთან მსგავსების გამო ძვ.წ. 2000 წლის ახლო ხანებით უნდა განისაზღვროს (ეს თარიღი მისაღები იქნება იმ შემთხვევაში, თუ ადრებრინჯაოს ხანის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი მართლაც III ათასწლეულის დასასრულით უნდა შემოიფარგლოს, მ. ა.). II ფაზის აბსოლუტური თარიღები (ძვ.წ. 1850-1700? წწ.), კ. რუბინსონმა ძირითადად დაამყარა თრიალეთის ვერცხლის თასისა და ასირიული კოლონიზაციის პერიოდის ანატოლიური საბუჯდავების გამოსახულებებითა იკონოგრაფიულ მსგავსებაზე, შუაბრინჯაოს ხანის III ფაზის (ძვ.წ. 1600?-1450 წწ) დათარიღების საფუძვლად კი ჩრდილო-დასავლეთ ირანის ნასახლარებიდან მომდინარე წითელ ფონზე შავად მოხატული კერამიკა მოიშველია [19, გვ. 243-247].

გ. ქავთარაძის აზრით, ვინაიდან თრიალეთის მდიდრული ყორღანები ემსგავსება წინააზიის ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებს, თუნდაც სტადიალური განვითარების თვალსაზრისით, ისინი III ათასწლეულის მეორე ნახევრით უნდა დათარიღდეს. ამ თარიღზე მეტყველებს თრიალეთის ყორღანების ადრეულ მასალებსა და წინააზიის III ათასწლეულის მასალებს შორის არსებული მრავალი პარალელი, [4, გვ. 102-104; 17, გვ. 86]. კ. კუშნარიოვსა და მ. რისინის მიერ თრიალეთის კულტურის "აყვავების ხანის" ყორღანები ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოთი და არაუგვიანეს ძვ.წ. მე-18-17 საუკუნეებით დათარიღდა [9, გვ. 109].

წინამდებარე სტატიის მიზანია იმის ილუსტრირება თუ რამდენად შეესაბამება დღეისათვის არსებულ ახალ მონაცემებს შუაბრინჯაოს ხანის თრიალეთის კულტურის ყორღანებისთვის ადრე განსაზღვრული აბსოლუტური ქრონოლოგია. რაც შეეხება ქრონოლოგიურ ჯგუფთა თანმიმდევრობას, სტატიაში გაზიარებულია ე. გოგაძის მიერ შემოთავაზებული პერიოდიზაცია და აქცენტი მხოლოდ აბსოლუტურ თარიღებზეა გადატანილი.

თრიალეთის კულტურის შუაბრინჯაოს ხანის II ჯგუფის ძეგლები ამ კულტურის შუა, ყველაზე განვითარებულ ეტაპს ასახავს და, შესაბამისად, მისი დროში განსაზღვრა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია. თუ I ჯგუფის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი ადრებრინჯაოს ხანის დასასრულია, ხოლო III ჯგუფის ზედა ქრონოლო-

გიური ზღვარი გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებს ემიჯნება, II ჯგუფისთვის ამ სახის რაიმე კრიტერიუმი არ არსებობს და, შესაბამისად, მისი ქრონოლოგია მხოლოდ გარე პარალელთა საფუძველზეა შესაძლებელი. სხვა არტეფაქტთა შორის ამ თვალსაზრისით საგულისხმოა ბრინჯაოს საძგერებელი მახვილები, ე.წ. რაპირები, რომლებიც ძირითადად II ჯგუფის ყორღანთა კომპლექსებში გვხვდება (ამ ჯგუფის ბოლო ეტაპზე). ეგეოსურ-აღმოსავლეთსმელთაშუაზღვისპირული პარალელებით ეს იარაღი ყველაზე მყარ საფუძველს გვაძლევს ამ პერიოდის ძეგლთა აბსოლუტური ქრონოლოგიის დასადგენად.

რაპირა, რომელიც ძველი სამყაროს ერთ-ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან გამოგონებადაა მიჩნეული [20, გვ. 17], ამავე დროს, ამიერკავკასიასა და ეგეოსურ სამყაროს შორის ურთიერთობის ყველაზე თვალნათლივი ნივთმტკიცებაა მთელი წინაისტორიული ხანის განმავლობაში. ეს იარაღი მკვეთრად განსხვავდება მისი წინამორბედი სატევარ-მახვილებისგან, როგორც დიდი ზომით და მაღალი ქედით, ასევე ფუნქციური თვალსაზრისითაც. მას ქონდა საძგერებელი იარაღის დანიშნულება, რაც განსხვავებული და რთული საბრძოლო ტექნიკის ცოდნასთან იყო დაკავშირებული.

ეს გარემოება და ის ფაქტიც, რომ რაპირები თითქმის თანადროულად ჩნდება როგორც ამიერკავკასიაში, ასევე ეგეოსურ სამყაროში, უნდა გამორიცხავდეს იარაღის ამ სახეობის ურთიერთდამოუკიდებლად წარმოშობის შესაძლებლობას. ამაზევე მეტყველებს ისიც, რომ რაპირებთან ერთად ამ ორ რეგიონს შორის ურთიერთობა სხვა მასალითაც დასტურდება [13, გვ. 190-191; 12, გვ. 114-122; 13, გვ. 3]. საკვლევ პრობლემას წარმოადგენს ის თუ აღნიშნული იარაღი ამიერკავკასიასა და ეგეოსურ სამყაროს შორის რა სახის ურთიერთობას ასახავს. არსებობს სამი ურთიერთგამომრიცხავი შესაძლებლობა: 1. ამიერკავკასიური რაპირები წარმოადგენს ეგეოსურ იმპორტს; 2. ამიერკავკასიური რაპირები დამზადებულია ადგილობრივად, ეგეოსური რაპირების გავლენით; 3. ამიერკავკასიური და ეგეოსური რაპირები ერთი საერთო პროტოტიპიდან არის წარმოშობილი.

თავდაპირველად, მკვლევართა ერთ ნაწილს ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს საძგერებელი მახვილები ეგეოსურ

იმპორტად მიიჩნდა, რის გამოც ამ რაპორებისათვის ერთი და იგივე აბსოლუტური თარიღი იქნა მიღებული (ზოგადად ძვ.წ. მე-16-15 საუკუნეები). მას შემდეგ რაც კახეთში, სადუდას ყორღანში აღმოჩნდა რაპირის მსგავსი მახვილი, მოსაზრებას ამიერკავკასიური რაპირების ეგეოსიდან იმპორტირების შესახებ საფუძველი გამოეცადა. ე. გოგაძემ სადუდას მახვილი სამართლიანად ამიერკავკასიური რაპირების პროტოტიპად მიიჩნია, ვინაიდან იგი, ერთი მხრივ, ტიპოლოგიურად ემსგავსება ამიერკავკასიურ რაპირებს, ხოლო, მეორე მხრივ, წინ უსწრებს მათ ქრონოლოგიურად. ამ ფაქტის დამამტკიცებელია სადუდას ყორღანის მასალის მსგავსება თრიალეთის კულტურის შუაბრინჯაოს ხანის უადრეს, პირველი ჯგუფის მასალებთან [6, გვ. 233, 234].

ამიერკავკასიის რაპირების ადგილობრიობა დასტურდება მათი ტიპოლოგიური ერთგვაროვნებითაც. ამიერკავკასიაში დღემდე აღმოჩენილი ყველა რაპირა ერთმანეთის მსგავსია და, ამავე დროს, განსხვავდება ეგეოსურებისაგან [11, გვ. 8, ტაბ. 2]. კერძოდ, ყუნწზე ტარის დასამაგრებლად, მათ აქვთ ერთი სამანჭველე ნახვრეტი, ან საერთოდ არა აქვთ (ასეთია მრავალწელის №12 ყორღანის რაპირა [10, ტაბ. XIV-1), მაშინ როცა თვით უადრეს A ტიპის ეგეოსურ რაპირებს რთული სამანჭველე სისტემა გააჩნიათ - ერთი ან მეტი სამანჭველე ნახვრეტი ყუნწზე და ორი მხრებზე [20, ტაბ. 17-1,2]. ამგვარი სამანჭველე სისტემა ამიერკავკასიაში თრიალეთის კულტურის მესამე ფაზაში ჩნდება [3, ტაბ. 22].

მიუხედავად იმისა, რომ ამიერკავკასიური რაპირები ნამდვილად ადგილობრივ ნაწარმს წარმოადგენს, მაინც მიმაჩნია, რომ მათი განხილვა ეგეოსურებისაგან განყენებულად არ იქნებოდა მართებული. ძნელი წარმოსადგენია, რომ, საბრძოლო ტექნიკის თვალსაზრისით, ასეთი რთული იარაღი, რომელიც განსაკუთრებულ საბრძოლო სწავლებას მოითხოვდა, დამოუკიდებლად შექმნილიყო ძველი სამყაროს ორ სხვადასხვა გეოგრაფიულ რეგიონში.

მკვლევართა უმეტესობა იზიარებს, რომ კრეტული A ტიპის რაპირები სულ ცოტა 50 წლით წინ უსწრებს მიკენის შახტურ სამარხებში აღმოჩენილ რაპირებს, რომელთა ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი, ძვ.წ. 1650 ან 1600 წლებს შორის თავსდება [15, გვ. 155-164; 21, გვ. 18].

ჯერ კიდევ 1961 წელს ინგლისელმა არქეოლოგმა ნ. სანდარსმა წამოაყენა მოსაზრება ეგეოსური რაპირების აღმოსავლური წარმომავლობის შესახებ [20, გვ. 20-21]. მისი აზრით, უადრესი A ტიპის რაპირის მსგავს იარაღს წარმოადგენს ბიბლოსში აღმოჩენილი მახვილი [20, ტაბ. 16-6], რომელიც შედარებით კარგად თარიღდება ეგვიპტური იმპორტის საფუძველზე - დუნანდის თანახმად ფარაონ ამენემხეტ III-ის მეფობის ხანით [14, გვ. 148], შეფერის მიხედვით სენურსეტ III-ის მეფობის ხანით [22, გვ. 60, 61], ანუ ძვ.წ. 1800 ან 1850 წლებს შორის პერიოდით. შესაბამისად, ბიბლოსისა და კრეტის A ტიპის მახვილებს შორის 150-ზე მეტი წლის შუალედი იქმნება, რაც ამ მახვილებს შორის ტიპოლოგიური სიახლოვის გამო ნაკლებად სავარაუდოა. თერას ვულკანური ამოფრქვევის უახლესმა რადიოკარბონულმა თარიღებმა დამატებითი არგუმენტაცია შესძინა "მაღალი ქრონოლოგიის" უპირატესობას და ქრონოლოგიური დაკუნა მინიმუმამდე შეამცირა.

ბრინჯაოს ხანის ეგეოსური ქრონოლოგია, ეგვიპტური პარალელების გამოყენებით, ფაქტობრივად აგებული იყო სწორედ თერას ამოფრქვევის თარიღის საფუძველზე, რომელიც ჯერ კიდევ 1939 წელს პროფესორმა მარინატოსმა შესთავაზა სამეცნიერო საზოგადოებას და ეს თარიღი ძვ.წ. 1500 წლით განსაზღვრა [18, გვ. 425-439]. სამოცდაათიანი წლების მეორე ნახევარში თერას 16 ნიმუშის რადიოკარბონულმა ანალიზმა დაახლოებით იგივე თარიღი, ძვ.წ. 1500 წელი დაადასტურა, თუმცა კი ეს არ იყო კალიბრირებული თარიღი. მისი კალიბრირებული (შესწორებული) თარიღი განისაზღვრა ძვ.წ. 1625 წლით, ერთი ან ორი წლის ცდომილებით დაძველები-სკენ [17, გვ. 14]. მოგვიანებით ეს თარიღი სხვა სახის გამოკვლევებმაც განამტკიცა.

ლაშარშის გამოკვლევებმა, რომელიც მან ჩაატარა მაღალმთიან ფიჭვებზე მსოფლიოს სხვადასხვა ადგილიდან, გამოავლინა მერქნის გაყინული წრეები, რომლებიც ძვ.წ. 1627 წელს ემთხვეოდა. ეს კორელაციაში უნდა ყოფილიყო ძლიერ ვულკანურ ამოფრქვევასთან, ვინაიდან ვულკანურ მტვერს უნდა შეემცირებინა დედამიწაზე მზის სხივების რადიაციის შესწევადობა და, შესაბამისად, დაეცემოდა ტემპერატურა, რასაც უნდა მოჰყოლოდა ყინვისაგან ხეების დაზიანება. ვარაუდობენ, რომ ევლკანური ამოფრქვევა უნდა მომხდარი-

ყო ერთი წლით ადრე, ანუ ძვ.წ. 1628 წელს. დოქტორ ბეილის დაკვირვებამ ჩრდილოეთ ირლანდიის 22 მრავალწლიან მუხაზე, რომელთა საერთო აბსოლუტური თარიღი 7272 წელს მოიცავს, გამოავლინა, რომ ყველაზე ვიწრო წრეები, მთელი ამ პერიოდის მანძილზე, ემთხვევა ძვ.წ. 1628-1626 წლებს, რაც მხოლოდ ისეთი დიდი კატასტროფის შედეგი შეიძლება იყოს, როგორც თერას ამოფრქვევა იყო [17, გვ. 15].

და ბოლოს, კიდევ ერთი საინტერესო დამთხვევის შესახებ. ქ. პანგის აზრით, ძვ.წ. 1628 წლით თერას ამოფრქვევის დათარიღება ეხმაურება ჩინეთის შანგის დინასტიის 1618 წლის ბამბუს ანალების ტექსტს, სადაც ნათქვამია: “განჩდა ყვითელი ნისლი, ბუნდოვანი მზე, შემდეგ სამი მზე, ყინვა ივლისის თვეში, საყოველთაო შიმშილი და მარცვლეულის ყველა ხუთი მოსავალის განადგურება”. ბამბუს ანალების თარიღი მკვლევარებს საეჭვოდ მიანიშნავს და 1618 წლის ნაცვლად ამ ტექსტის თარიღად 1628 წელს ვარაუდობენ, მასში აღწერილი მოვლენის დაკავშირებას თერას ამოფრქვევასთან კი სავსებით დასაშვებად თვლიან, ვინაიდან ისეთ დიდ კატასტროფას როგორც ეს ვულკანური ამოფრქვევა იყო უთუოდ გლობალური და არა მხოლოდ ლოკალური კატაკლიზმები უნდა გამოეწვია. და მართლაც, თერას ფერფლი აღმოჩენილია ვულკანური ამოფრქვევიდან ტერიტორიულად ისეთ დაშორებულ ადგილებში როგორცაა თურქეთი, სირია და ეგვიპტე [17, გვ. 17].

თერას ამოფრქვევის ახალი თარიღი ბუნებრივია აძველებს იმ ეგეოსურ ძეგლებსაც, რომლებიც ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდნენ ამ კატასტროფას. შესაბამისად, უნდა გადათარიღდეს კრეტის A ტიპის რაპირაც, რომელიც, თერას ამოფრქვევის ახალი თარიღის შესაბამისად, უნდა დაძველდეს დაახლოებით საუკუნუნახევრით, რაც ძვ.წ. 18-ე საუკუნის პირველ ნახევარს შეესაბამება. ამდენად, კრეტის რაპირა ქრონოლოგიურად უახლოვდება ბიბლოსურ პროტოტიპს, რომლის თარიღი, როგორც ზემოთ აღინიშნა, ძვ.წ. 19-ე საუკუნის მეორე ნახევარია.

ვინაიდან ამიერკავკასიური რაპირა, სამანჭველ სისტემის სიმარტივის გამო, უფრო არქაულ იარაღს წარმოადგენს ვიდრე ეგეოსური, ან მისი წინამორბედი ბიბლოსური, მისი, და შესაბამისად, თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის II ფაზის ზე-

და ქრონოლოგიური ზღვარი სწორედ ბიბლოსის მახვილის ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს უნდა შეესაბამებოდეს (დაახლოებით ძვ.წ. 19-ე საუკუნის შუა ხანები). ეს თარიღი შეესატყვისება ასირიული კოლონიზაციის სავაჭრო ქალაქის ქიულთეფეს II ფენას, რომელიც დაახლოებით ძვ.წ. 1950-1870 წლებით განისაზღვრება. ქიულთეფეს II ფენის ცილინდრულ საბეჭდავთა გამოსახულებები, როგორც ითქვა, კ. რუბინსონის აზრით, ემსგავსება თრიალეთის ვერცხლის თასის ფიგურებს. თავის მხრივ, თრიალეთის თასი თრიალეთის კულტურის შუაბრინჯაოს ხანის II ფაზას განეკუთვნება [19, გვ. 243]. ჩემს მიერ შემოთავაზებულ აბსოლუტურ თარიღებს ამგვრებს ასევე ირგანჩაის 4 ყორდანის კალიბრირებული რადიოკარბონული თარიღი - ძვ.წ. 1960±63. ამ ყორდანში აღმოჩნდა ისეთივე ჭურჭელი გველის რელიეფური გამოსახულებით [7, გვ. 51-59], რომელიც რაპირის შემცველ მრავალწელის მე-12 ყორდანში დასტურდება [10, ტაბ. XLIV].

რაც შეეხება თრიალეთის შუაბრინჯაოს ხანის I და II ფაზების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარს, დღევანდელი მონაცემები არ იძლევა მისი ზუსტად განსაზღვრის საშუალებას. შეიძლება ითქვას მხოლოდ, რომ იგი არ შეიძლება წინ უსწრებდეს ცენტრალური ანატოლიის ალაჯა პეიუკის სამეფო სამარხებს, ანუ III ათასწლეულის შუა ხანებს, რადგან ამ სამარხთა შემცველი უადრესი ბრინჯაოს გრძელი მახვილები რაპირების პროტოტიპებს წარმოადგენს [11, გვ. 57; 13, გვ. 1-8]. თრიალეთის კულტურისა და ალაჯა პეიუკის სამეფო სამარხებს შორის კავშირი დასტურდება, როგორც არქეოლოგიური მასალით, ისე დაკრძალვის რიტუალის იდენტურობითაც.

M. Abramishvili

ON THE PROBLEMS OF THE CRONOLOGY OF TRIALETI CULTURE (Additional Evidences for the “High Cronology”)

(Summary)

On the bases of new evidence on Tera eruption date (c. 1628 BC) and the typology of bronze rapiers both from Transcaucasia and Eastern Mediterranean, the upper chronological verge of the most reach kurgans of Trialeti culture (II phase) can be undated as early as mid. 19th century BC.

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამართლებრივ აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმმ XIX-A და XXI-B, 1957, გვ. 116-135.
2. აბრამიშვილი რ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ. წ. XIV-VI სს), სსმმ, XXII-B, 1961, გვ. 291-381.
3. გოგაძე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., 1978.
4. ქავთარაძე გ. საქართველოს ენოლთ-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბ., 1981.
5. Абрамишвили М. Р. Этнокультурные связи Закавказья с Малой Азией и Эгейским миром в середине второго тысячелетия до н.э. Душетская научная конференция, Тб., 1984, გვ. 119-122.
6. Гогодзе Э. М. Курганные погребения Лило, ВГМГ, XXXII-B, 1976, გვ. 223-238.
7. Кахнани К. К. и др. Археологические исследования Машаверского ущелья в 1984-86 гг. ПАИ, 1991, გვ. 51-59
8. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, I, Тб., 1941.
9. Кушнарева К. Х. Рысин М. Б. Новые данные к проблеме датировки памятников «цветущей поры» Триалетской культуры, კავკასია, ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები, თბ., 2001.
10. Пицхელაური К. Н. Археологические исследования в Кахети, ПАИ в 1984-1985, 1987, გვ. 36-38.
11. Abramishvili M. Early Metallurgy in Georgia, in *National Treasures of Georgia*, edited by Ori Z. Soltes, Washington DC, 1999, pp. 56-57.
12. Abramishvili M. Transcaucasian Rapiers and the Problem of their Origin, in *LUX ORIENYIS, Archäologie zwischen Asien und Europa, Festschrift für Harald Hauptmann*, Rahden/Westf., 2001, pp. 1-8.
13. Abramischwili R. und M. Archaologische Denkmäler in Stadtgebiet von Tbilissi, in *Unterwegs zum Goldenen Vlies - Archäologische Funde aus Georgien*, Herausgegeben von Andrei Miron und Winfried Orthmann, Saarbrücken, 1995, S. 187-196.
14. Dunand M. Byblos, Atlas I, 1937.
15. Hutchinson R. W. Minoan Chronology Reviewed, *Antiquity* III, 1954, pp. 155-164.
16. Kavtaradze G. L. The Importance of Metallurgical data for the formation of a central Transcaucasian Chronology, *Der Anschnitt, Beiheft* 9, 1999, pp. 67-101.
17. Kuniholm P. I. Overview of the Evidence for the Date of the Eruption, in *Thera and the Aegean World*, vol. III, Chronology, Proceedings of the Third International Congress, editors D. A. Hardy and A. C. Renfrew, pp. 13-18.
18. Marinatos S. The Volcanic Destruction of Minoan Crete, *Antiquity* 13, 1939, pp. 425-439.
19. Rubinson K. The Chronology of the Middle Bronze Age Kurgans at Trialeti, *Bibliotheca Mesopotamica* VII, 1977, pp. 235-240.
20. Sandars N. K. The First Aegean Swords and Their Ancestry, *AJA*, vol. 65, No.1, 1961, pp. 17-29.
21. Schaeffer K. F. A. Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale, London, 1948.
22. Schaeffer C. Ugaritica I, 1939.

შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურათა განვითარების სურათი სამხრეთ კავკასიაში

კავკასიის გეოგრაფიული გზაჯვარედინის რაიონში ჩამოყალიბებულმა კულტურებმა მშვენივრად ასახეს კავშირურთიერთობები-სა და ზეგავლენათა თვალსაჩინო კვალი, რამაც გარემომცველ ცივილიზაციებთან შეხების შედეგად, პრეისტორიულ სინამდვილეში, სხვადასხვა კულტურული არეულის არსებობა განაპირობა. ამიტომაც სრულიად არ არის გასაკვირი, რომ სამხრეთ კავკასია, ეს შედარებით მცირე გეოგრაფიული სივრცე, თავის საზღვრებში არა ერთ განსხვავებულ კულტურულ ტრადიციას ითავსებდა. უფრო კონკრეტულად კი, მახლობელ აღმოსავლეთში ძველი ხეთების, მიკენელების, ასურელების და ხურიტების თანადროულად სამხრეთ კავკასიაში არსებობდა ოთხი ერთმანეთისაგან განსხვავებული კულტურა: ყველაზე შთამბეჭდავი და მძლავრი - თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების კულტურა, ასევე კარმირ-ბერდის, სევან-უხერღიკისა და ყიზილ-ვანქის.¹

საჭიროდ მიგვაჩნია ყურადღება მივაქციოთ შუა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიის კულტურათა ამჟამად ხმარებაში არსებული დიფერენცირების მართებულობას და მისი ადტერნატიული თვალსაზრისის სისწორის საკითხს. ამ პრობლემასთან დაკავშირებით გაურკვეველი და დასაზუსტებელი ბევრია, რადგან აუცილებელი ხდება ახალი პოზიციის მისადაგება და "მორგება" თეორიულ არქეოლოგიაში შემუშავებულ კრიტერიუმთან. ამ საკითხთან დაკავშირებით შექმნილი მდგომარეობა დიდად არ განსხვავდება 80-იანი წლების ბოლოს არსებულისაგან, როცა სამეცნიერო ლიტერატურაში პირველად გამოჩნდა ახალი პოზიცია შუა ბრინჯაოს ხანის განვითარებული ეტაპის კულტურათა განსხვავებული კუთხით დანახვასთან დაკავშირებით. მაშინ ამ თვალსაზრისს არავინ გამოხმაურებია.

ამ ეპოქის სამხრეთ კავკასიაში არსებული თრიალეთის, სევან-უხერღიკის და კარმირ-ბერდის კულტურები წარმოადგე-

ნენ სრულიად დამოუკიდებელ კულტურულ წარმონაქმნებს, რომლებიც ერთმანეთისაგან მკვეთრად დიფერენცირდება არა მხოლოდ მატერიალური ნაწარმის მხრივ, არამედ მათი შემქმნელი საზოგადოების ყოფის უმეტესი ელემენტების და ტრადიციის საფუძვლის თვალსაზრისითაც. ამდენად ვფიქრობთ, რომ მათი ერთ სოციო-კულტურულ ერთობად გააზრება [15, გვ. 70-71] არაზუსტი და აშკარად ხელოწმურია. ამ კულტურათა ახლებური ინტერპრეტირება არც თეორიულ მონაცემთა ბაზას და არც თითოეული მათგანის თავისებურებისა და ნიშნების კორელაციას არ ემყარება. საერთოდ, როცა გვინდა ზოგადად ამა თუ იმ კულტურის დიფერენცირება თუ უკვე არსებულთა ინტეგრაცია, მაშინ არქეოლოგიური არტეფაქტების გაანალიზებასთან ერთად უპირველესად უნდა ჩავხედოთ ერთ-ერთ ძირითად თეორიულ საკითხს - "არქეოლოგიური კულტურის" ცნებას, მისი გამოყოფის კრიტერიუმებს და ასევე შემდგომი სისტემატიზაციისათვის ყველაზე მოხერხებულ და ჩვენი არქეოლოგიისათვის ტრადიციულ სამნაწილიან სისტემას: კულტურული ერთობა - კულტურა - ლოკალური ვარიანტი. ცნობილია, რომ არქეოლოგიური მასალების ინტერპრეტირებისათვის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა აქვს არქეოლოგიური სისტემატიკის, ძეგლებისა და კოლექციების მტკიცე ბლოკებში, როგორც ამოსავალ ერთეულში, ორგანიზაციის საკითხებს და შემდგომ ანალიზს [10, გვ. 6]. ზემოაღნიშნული სამნაწილიანი სისტემის ერთ-ერთ ბლოკად კულტურის თუ კულტურების განსაზღვრამდე, აუცილებლად უნდა იქნეს დამუშავებული მათი რაოდენობრივი მონაცემები. დღეისათვის შემუშავებული რაოდენობრივი ნორმატივები მითითებული ჯგუფებისათვის გვინვენებს, რომ კულტურაში ტიპების თანხვედრისა და ერთგვარობის სულ მცირე 30-20% მაინცაა საჭირო კულტურული ერთობის დადასტურებისათვის. გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს მეზობელ ჯგუფებთან სხვაობის სიძლიერეს და ტოპოლოგიური განცალკევებულობის ხარისხს ანუ ფონს (ვ. მასონი). იმის გასარკვევად იყო თუ არა მართლაც რეალურად სამხრეთ კავკასიაში ის ისტორიული ვითარება, რომელსაც

¹ რაც შეეხება ადრეული ყორღანების კულტურას, იგი ყურადღების მიღმა რჩება შუა ბრინჯაოს ხანის დასაწყისი ეტაპისადმი კუთვნილების გამო. ნაშრომში აქცენტი კეთდება მხოლოდ შუა ბრინჯაოს განვითარებული ეტაპის კულტურათა ერთ სოციო-კულტურულ ერთობად გააზრების მართებულობასთან დაკავშირებით.

შეიძლება სოციო-კულტურული ერთობის ან "ბლოკის" კვალიფიკაცია მიეცეს, საჭიროა ამ კულტურათა ნაწარმის ყველა ტიპის თანხვედრისა და მსგავსების პროცენტული მონაცემების შეფასება. უნდა გაირკვეს რამდენად ესადაგება განსახილველი კულტურები ამ ცნებებრივი კატეგორიებისათვის უკვე შემუშავებულ ნორმატივებს და მოექმნება თუ არა მას სათანადო თეორიული საფუძველი. როდესაც ა. სიმონიანმა გამოყო სოციო-კულტურული ერთობა, რომელშიც გააერთიანა შუა ბრინჯაოს ეპოქის 4 დასახელებული კულტურის² კომპლექსები [15, გვ. 70; 16, გვ. 207-208] მოსალოდნელი იყო, რომ იგი ამის სათანადო არგუმენტირებას შეეცდებოდა, ამ კულტურებისთვის დამახასიათებელ სპეციფიკური ნიშნებისა თუ ნიშანთა "ბლოკების" კორელირების საფუძველზე. აცვლად ამისა, მის ორ პუბლიკაციაში წარმოდგენილი გვაქვს ახალი თვალსაზრისი მოცემული მხოლოდ დასკვნის სახით. მისი პოზიცია ემყარება კარმირ-ბერდის კულტურის მხოლოდ ერთი კომპლექსის, ვერინ-ნავერის №12 ყორდანის მონაცემებს, სადაც ფიქსირებულია კარმირ-ბერდის, სევან-უხერლიკისა და მხოლოდ ორი, ისიც არც თუ მთლად სახასიათო სახის, თრიალეთური კულტურის კერამიკული ნიმუშები. ამგვარი თანაარსებობის შემთხვევა, ისიც ერთი, არ არის სათანადო არგუმენტი ყველა ამ კულტურის ინტეგრაციისა ერთ სოციო-კულტურულ "ბლოკში". სრულიად შესაძლებელია, რომ დროის რაღაც კონკრეტულ მონაკვეთში მათი თანაარსებობისა, ამ კულტურათა არეალის გადაკვეთის ზონაში, ერთ კომპლექსში მოცემული გვქონდეს ამგვარი თავმოყრა და ეს შესაძლებელია აიხსნას სწორედ აღნიშნულ კულტურათა ურთიერთკვეთის ზოლის არსებობით და არა მათი ერთ კულტურულ ერთობაში ინტეგრაციით. ჩვენი აზრით, შემოწამოთვლილი არქეოლოგიური კულტურები წარმოადგენს ერთმანეთის გვერდიგვერდ, მეტ-ნაკლებად ერთ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში (ძვ.წ. XX-XV სს) ფუნქციონირებულ დამოუკიდებელ

² ეიზიდ-ვანქის კულტურა იმდენად ზედაპირულად არის გამოვლენილიც და შესწავლილიც, რომ მისი გაფანტულობისა და ფრაგმენტულობის გამო რაიმე გარკვეული პოზიციისა და დასკვნის გაკეთება ძალიან გვიჭირს. ამიტომ ვიძლევი მხოლოდ სამი დანარჩენი კულტურის შედარებით ანალიზს.

კულტურებს, რომელთა დასახასიათებლად, უწინარეს ყოვლისა კი ამ პოზიციის საილუსტრაციოდ, სრულიად მკაფიოდ უნდა განისაზღვროს თითოეული მათგანის სპეციფიკური ნიშნებისა და განმსაზღვრელი ფაქტორების კომპლექტი, მათი პროცენტული რაოდენობა, ასევე ამ კულტურათა საერთო მახასიათებელი ნიშნების ხასიათი (არსებობა), პროცენტული მანვერებელი (ანუ არის თუ არა კულტურული ერთობისათვის აუცილებელი 20%-იანი ზღვარი) და მათი შეფარდება პირველ მათგანთან. მეორე რიგის ამოცანად უიჩნება ყველა მოცემული კულტურის ნიშან-თავისებურებათა "ბლოკების" შედარებითი ანალიზი, რათა თვალნათლივ გამოიკვეთოს მათ შორის არსებულ არსებით და მეორეხარისხოვან სხვაობა-ერთგვარობათა რიგი. ეს უკანასკნელი საერთოდ არ გამხდარა მკვლევართა ყურადღების საგანი, არადა მხოლოდ ამგვარი სამუშაოს ჩატარების შემდეგ მოგვეცემა შესაძლებლობა დამაჯერებლად ვიმსჯელოთ მათი ერთ სოციო-კულტურულ ბლოკად არსებობა-არარსებობის შესახებ. შევეცდებით წარმოვადგინოთ თითოეული ამ კულტურის განმსაზღვრელ ნიშანთა კომპლექტი, რამაც მკაფიო სურათი უნდა მოგვცეს მათი შედარებითი ანალიზისათვის.

თრიალეთის კულტურის ასეთ უპირველეს განმსაზღვრელ ნიშანს წარმოადგენს თავისებური და ხაზგასმულად პრესტიჟული დაკრძალვის რიტუალი. ეს არის მიცვალებულის კრემაცია, დასაკრძალავი ეტლი და სარეცელი, ყორდანქვეშა, მშრალი ქვის წყობით ნაგები დასაკრძალავი დარბაზები, და ასევე, რიგ შემთხვევაში, ყორდანქვეშ გამართული ხის რთული კონსტრუქციის ნაგებობა, თვით ყორდანული ყრილის განსაკუთრებული სიმძლავრე, რაც არ ახასიათებს არც კარმირ-ბერდის და არც სევან-უხერლიკის ამ ტიპის ძეგლებს, რომელთა ყორდანული ყრილი გაცილებით მოკრძალებული მასშტაბისაა. თრიალეთური კულტურა უწინარესად ხასიათდება გამორჩეულად მდიდრული და დახვეწილი ნიმუშების სიუხვით, რამაც მას ძველ სამყაროში "ბრწყინვალე ყორდანების" სახელი დაუმკვიდრა. ესაა ტორევეტიკის მაღალმხატვრული და "უცხო" სტილის ნიმუშთა მასობრივი გამოჩენა სამხრეთ კავკასიის მხოლოდ ამ კულტურის ძეგლებში. ოქროსა და ვერცხლის ეს პრესტიჟული ნივთები [8, ტაბ. 87,88, 91, 93-103 და სხვ.] ძირითადად წარმოდგენილია ერ-

თეული ეგზეგეტიკით და აშკარად არ არის განკუთვნილი მასობრივი წარმოებისათვის. მათზე ცხადად იგრძნობა წინააზიური კულტურული ტრადიციების ძლიერი ზეგავლენა. საერთოდ თრიალეთური კულტურა, სამხრეთ კავკასიის კულტურათა შორის ყველაზე თვალსაჩინოდ ასახავს ძველადმოსავლურ სამყაროსთან არსებულ კავშირურთიერთობებს. გარდა ამისა, მას ახასიათებს მხოლოდ ამ კულტურისათვის სპეციფიკური, უადრესად დახვეწილი და სახასიათო ორნამენტაციის მქონე ორგვარი - შავპრიალა და მოხატული კერამიკა, რომელთა მრავალფეროვნება კერამიკული წარმოების უადრესად რთულ მოზაიკურ სურათს ქმნის. არც ერთი სხვა კულტურის კერამიკულ პროდუქციაში ეს სახეები [8, ტაბ. 73, 74, 76, 78, 80-82, 84, 86 და სხვ.] და ეს მრავალფეროვნება არ მეორდება. თრიალეთური კულტურის ელიტარული ყორღანებისათვის ასევე სპეციფიკურია ბრინჯაოსა და ვერცხლის საპრადო იარაღი და მათი საგრძნობი სიმცირე სხვა ტიპის ნიმუშებთან შედარებით. საზოგადოების რიგით წევრთა მომცრო ზომის ყორღანები ხასიათდება ინჰუმაციით და მოკრძალებული ინვენტარის არსებობით, სადაც მეტი რაოდენობითაა ლითონის საბრძოლო ინვენტარი. არც ერთი ზემონათვლილი არქეოლოგიური არტეფაქტი და სოციალური სტრატეფიკაციის ასეთი სიმკვეთრე შუა ბრინჯაოს ხანის სხვა კულტურებს არ ახასიათებს.

რაც შეეხება სევან-უხერლიკის კულტურას, იგი ყველაზე უკეთ ცნობილია სწორედ ნამოსახლარი ძეგლების მიხედვით. მილის სტეპში, უხერლიკ-თეფეს ნამოსახლარზე 2 საუკუნის მანძილზე წარმოქმნილ სამმეტრიან ფენაში [5, გვ. 90] წარმოდგენილია უხეშად ნაძერწი სამზარეულო და მარაგის შესანახი ჭურჭელი, რომელიც ფუნქციურად ცალკე, სამზარეულო კერამიკად იქნა დიფერენცირებული. მის გვერდით ბორცვის ზედა სტრატეფიკულ ფენებში წარმოდგენილია საპრადო შავპრიალა და ასევე მეორე სტილის - წითელზე შავად მოხატული კერამიკა. ამ კულტურის ძეგლებზე გვაქვს კაჟისა და ქვის სასოფლო-სამეურნეო მასალების მთელი კომპლექტი: ნამგლები, ნამგლის ჩასართები, მარცვლის საფქვავეები, სანაყები, მარცვლის საცავი ორმოები; ასევე ფლორისა და ფაუნის ნაშთები: ყურძნის წიპწები, დამწვარი მარცვლეულის ნაშთი, მოშინაურებულ ცხოველთა ძვლები, რაც

აშკარად მეტყველებს ამ საზოგადოების სამიწადმოქმედო-მესაქონლურ ხასიათზე. ეს ტომები კარგად უნდა ყოფილიყვნენ დაუფლებელი ქვის დამუშავებას, ლითონ-დამუშავებასა და საფეიქრო საქმეს, რისი დამადასტურებელიცაა ფენებში მრავლად ფიქსირებული თბსიდიანის იარაღის ნატეხები, ბოლომდე გაუხვრეტელი ცულები, კვერთხისთავი, საფეიქრო დაზგის დეტალი, ლითონის ნატეხები, იარაღის პირები, ნემსები, ყუამილიანი ცულები, მასრიანი სატევარი, სატევრისპირები, სამაჯურები, საკინძები, საღესი ქვეები და სხვა [5, გვ. 89-104]. თვით საცხოვრებლები კი ნაგებია საკმაოდ პრიმიტიული სამშენებლო წესით: ბოძებზე დაყრდნობილი გადახურვა და თიხით შელესილი ღერწმისა და წკნელისაგან ნაგები კედლები. ეს ყველაფერი, სამშენებლო ფენების სხვა მონაცემებთან ერთად, უტყუარად მიუთითებს, რომ ამ ტომებს უნდა ჰქონოდათ ჩაკეტილი ნატურალური მეურნეობა, რომელიც თვით უზრუნველყოფდა ყველა ძირითად მოთხოვნილებებს [7, გვ. 22].

რაც შეეხება კიდევ ერთ, მნიშვნელოვან კარმირ-ბერდის კულტურას, მას მკაცრად დიფერენცირებულ ნიშან-თვისებათა შემდეგი კომპლექტი ახასიათებს: საშუალო და პატარა ზომის ყორღანული ყრილის ქვეშ ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხები ხშირად გვაქვს კრომლეხებთან ერთად. ასევე სრულიად განსაზღვრული კერამიკული სტილი, აბსოლუტურად განსხვავებული წინა ორი კულტურის მასალებისაგან და ძირითადად წარმოდგენილი სარტყელების, ზიგზაგის, წვეროთი ზემოთმიმართული დაშტრიხული სამკუთხედების, მეანდრის, შუაზე გაყოფილი რომბების, ვოლუტების და სხვა სახეებით [6, სურ. 50-53, 55, 56]. წითელზე შავით მოხატული კერამიკა კი იძლევა დანარჩენი კულტურებისაგან სრულიად განსხვავებულ ფრიზულ სახეებს [16, სურ. 2, 4]. მათი ფორმაც მკვეთრ სხვაობას ამჟღავნებს: თრიალეთური კულტურის ვერტიკალურ ღერძზე განხიდულ "ჰიდრიებთან" შედარებით კარმირ-ბერდში წარმოდგენილი გვაქვს გაბერილმუცლიანი ქოთნები დაბალი ყელით და ღრმა, მრგვალტანიანი ჯამები ანუ სხვა სტილი, ვიდრე ეს სამხრეთ კავკასიის დანარჩენ კულტურებს ახასიათებს. თრიალეთურ ყორღანებთან შედარებით ამ კულტურის ძეგლები ბევრად უფრო მოკრძალებული ხასიათისაა და მათ ხასგასმით არ ახასიათებს პრესტიჟული და ძვირფასი ნივთების ანსამბლი.

ახლა ვნახოთ, რა დასკვნის გაკეთების უფლებას გვაძლევს ამ სამი კულტურის მასალებით რეკონსტრუირებული სურათი და ყველა შემოადინიშნულ მახასიათებელთა კორელირება. თითქმის არც ერთი ნიშანი, რომელიც მიჩნეულია თრიალეთური კულტურის სპეციფიკად დამახასიათებელი არ გახლავთ არც სევან-უზერლიკისა და არც კარმირ-ბერდის კულტურებისათვის. მითითებულ ნიშან-კატეგორიათა მოვლი კომპლექტიდან, რომელიც ამ კულტურისთვისაა ნიშანდობლივი შეიძლება გამოიყოს მხოლოდ ორი, რომელიც თითქოს საერთოა მათთვის. პირველი ესაა ყორღანული ყრილის არსებობა, მეორე კი - მოხატული კერამიკა. პირველი ამ ნიშანთაგანი, რომელიც მნიშვნელოვანი თავისებურებაა მოვლი შუა ბრინჯაოს ხანისათვის გარკვეულად სახესხვაობრივია დასახლებულ კულტურაში. თრიალეთის ელიტარულ ძეგლებზე გვაქვს გრანდიოზული ყრილები, რომელთაც ხშირად ქვის წრე აქვთ შემოვლებული, ხოლო კარმირ-ბერდის ყველაზე გამორჩეული მდიდრული ყორღანების ყრილი არც ერთ შემთხვევაში არ აღემატებოდა 13 მ. დმ-ს და 0,75 მ. სიმაღლეს და მასშტაბური არ ყოფილა. რაც შეეხება მოხატულ კერამიკას, ვფიქრობთ, იგი აშკარად არ გამოდგება ამ კულტურათა შორის საერთო ელემენტად. ამ ეპოქაში თანაარსებობს მოხატული კერამიკის სულ მცირე 3 სტილი (დასაშვებია 4), რომელთაც ერთმანეთთან საერთო თითქმის არაფერი აქვთ [2, გვ. 64-76]. სევან-უზერლიკისათვის დამახასიათებელი გირლიანდების და კარმირ-ბერდისათვის სპეციფიკური მეტოპებად დაყოფილ ფრიზებში დატანილი "კეპლების" თუ "ქვიშის საათის" სახეები ვერავითარ საერთოს ვერ პოულობს თრიალეთური კულტურის ე.წ. "წყლის სქემის" ორნამენტაციასთან, რომელიც იქ არა გვაქვს წარმოდგენილი. აშკარაა, რომ სამხრეთ კავკასიაში შუა ბრინჯაოს კლასიკურ საფეხურზე ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად იქმნება და თანაარსებობს მოხატული კერამიკის 3 მხატვრული სტილი, ასე მძლავრად წარმოდგენილი დასახლებულ კულტურებში. ასე რომ, კულტურული "ერთობის ბლოკისათვის" აუცილებელი საერთო ნიშნების 20%-იან ზღვარს არსებული მონაცემები ვერაფრით ახლოსაც კი ვერ აღწევს. ამ მოკლე, მაგრამ კონკრეტული დამახასიათებელი ნიშნების ჩამონათვლიდანაც კარგად ჩანს, რომ ამ კულტურებს სულ სხვადასხვა დომინანტები გააჩნიათ და საერთოს იშვიათად პოულობენ ერთმანეთთან. თრიალეთის მაღალმხატვრული ტორევიტი-

კა, ასე ახლოს ნახიარები წინა აზიური ხელოვნების ტრადიციებს, ვერც ერთ სხვა ამ კულტურაში ვერ პოულობს შორეულ ანალოგიებსაც კი. სევან-უზერლიკის და კარმირ-ბერდის მასალების მიხედვით ეს დარგი იქ საერთოდ არ ჩანს განვითარებული. მიუხედავად ზოგიერთი საერთო ტიპებისა, საკმაოდ განსხვავებულია ბრინჯაოს ლითონწარმოებაც. რაპირა, მასრიანი შუბისპირი, სატევრის ზოგი სახე, ლითონის ქვაბები, ბრინჯაოს ფეხიანი "კალათის" მსგავსი ჭურჭელი და სხვა, ინდივიდუალური თავისებურებაა მხოლოდ თრიალეთისათვის. გარდა ამისა, ამ კულტურის შემთხვევაში საქმე გვაქვს სოციალური სტრატეფიკაციის ძალიან მაღალ საფეხურთან. სოციალური იერარქია აქ არ შეიძლება განისაზღვროს, უბრალოდ შეძლებულთა და საზოგადოების დანარჩენი, დაბალი ფენის არსებობით. არსებული მონაცემები ნათელს ხდის, რომ იერარქიის რთული სისტემა მოიცავდა მმართველი ზედაფენის, ქურუმების (?), ოქრომჭედლობაში სპეციალიზებულ ხელოსანთა, მეთუნეთა, პროფესიონალ მშენებელთა, ხელოსანთა და, რა თქმა უნდა, ლითონწარმოებაში დასაქმებულთა ფენებს, რომელთა დაბლა, როგორც ჩანს, იდგა საზოგადოებრივი დოვლათის ძირითადი მწარმოებელი, ანუ როგორც უწოდებენ, რიგით მეთემეთა ფენა. ასეთი რთული სოციალური სტრუქტურის არსებობა დანარჩენი ორი კულტურის შემთხვევაში არ დასტურდება. თრიალეთში მმართველი ელიტის ძალაუფლება და პრივილეგიები აშკარად განმტკიცებული ჩანს მატერიალური სიმდიდრით. კარმირ-ბერდის კულტურაში ეს მომენტი ნაკლებ თვალსაჩინოა და გაცილებით დაბალ საფეხურზე არსებულიც. ამ ორი კულტურის სოციალური და ეკონომიკური სისტემები აშკარად სხვადასხვა საფეხურზე მდგარია, და შესაბამისად, ასახავს იმ არსებით სხვაობას, რაც ამ კულტურათა შემქმნელი საზოგადოების იერარქიულ ფენებს შორის არსებობდა. თრიალეთის უზარმაზარი ყორღანების აგება უზრუნველყოფილი იყო ელიტის მიერ მოხვეჭილი ძალაუფლების საფუძველზე საზოგადოების დაბალი ფენის შრომის მაქსიმალური ორგანიზაციით. ამგვარ გრანდიოზულ ყორღანთა აგება, მსგავსად ძველი აღმოსავლეთის ადრეული ძეგლებისა, გულისხმობდა სიცოცხლეშივე უზომოდ განდიდებული ლიდერის უსაზღვრო ძალაუფლებას [10, გვ. 132] და მატერიალური და შრომის რესურსების მობილიზებას ამ იდეის მატარებელი ფორმის - გრანდიო-

ზული ყორღანული სამარხის ასაგებად. ამგვარი შრომის გამოყენება, და შესაბამისად, მატერიალური დოვლათის მაქსიმალური თავმოყრა ელიტის ხელში, ანუ უკიდურესი სოციალური სტრატეფიკაცია არ დასტურდება არც კრმირ-ბერდის, და მით უმეტეს, არც სევან-უზერლიკის კულტურებში, სადაც თითქმის საპირისპირო სურათი გვაქვს. ამ უკანასკნელი კულტურის ძეგლების გამთხრელი სამართლიანად მიუთითებს, რომ ეს არის კარნაკეტილი, ნატურალური მეურნეობის მქონე საზოგადოება [7, გვ. 22], რომელიც თავისი ერთფეროვნებით, მონოტონური ცხოვრების რიტმითა და ეკონომიკური განვითარების დონით, ალბათ, უფრო ემსგავსება მტკვარ-არაქსული ცხოვრების წესს, ვიდრე სოციალურად და კულტურულად "აფეთქებულ" თრიალეთს. მათ განსხვავებული აქვთ მეურნეობის საფუძველიც, ისინი აშკარად დამჯდარი მიწათმოქმედნი არიან, ხოლო თრიალეთელთა ეკონომიკური აყვავების ერთ-ერთ ფაქტორს მესაქონლური მეურნეობა წარმოადგენდა. ამ კულტურებს მკვეთრად განასხვავებს სამშენებლო ტრადიციისა და ტექნიკის დარგიც. მართალია, თრიალეთური კულტურის ნამოსახლართა გაუთხრელობის გამო ძალიან ძნელია ვიმსჯელოთ დასახლების ტიპში არსებულ სხვაობებზე, მაგრამ თითქმის გამორიცხულია, რომ თრიალეთური დასაკრძალავი დარბაზების და მაღალი გემოვნების უძვირფასესი ნივთების შემქმნელ საზოგადოებას იმგვარივე ნამოსახლარები ჰქონოდა როგორც უზერლიკთავეს მცხოვრებთ. თრიალეთის შემთხვევაში, მხოლოდ სამარხეული ძეგლების საფუძველზეც კი კარგად ჩანს სამშენებლო ხელოვნებაში მიღწეული მაღალი დონე და სპეციალიზაცია, რომელიც არც კრმირ-ბერდის და არც სევან-უზერლიკის კულტურებში არ დასტურდება. მათი სამშენებლო ტრადიცია მიუხედავად ყორღანკეშა ქვის ყუთების და კატაკომბების არსებობისა, მაინც ბევრად მარტივი და არაშრომატევადია, რაც რიგით მეტემათა შრომის მაქსიმალურ მობილიზებას არ მოითხოვდა. მოცემულ დონეზე ამ სამი კულტურის ძირითადი ნიშნების კორელაცია ცხადს ხდის იმ დასკვნის მართებულობას, რაც საფუძველიანადაა ფეხმოკიდებული სამეცნიერო ლიტერატურაში და გულისხმობს განხილული კულტურების დამოუკიდებელ ერთეულებად მოაზრებას [4, გვ. 6]. მათ შორის განსხვავებულ კატეგორიათა რაოდენობა აშკარად დომინირებს მსგავსების მონაცემებს. ცხადია, რომ აქ წარმოდგენილ კულტურებს ამგვარი

რი დამახასიათებელი ნიშნები ბევრად უფრო სრულად გააჩნდა და მკვეთრად მიზანია ბოლომდე ვეძიოთ და გამოვეყოთ ისინი. ასეთი მონაცემები უნდა გახდეს ამოსავალი მათი შედარებითი ანალიზისას, რაგან სხვა უფრო სანდო კრიტერიუმი ამგვარი კვლევისათვის არ ჩანს.

არქეოლოგიური არტეფაქტების, სოციალური და ეკონომიკური წყობის და კულტურული სხვაობის ასეთ ფონზე ძნელი გასაზიარებელია მათი სოციოკულტურულ ერთობად წარმოდგენა. ასეთი დასკვნა აუცილებლად უნდა ეყრდნობოდეს ტიპოლოგიურ ანალიზს [10, გვ. 6] და კულტურის საერთო ელემენტთა კომპლექტის აუცილებელ ნორმატივებს, რომელიც ამგვარი სიახლოვის მქონე არეალის სურათს მოგვცემდა. ასეთ მონაცემებს კი არცერთი დასახელებული კულტურა არ შეიცავს. აღმოჩნდა რომ საკითხის ასე დასმა მხოლოდ მათ ურთიერთმეზობლად მდებარეობას და ქრონოლოგიურ სიახლოვეს ეფუძნება და არა არქეოლოგიურ მონაცემებს. თრიალეთური კულტურა ხასიათდება მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელ ნიშანთა გასაოცარი მდგრადობით, რომელიც არცერთ დანარჩენ კულტურებში არ მეორდება. თრიალეთურ, კრმირ-ბერდის და სევან-უზერლიკის კულტურებში მოგვეპოვება ხარისხობრივად სხვა სახის, ერთმანეთისათვის "უცხო" ნიშნები, რომელთა ზუსტად დიფერენცირებული ნუსხა [8; 4; 6; 11], შეიძლება ითქვას, რომ მათ უფრო ანსხვავებს ერთმანეთსაგან, ვიდრე აახლოვებს. ამგვარი სურათი, სისტემური ხასიათის სხვაობანი, მეტნაკლებად ერთგვაროვანი კულტურული პლასტის "წაკითხვის" საშუალებას არ იძლევა. თითოეული მათგანი განსხვავებულ კულტურულ სტანდარტებს წარმოაჩენს, რაც აღეკვატური ასახვაა ამ ეპოქაში სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე შიდა და საერთაშორისო ურთიერთობათა პროცესებისა.

M. Puturidze

THE PICTURE OF DEVELOPMENT OF MIDDLE BRONZE AGE CULTURES IN SOUTH CAUCASIA

(Summary)

The cultures formed in the region of the geographical crossroads of South Caucasia brilliantly reflected traces of relationship with surrounding civilizations and influences, causing the shaping of distinctive cultures in the later pre-

historic period. Specifically, in parallel to various advanced civilizations in the the Near East, in the first half of the II millennium BC there existed four distinctive cultures in the Caucasus; of these most impressive and powerful was the Trialeti Culture of Brilliant Kurgans, as well as those of Karmir-Berd, Sevan-Uzerlik and Kizil-Vank.³

In the autor's view, the Trialeti, Sevan-Uzerlik, Karmir-berd and Kizil-Vank cultures existing in South Caucasia of this period, constituted wholly independent cultural entities, sharply differing not only by their artifacts but also from the standpoint of the majority of the elements of social life of the society that created them and the basis of tradition. An appempt is made in the paper to define clearly the specific features and factors characteristic of each of the above-listed cultures. Their integration under one and the same socio-cultural community (15, 70-71; 16, 207-208) seems to the author less possible because of a great number of sharply differing features, so clearly reflected by numerous assemblages.

Trialeti culture is characterized by an astonishing stability of features characteristic only of it and not repeating in any other cultures. The Trialeti, Karmir-Berd and Sevan-Uzerlik cultures contain qualitatively different features – "alien" to one another – whose differentiated list (8; 4; 6; 11) may be said to further alienate themselves from one another than bring them closer. However, such a picture doesn't give an opportunity of "reading" a more or less homogeneous cultural layer in South Caucasia of the Middle Bronze Age. Each of them displays differing cultural standarts, being an adequate reflection of processes of internal and international relations in the cited region.

ლიტერატურა

1. გოგაძე ე. თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბ., 1972.

2. ფუთურძე მ. ცენტრალური და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპის მონოქრომული მოხატული კერამიკის პრობლემისათვის, კავ. ტ. VI, თბ., 1984.

3. ფუთურძე მ. თრიალეთური კულტურის ზოგიერთი პრობლემატური საკითხი და მათი კვლევის მდგომარეობა, "გურია", მხარის კვლევა-ძიების შედეგები, თბ., 1996.

4. Джапаридзе О. М. Тrialetская культура. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. Археология, М., 1994.

5. Кушнарeва К. Х. Севано-узерликская культура периода средней бронзы на территории Южного Кавказа. Культурное наследие Востока. Л., 1985.

6. Кушнарeва К. Х. Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э. Л., 1993.

7. Кушнарeва К. Х. Ранние комплексные общества Южного Кавказа. Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла (Ранние комплексные общества и вопросы культурной трансформации), С.-П., 1997.

8. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Тrialeti. Тб., 1941.

9. Массон В. М. Доурартские древности Кавказа - пути познания и проблемы интерпретации. Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла, С.-П., 1997.

10. Массон В. М. Кавказский путь к цивилизации, вопросы социо-культурной интерпретации. Древние общества Кавказа в эпоху палеометалла, С.-П., 1997.

11. Оганесян В. Э. Культура первой половины II тыс. до н. э. в средней течении р. Раздан. Автореферат канд. диссертации, Ер., 1990.

12. Путиридзе М. Ш. Культура эпохи средней бронзы центрального и восточного Закавказья и ее локальные варианты, Диссертация на соиск. канд. истор. наук. Тб., 1983.

13. Путиридзе М. Ш. Традиции и инновации в триалетской культуре эпохи средней бронзы. Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии, Тб., 1991.

14. Симонян А. Е. Культура эпохи средней бронзы северных районов Армянского нагорья. Автореферат канд. диссертации, Л., 1984.

15. Симонян А. Е. Культурный процесс в эпоху средней бронзы Армянского нагорья и Южного Кавказа. (Опыт локализации ареалов, переоценка хронологических и социокультурных взаимоотношений этих культур в свете раскопок памятников Армении) – Технологический и культурный прогресс в раннеземледельческую эпоху, Ашхабад, 1987.

16. Симонян А. Е. Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении (По данным погр. 12 из магильника Верин-Навер), ИФЖ, 1990.

³ The Early Kurgans Culture is not considered here because it belongs to the early stage of the Middle Bronze Age. Attention in the paper is focused only on the validity of viewing the cultures of the developed stage of the Middle Bronze Age as a single socio-cultural unity.

ნინო ახელედიანი

პირმოყრილი ჭურჭლის თარიღისთვის (თრელის სამაროვნის № 28 სამარხი)

პირმოყრილი ჭურჭლის შემცველი კომპლექსებიდან თრელის 28 სამარხი საგანგებო ინტერესს იწვევს, ვინაიდან აღნიშნულ ჭურჭელთან ერთად აქ ბრინჯაოს ბოლოკვეთილი მახვილი აღმოჩნდა¹ (ტაბ. I, ტაბ. II).

სამთავროს სამაროვანზე პირმოყრილი ჭურჭელი ფოთლისებური სატევრების შემცველ ფენაში ჩნდება. მათი ერთი ნაწილი გვხვდება ისეთ კომპლექსებში, რომლებიც აქ აღმოჩენილი ნივთების მიხედვით (ფოთლისებური სატევარი, თავხვია საკინძი, სარდიონის დახეთქილი მძივები) გვიანი ბრინჯაოს ადრეულ ეტაპს მიეკთვნება, ნაწილი კი გვიანი ბრინჯაოს ადრეული ეტაპის უშუალოდ მომდევნო ხანის სამარხებიდან მომდინარეობს. აღნიშნულის გათვალისწინებით პირმოყრილი ჭურჭლის ზედა ქრონოლოგიური თარიღი რ. აბრამიშვილის მიერ ძვ.წ. XII ს I ნახ. განისაზღვრა [2, გვ. 320].

პირმოყრილი ჭურჭელი აღმოჩენილია სამთავროს სამაროვნის: № 10 სამარხში სარდიონის დახეთქილ მძივებთან ერთად, № 13 სამარხში ასევე სარდიონის დახეთქილ მძივებთან და ოთხ თავხვია საკინძთან ერთად; № 17 სამარხში თავხვია საკინძთან, სარდიონის დახეთქილ მძივებთან და ყუნწჩაკეცილ მახათთან ერთად; № 75 სამარხში ფოთლისებურ სატევართან; № 160 სამარხში ფოთლისებურ სატევართან, მასრაგახსნილ შუბისპირთან და თავხვია საკინძთან ერთად, № 232 სამარხში ფოთლისებურ სატევართან და მასრაგახსნილ შუბისპირთან; კენოტაფად მიჩნეულ № 153 სამარხში ადრეული ხანის მრავალრიცხოვან ჭურჭელთან ერთად აღმოჩნდა სამი პირმოყრილი ჭურჭელი. S უბნის № 44 სამარხში პირმოყრილი ჭურჭელი დადასტურდა ე.წ. კახური ტიპის შედგენილტარიან სატევართან და გრძელ კონუსისებრ საკინძთან ერთად, № 55 სამარხში თავხვია საკინძთან ერთად.

სამთავროს სამაროვანზე პირმოყრილი ჭურჭელი არ გვხვდება არც ბოლოკვეთილ, და არც ამ უკანასკნელის წინამორბედ ბო-

ლომომრგვალებულ მახვილთან. ბრინჯაოს ბოლომომრგვალებული მახვილები, რომლებიც თავის მხრივ კახური ტიპის სატევრებისგან განვითარდნენ [2, გვ. 325], საკმაოდ ვიწრო ქრონოლოგიურ ჩარჩოში თავსდება – ძვ.წ. XII ს-ის II ნახევარი [2, გვ. 328].

სამთავროს სამაროვანზე ბოლოკვეთილი მახვილები არსებობას იწყებენ მაშინ, როცა არსებობას წყვეტენ ბოლომომრგვალებული მახვილები.

თრელის № 28 სამარხის ბრინჯაოს ბოლოკვეთილი მახვილი (ტაბ. II) კ. ფიცხელაურის ტიპოლოგიური კლასიფიკაციის მიხედვით სატევარ-მახვილთა IV₂ ჯგუფს განეკუთვნება [7, ტაბ. IX]. ამ ჯგუფის ბოლოკვეთილი მახვილების თარიღი ძირითადად ძვ.წ. XI-X სს. განისაზღვრება. [2, გვ. 330]. რამდენადმე მოგვიანოდ არის მიჩნეული IV₂ ჯგუფის მახვილის შემცველი 'ხეშო ავჭალის სამარხი, რადგან აქ ბოლოკვეთილ მახვილთან ერთად აღმოჩნდა რკინის სატევარი, რკინის შუბისპირი და სარდიონის მძივების გვიანდელი ფორმები [2, გვ. 333].

სამთავროს სამაროვანზე IV₂ ჯგუფის ბოლოკვეთილი მახვილი აღმოჩენილია № 208 და ბაიერნისეულ № 591 სამარხებში. ორივე სამარხში მახვილთან ერთად აღმოჩნდა ბრინჯაოდან რკინის ხანაზე გარდამავალი პერიოდისთვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს მთლიანადსხმული გრძელი სატევარი.

თრელის № 28, სამთავროს № 208 და ბაიერნის № 591 სამარხების მახვილებს ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს თრელის № 41 სამარხის, ამავე IV₂ ჯგუფის მახვილი (4, ნახ 62), რომელსაც მომრგვალებული ბოლო და დაბალი ქული აქვს. ამ ტიპის IV₂ ჯგუფის მახვილებს რ. აბრამიშვილი სამთავრული ბოლომომრგვალებული მახვილების თანადროულად მიიჩნევს (XII ს), [4, გვ. 142]. IV₂ ჯგუფის დაბალქულიან და ბოლომომრგვალებულ მახვილს შეიცავს ნარეკავის სამაროვნის № 53 სამარხიც [6, ტაბ. XV⁶⁰⁰], სადაც აღნიშნული იარაღი სამთავრულ ბოლომომრგვალებულ მახვილებთან ერთად დადასტურდა, თუმცა ნარეკავის № 53 სამარხის IV₂ ჯგუფის

¹ სამარხი გაითხარა თბილისში, თრელის სამაროვანზე (I) 1971 წელს.

მახვილი არის არა კლასიკური ბოლო-
მომრგვალებული, არამედ გარდამავალი
ბოლოკვეთილობისკენ. ასეთივე, ბოლოკვე-
თილობისკენ გარდამავალი სახის ბრინ-
ჯაოს მახვილი აღმოჩენილია თრელის
სამაროვანზე.²

IV₂ ჯგუფის ადრეული სატევარი აღმო-
ჩენილია თბილისში, თრელის სამაროვნის
№ 39 სამარხში [4, ნახ. 60, გვ. 141], ამავე
ჯგუფის ადრეული ბოლომომრგვალებული
მახვილი კი თრელის № 41 სამარხში [4,
ნახ. 62].

IV₂ ჯგუფის ბოლოკვეთილი მახვილე-
ბის შემცველი დღემდე ცნობილი კომპლექ-
სებიდან ყველაზე ადრეული თრელის
№ 28 სამარხი უნდა იყოს. ასეთი ვარაუ-
დის საშუალებას გვაძლევს აქ აღმოჩენი-
ლი პირმოყრილი ჭურჭელი და ბრინჯაოს
გრძელი კონუსისებური საკინძის ერთ-
ერთი სახესხვაობა. ორივე ეს ნივთი დამა-
ხასიათებელია ძვ.წ. XII საუკუნის შუა ხა-
ნებზე უფრო ადრეული პერიოდისთვის.
ბრინჯაოს გრძელი კონუსისებური საკინძი
გვხვდება სამთავროს № 29, 88, 125, 131, 173
ორმოსამარხებში. ამათგან № 88 სამარხში
ეწ. კახური ტიპის მთლიანადსხმულ სატე-
ვართან ერთად, № 125 და № 131 სამარხებ-
ში სარდიონის ოვალურ ექვსწახნაგა მძივ-
თან ერთად. თავის მხრივ, სარდიონის ოვა-
ლური ექვსწახნაგა მძივი აღმოჩენილია
პირმოყრილი ჭურჭლის შემცველ ორმო-
სამარხებში (№ 160-სამხრ. უბანი; №№ 247,
344-ჩრდ. უბანი).

ამდენად, თრელის № 28 სამარხში
ვხვდებით ნივთებს, რომლებიც ერთის
მხრივ თარიღდება ძვ.წ. XII ს-ის შუა ხანე-
ბის წინარე პერიოდით (პირმოყრილი
ჭურჭელი, საკინძი), ხოლო მეორეს მხრივ,
ძვ.წ. XI. საუკუნითა და მისი მომდევნო ხა-
ნით (ბრინჯაოს ბოლოკვეთილი მახვილი).
ამასთან, თუ გავითვალისწინებთ, რომ IV₂
ჯგუფის ბოლოკვეთილ მახვილთა წინა-
მორბედი ბოლომომრგვალებული მახვილე-
ბი ძვ.წ. XII ს II ნახ. არის დათარიღებული
[2, გვ. 328]. მაშინ თრელის № 28 სამარხ-
ის თარიღი ძვ.წ. XII-XI სს-ის მიჯნის
ახლო ხანებით უნდა განისაზღვროს.

საგანგებოდ გვინდა შევჩერდეთ რკინის
დანების იმ სახეობაზე, რომელიც სამთავ-
რული კულტურის ძეგლებზე საკმაოდ
ფართო ქრონოლოგიურ პერიოდში არსე-

ბობს და რომლის თარიღიც ზოგადად ძვ.წ.
XIII-VI სს უნდა განისაზღვროს. თრელის
სამაროვანზე ამგვარი რკინის დანები აღ-
მოჩენილია № 28 (ტაბ. II₂), №№ 49, 65, 79,
134, 136, 172 სამარხებში. ანალოგიური და-
ნები სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენი-
ლია №№ 1, 7, 8, 16, 31, 41, 51, 56, 76, 81, 82,
83, 107, 108, 111, 149, 153, 181, 201, 208, 211, 230,
281, 289 სამარხებში. ყველა მათგანი ტარ-
შეურჩენელია, თუმცა პირის ფორმის მი-
ხედვით განსხვავდებიან ერთმანეთისგან.

I - რკინის დანები, რომელთაც სრული-
ად სწორი პირი აქვთ (სამთავროს № 1, 7,
31, 41, 83, 119, 149, 181, 281, თრელის № 79,
134, 136, 172, სამარხები);

II - რკინის დანები, რომელთაც მომრგ-
ვალებული ბოლო და ოდნავ აწეული წვე-
რი აქვთ. (სამთავროს № 51, 76, 211; თრე-
ლის № 28, 49 სამარხები);

III - რკინის დანები, რომელთაც შედა-
რებით ვიწრო პირი და მკვეთრად აწეული,
ბასრი წვერი აქვთ (სამთავროს № 81, 201,
230, ნარეკვავის № 10, 53 სამარხები).

ცალკე დგას თრელის № 49 სამარხის
ბრინჯაოს მთლიანადსხმული დანა ტარზე
ცხოველის თავის გამოსახულებით [4, ნახ.
80]. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მან-
ძილზე არც სამთავროს და არც თრელის
სამაროვანზე ბრინჯაოს დანები არ
გვხვდება. ამ მხრივ თრელის № 49 სამარ-
ხი გამონაკლისს წარმოადგენს. რკინის
ცუდი დაცულობის გამო აღნიშნული
დანების ტიპოლოგიური განსაზღვრა რიგ
შემთხვევაში შეუძლებელია. დღეს ხელთ
არსებული მასალის საფუძველზე შეგვიძ-
ლია ვთქვათ, რომ რკინის ტარშეურჩე-
ნელი დანების სამივე ჯგუფი სამთავრული
კულტურის ძეგლებზე თანაარსებობს. სხვა
საკითხია რკინის მოხრილი დანა, რომელ-
საც გარდა ტიპოლოგიური განსაზღვრისა,
ქრონოლოგიური დატვირთვაც აქვს. ამ ტი-
პის დანები სკვითური ნივთების შემცველ
ფენაში წნდება [1, გვ. 131]. თავის მხრივ,
სკვითური ნივთების შემცველი ფენა, ძვ.წ.
VII ს II ნახ. და VI ს, რკინის ფართო
ათვისების ხანის შესამე, ბოლო პერიოდია.
როცა რკინის იარაღის პირიცა და ტარიც
ერთი, მთლიანი რკინის ნაჭრისგან მზად-
დება [2, გვ. 374]. ასე, რომ რკინის მოხ-
რილ დანებს მის წინამორბედ რკინის
ტარშეურჩენელ დანებთან ტექნოლოგიური
თვალსაზრისით საერთო არაფერი აქვთ.
ქრონოლოგიურად კი ძვ.წ. VII საუკუნიდან
რკინის ტარშეურჩენელი და მოხრილი და-

² მახვილი შემახვევითი მონაპოვარია და
დაცულია საქართველოს სახელმწიფო
მუზეუმში № 6:60:16.

ნები თანაარსებობენ (სამთავროს № 1, 31, 153, 181 სამარხები). ამიტომაც არ მიგვაჩნია მართობულად რკინის ტარშემოურჩენელი დანების გამოყენება ამა თუ იმ კომპლექსების დამატარებელ ნივთებად.

თრელის № 28 სამარხის სინქრონულად მიგვაჩნია ნარეკვავის ასევე პირმოყრილი ჭურჭლის შემცველი № 9 სამარხი [5, ტაბ. V-IX], რომელიც აქ დადასტურებული ნივთების ერთი ნაწილით სამთავროს № 56 სამარხს უკავშირდება. ორივე სამარხში (ნარეკვავის № 9 და სამთავროს № 56) აღმოჩენილია ბრინჯაოს ბოლომომრგვალებული მახვილი, შუბისპირი მასრაზე ორი რელიეფური სარტყლით, ქუსლამოღარული ისრისპირები, ირმის ქანდაკებები, გრავირებული სარტყელი. ორივე სამარხის სარტყელი ნ. აბრამიშვილის აზრით, სტილისტურად ერთ ჯგუფს განეკუთვნება. ორივე სამარხში აღმოჩენილია ორმაგპირიანი ჭურჭელი. ასეთივე ჭურჭელი აღმოჩენილია ნარეკვავის ასევე ბოლომომრგვალებული მახვილის შემცველ № 35 სამარხში [5, ტაბ. XXVI] და წითელგორების № 2 ყორღანის მიწაყრილში ჩაშვებულ ორმოსამარხში (სსმ 25-61198, ტაბ. III) ყველა მათგანს აქვს ყურზე ზომორფული დანაძერწი. სამთავროსა და ნარეკვავის ჭურჭლისგან განსხვავებით წითელგორების ჭურჭელს აქვს სამი ყური, ჩაიდნისებური ტუჩი და არა დაჭვირული, არამედ სადა შიდაპირი, ერთ-ერთ ყურზე კი დაძერწილია ცხვრის თავის გამოსახულება.³

წითელგორების № 2 ყორღანის ჩაშვებულ ორმოსამარხებს ძეგლის გამთხრელი რ. აბრამიშვილი ზოგადად ძვ.წ. II ათათსწლეულის ბოლო და I ათათსწლეულის დასაწყისს მიაკუთვნებს [3, გვ. 23]. მის მიერვე სამთავროს ბოლომომრგვალებული მახვილის შემცველი № 56 სამარხი ძვ.წ. XII ს II ნახ. თარიღდება [2, გვ. 320].

ნარეკვავის № 9 სამარხში ბოლომომრგვალებულ მახვილთან ერთად აღმოჩნდა ბრინჯაოდან რკინის ხანაზე გარდამავალი პერიოდისთვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს გრძელი სატევარი, რომელიც სამთავროს სამაროვანზე IV₂ ჯგუფის ბოლოკვეთილი მახვილების შემცველი სამარხების

³ მაღლობას ვუხდი საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომლებს ქ-ნ: ლ. ფანცხავას, ლ. დლონტს და მცხეთის არქეოლოგიური ექცპედიციის თანამშრომლებს ბ-ნ: ვ. ნიკოლაიშვილს, ნ. დლონტს, ე. გავაშელს გაწეული დახმარებისთვის.

ფენაში დასტურდება (ს. № 51, 208, 211, 591). აღნიშნული კი საფუძველს გვაძლევს, ნარეკვავის № 9 სამარხი ბოლომომრგვალებული მახვილების შემცველი კომპლექსებიდან ყველაზე გვიანდელად მივიჩნით და თრელის № 28 სამარხის მსგავსად ძვ.წ. XII-XI სს მიჯნის ახლო ხანებით დავათარიღოთ.

სატევარ-მახვილთა ტიპოლოგიური განვითარების თვალსაზრისით ნარეკვავის № 9 სამარხის ბოლომომრგვალებული მახვილი წინ უსწრებს თრელის № 28 ბოლოკვეთილ მახვილს. მაგრამ ამ შემთხვევაში ორივე მახვილის შემცველი სამარხების შედგენილობა მათ დაახლოებით სინქრონულობაზე მეტყველებს. საბრძოლო იარაღის განვითარების პროცესში ძვ.წ. XII-XI სს მიჯნა სწორედ ის პერიოდი უნდა იყოს, როცა ბოლომომრგვალებული მახვილები თანდათან წყვეტენ არსებობას და ადვილს უთმობენ უფრო სრულყოფილ ბოლოკვეთილ იარაღს.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ თრელისა და ნარეკვავის არქეოლოგიურმა მასალამ დადასტურა პირმოყრილი ჭურჭლისთვის სადღეისოდ მიღებული ზოგადი თარიღი - ძვ.წ. XIV-XII საუკუნეები [4, გვ. 135].

N. Akhvlediani

TOMB 28 OF TRELI BURIAL GROUND

(Summary)

The existence of vessels with a rim turning inwards in the third quarter of the 2nd millennium B. C. was assumed by R. Abramishvili. He determined its general date to the 14th-12th centuries B.C. Vessels of this type are found at Samtavro burial ground together with objects characteristic of burial complexes of the earliest period and its subsequent (following) one of Late Bronze (leaf-shaped dagger, volute-headed pin, a so-called Kakhnetian-type bronze daggers with compound and whole hilts, cornelian cracked beads).

In tomb 9 of Narekvavi, burial ground vessel with the rim turning inwards is found together with a bronze so called rounded-end sword and a bronze so called whole cast dagger, the latter characteristic of the transitional period from Bronze to Iron Age 11th-10th cent. B.C.

A vessel of the same kind typ was found in tomb 28 of the Treli burial ground together with a bronze so-called cut-end sword. From the point of

view of the development of weapons, cut-end swords start their existence exactly when rounded-end ones stop theirs (according to Abramishvili, rounded-end swords are dated to the second half of the 12th cent. B.C.).

The author considers tomb 9 of the Narekvavi burial-ground the latest among the complexes known to us, containing rounded-end swords, as here, in this grave, we find a dagger characteristic of the 11th cent. B.C. and its following period together with a rounded – end sword and a vessel with its rim turning inwards.

In the author's view, tomb 28 of Trelī according to the vessel with a rim turning inwards found in it must be earliest of all the complexes with cut-end swords, as this vessels of this type are never found later than the 12th cent. B.C. Cut-end swords exactly appear in tombs of the transitional period from Bronze to Iron Age (11th cent. B.C.).

In the chronological aspect of the point the Narekvavi tomb (N 9) with a rounded – end sword and a vessel with a rim turning inwards is immediately followed by tomb 28 of Trelī burial ground with a vessel of the same kind and cut-end sword.

Both these complexes are dated to a period close to the turnies of the 12th-11th cent. B.C. This is the period when rounded-end swords gradually cease to exist and their place is taken by cut-end swords.

Thus the materials excavated in Trelī and Narekvavi burial grounds have confirmed the general date for the vessels with a rim turning inwards (14th-12th cent. B.C.).

ლიტერატურა

1. რ. აბრამიშვილი, სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანის და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმმ, XIXA-XXI B, თბ., 1957, გვ. 116-139.

2. რ. აბრამიშვილი, რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართვე-

ლის ტერიტორიაზე (ძვ.წ. XIV-VI სს) სსმმ XXII B, თბ., 1961, გვ. 291-381.

3. რ. აბრამიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები კახეთში, ხელნაბეჭდი.

4. რ. აბრამიშვილი, თრელის ძვ.წ. XIII-XII სს სამარხები, თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, I თბ., 1978, გვ. 86-158.

5. მცხეთა, ნარეკვაი I, ა. ავაქიძის რედაქციით, თბ., 1999.

6. მცხეთა, ნარეკვაი II, ა. ავაქიძის რედაქციით, თბ., 2000.

7. კ. ფიცხელაური, იორ-აღაზნის აუზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა უძველესი კულტურა, თბ., 1955.

ტაბულების აღწერილობა

ტაბ. I - თრელის № 28 სამარხის თიხის ჭურჭელი (1-10)

ტაბ. II - თრელის № 28 სამარხის ლითონის ინვენტარი (ბრინჯაოს: ბოლოკვეთილი მახვილი (11), შუბისპირი (12), სამხარიდლიე თასმის რგოლი (13), სარტყელი (15), ორმაგოჭისებური ბალთა (16), საკინძი (17), სამი რგოლი (18-20); რკინის პინცეტი (14), დანა (21).

ტაბ. III - თიხის ჭურჭელი წითელგორის № 2 ყორღანში ჩაშვებული სამარხიდან (სამარხი № 3)

ტაბულები შედგენილია რ. აბრამიშვილის ჩანახატების მიხედვით.

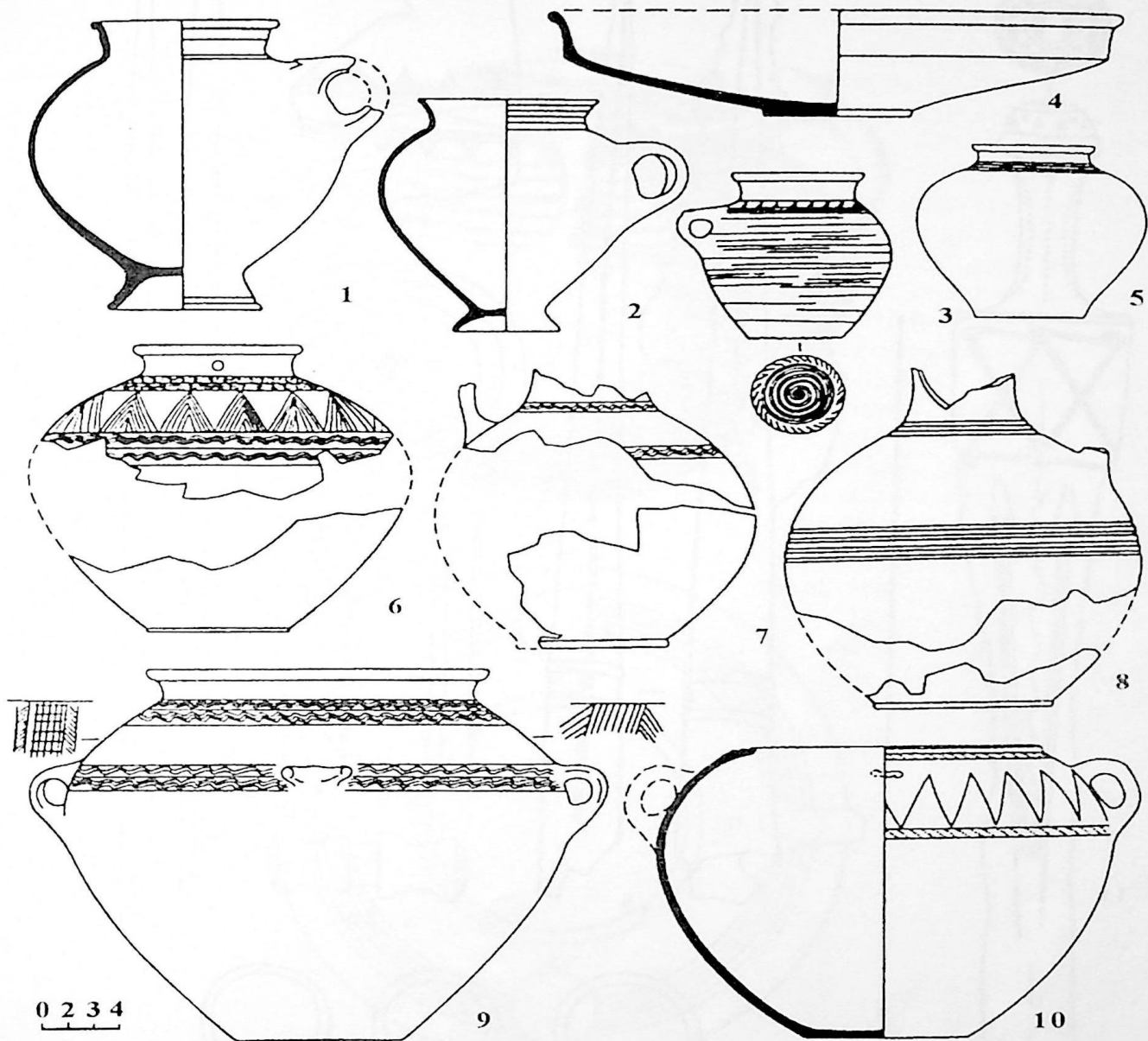
Description of the plates

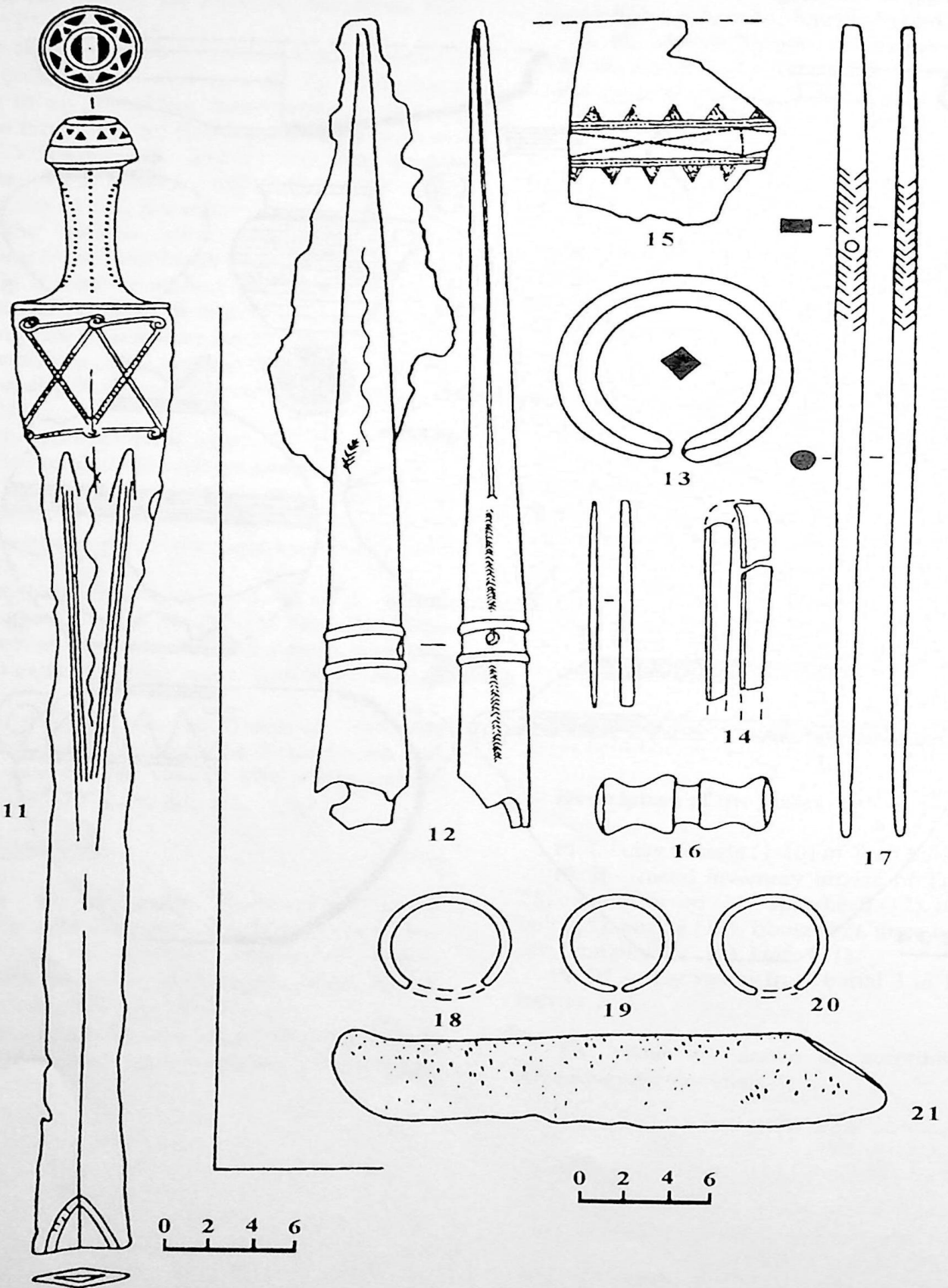
Pl. I – clay vessels (1-10) of Trelī burial 28

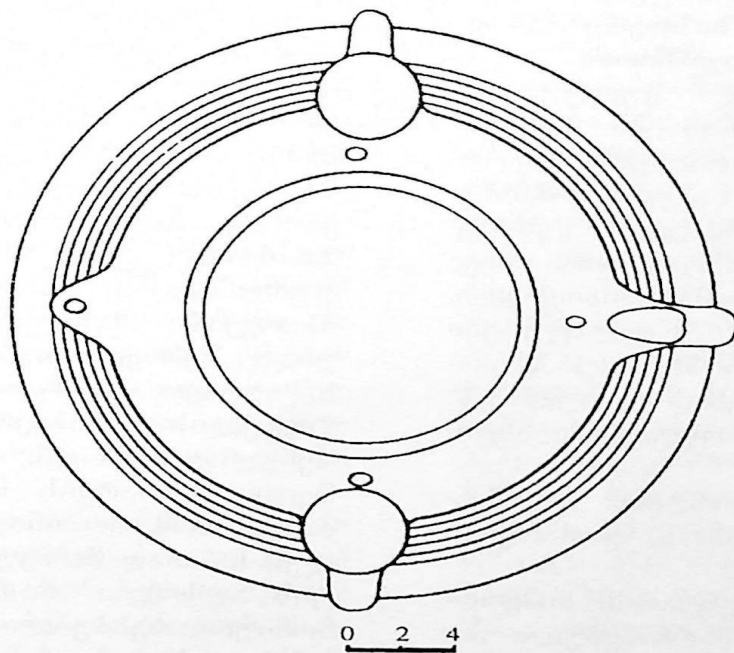
Pl. II – metal inventory bronze of Trelī burial 28: cut-end sword (11), spearhead (12), hoop (13), belt (15), buckle (16), fibula (17), three hoops (18-20), iron pincers (14), knife (21).

Pl. III – clay vessel from burial 3 in Tselgori barrow N 2

The plates are drawn up according to R. Abramishvili's drawings.

ცხენი და ეტლი წითელბორების ყორღანებში

1961 წ. ლაგოდეხის რაიონში, სოფ. წითელგორში რ. აბრამიშვილის მიერ გათხრილი იქნა ორი ყორღანი. ეს ყორღანები განეკუთვნებიან იმ კულტურის წრეს, რომელიც მოიცავდა თითქმის მთელ სომხეთს, ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანს და აღმოსავლეთ საქართველოს სამხრეთ, სამხრეთ-დასავლეთ და აღმოსავლეთ რაიონებს. ამ კულტურის განმსაზღვრელი მრავალფეროვანი და ბრწყინვალე მასალის შემცველი ყორღანები აღმოჩნდა სომხეთში - სევანის ტბის პირას, სოფ. ღჭაშენთან და საქართველოს უკიდურეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე სოფ. წითელგორთან, რის გამოც მატერიალური კულტურის წრეს, რომელსაც ეს ძეგლი მიეკუთვნება, ღჭაშენ-წითელგორული არქეოლოგიური კულტურა ეწოდა [2, გვ. 26].

არსებობს გარკვეული საფუძველი ამ კულტურის გავრცელების საზღვრებში აღმოსავლეთ ანატოლიაც მივიჩნიოთ, ვინაიდან ღჭაშენ-წითელგორული კულტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები გენეტიკურად უკავშირდება ცენტრალური ანატოლიის ალაჯა-ჰუიუკის ე.წ. სამეფო სამარხებში დადასტურებულ დაკრძალვის წეს-ჩვეულებებს [48, გვ. 191]. საინტერესოა ისიც, რომ ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი, ეტლთან დაკავშირებული სკულპტურები ფუნქციურ და სტილისტურ მსგავსებას პოულობს ალაჯა-ჰუიუკის ზემოხსენებულ ე.წ. სამეფო სამარხთა ზოომორფულ პლასტიკასთან [7, გვ. 12].

წითელგორების ორი ყორღანი ღჭაშენ-წითელგორული კულტურის განვითარების ორ საფეხურს ასახავს.

პირველი ყორღანის ინვენტარის სიმდიდრე მოწმობს, რომ მასში წარჩინებული პირი იყო დაკრძალული. სამარხებში აღმოჩნდა სამოცზე მეტი ბრინჯაოს ნივთი, ოცდახუთი თიხის ჭურჭელი, რვაასამდე სარდიონის, აქატის, პასტის და ბრინჯაოს მძივი. მიცვალებულისათვის ჩაუტანებიათ ოთხი ცხენი, ექვსი მსხვილფეხა და ექვსი წვრილფეხა საქონლის თავ-ფეხი (ტაბ. I).

მეორე ყორღანი მდებარეობდა პირველისაგან 100 მ-ის დაშორებით. ისიც ინდივი-

დუალურ სამარხს წარმოადგენდა. ყორღანში აღმოჩნდა ორი ცხენის ძვლები. მიცვალებულის ქვეშ გაიწმინდა ხის ფიცრების ნაშთი. მიცვალებულის წინ, მისგან ნახევარი მეტრის მანძილზე, ხის ნაშთს ნახევარი წრის მოხაზულობა ჰქონდა და ბორბლის ნაშთის შთაბეჭდილებას ტოვებდა (ტაბ. III) აღნიშნული გამოხრელებს ავარაუდებინებდა, რომ მიცვალებული ეტლზე იყო დასვენებული, თუმც არ გამორიცხავდნენ მის სარეცელზე დაკრძალვასაც. როგორც ჩანს, ეტლი ორმოს გადამხურავ ძელებზე უფრო ადრე დაშლილა და ჩაწოლილა. ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად, ვფიქრობთ, სრული საფუძველი გვაქვს ვიგულისხმოთ, რომ წითელგორების ორივე ყორღანში, ცხენებშებმული ხის ეტლები იყო ჩატანებული.

ორიაღეთის შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებში ცხენის კვალის არსებობის გამო დამკვიდრდა მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ამიერკავკასიისათვის მოშინაურებული ცხენი გვიანბრინჯაოს ხანამდე უცნობი იყო. ორიაღეთის ყორღანებში ცხენის არსებობა ხაზგასმით აღნიშნა ბ. კუფტინმა [29, გვ. 79]. შემდგომში ამ საკითხს საგანგებოდ შეეხო გ. გობეჯიშვილი, რომლის თვალსაზრისითაც საქართველოს ტერიტორიაზე უფრო ადრე ცხენს კავკასიის სამხრეთ მხარეებში მახლობელი აღმოსავლეთიდან უნდა შემოედწია, რომლის სამხედრო და სამეურნეო საქმიანობაშიც ძვ.წ. II ათასწლეულის I ნახევრიდან ცხენი უკვე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. გ. გობეჯიშვილი იზიარებს მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ მოშინაურებული ცხენის უძველეს ნაშთად მიჩნეული იქნას სოფ. შახტახტის აღმოჩენა, რადგან ნახიჭევანის ავტონომიური რესპუბლიკა ტერიტორიულად ემიჯნება მახლობელ აღმოსავლეთს [42, გვ. 77]. რაც შეეხება ამიერკავკასიას, ცხენი ავტორს აქ გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის მოვლენად მიაჩნია [5, გვ. 245].

შუა ბრინჯაოს ხანაში საქართველოს ტერიტორიაზე ცხენის გამოყენებას უარყოფს ო. ჯაფარიძეც. მისი თვალსაზრისით, ამიერკავკასიაში ცხენი თავდაპირველად ცხენოსნობისთვის გამოიყენებოდა, ხოლო

გამწვევი ძალის სახით მისი გამოყენება უფრო გვიან იწყება. [12, გვ. 204]. ამასთან ავტორი შენიშნავს, რომ ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორიაზე ცხენის ნაშთთან ერთად ეტლის აღმოჩენის შემთხვევა უცნობია, მაშინ როცა მიცვალებულისათვის ცხენის ნატანების ფაქტები კარგად ფიქსირდება [12, გვ. 205]. ო. ჯაფარიძე ყურადღებას ამახვილებს ამიერკავკასიაში ეტლში შებმული ცხენების გამოსახულებათა სიმწირეზე (ლჭაშენი, ახტალა, დილიქანი). ამ მხრივაც სხვა ვითარებაა გვიანბრინჯაოს ხანაში. ცხენისა და ეტლის გამოსახულება ამ პერიოდის ძეგლებზე კარგადაა ცნობილი [12, გვ. 205].

განსხვავებული მოსაზრება აქვთ გამოთქმული ფ. ჰანნარსა და კლ. შეფერს. ფ. ჰანნარი, თრიალეთის კულტურაში, რომელსაც ძალზე ახლო კავშირი აქვს წინა აზიასთან, განსაკუთრებით კი ხეთებთან, ცხენის კვალის არარსებობას დაკრძალვის რიტუალში იმ ტრადიციებით ხსნის, რომელშიც ცხენი არ მონაწილეობდა. ჰანნარის ვარაუდით ძვ.წ. II ათასწლეულის I ნახევარში, ამიერკავკასიაში ცხენი უკვე მოშინაურებულია, მაგრამ ხართან და ცხვართან შედარებით მისი როლი ჯერ კიდევ უმნიშვნელო იყო [53, გვ. 168].

რელიგიური ფაქტორით ხსნის თრიალეთის ყორღანებში ცხენის არსებობას კლ. შეფერიც, რადგან მაიკოპის ვერცხლის თასზე უკვე არის გამოსახული ცხენი ან თნაგრი. მისივე თვალსაზრისით, ცხენის მოშინაურება კავკასიის მომიჯნავე ანატოლიასა და ჩრდ. სირიაში უნდა დაწყებულიყო არა უგვიანეს ძვ.წ. XX საუკუნისა [51, გვ. 509-511].

ამიერკავკასიაში ცხენის დომესტიკაციასთან დაკავშირებით საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული რ. მუნჩაევს. ბამუტისა და მაიკოპის ძვ.წ. III ათასწ. ბრინჯაოს მარყუეისებური ნივთები მან საყბუურებად მიიჩნია [38, გვ. 71]. ავტორის აზრით, ამ ნივთებთან ერთად კავკასიის არაერთი არქეოლოგიური ძეგლი ფრიად მნიშვნელოვან მასალას გვაძლევს ცხენის დომესტიკაციის ადგილისა და დროის განსაზღვრისათვის. მუნჩაევი ეყრდნობა პალეონტოლოგების მიერ მიღებულ შედეგებს იმის თაობაზე, რომ შინაური ცხენის ძვლები აღმოჩენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის არა ერთ ძეგლზე: შენგავიტი, ელარი, ილტო, დიდუბე.

ქვარცხელები, ქარაზი [39, გვ. 357; 38, გვ. 71]. იგი იზიარებს იმ მკვლევართა მოსაზრებას, რომელთა მიხედვითაც ალიქემექ-თეფესის აღმოჩენებზე დაყრდნობით, ცხენის დომესტიკაცია ამიერკავკასიაში სავარაუდოა არა უგვიანეს IV ათასწლეულისა, რის გამოც ამიერკავკასია ცხენის მოშინაურების ერთ-ერთ უძველეს კერად უნდა მივიჩნიოთ [40, გვ. 135].

ამრიგად, ამიერკავკასიაში, კერძოდ საქართველოში, მეცხენეობის ჩასახვა-განვითარებასთან დაკავშირებით ერთმანეთისაგან ფრიად განსხვავებული მოსაზრებებია გამოთქმული. წინამდებარე ნაშრომში ჩვენს მიზანს არ წარმოადგენს აღნიშნული პრობლემის გადაწყვეტა. მაგრამ მოკლე მიმოხილვა საჭიროდ მივიჩნიეთ, რადგან ეს საკითხი უშუალოდ უკავშირდება ჩვენი კვლევის საგანს.

ჩვენი თვალსაზრისით, მეტი საფუძველი აქვს იმ მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ამიერკავკასია ცხენის დომესტიკაციის ერთ-ერთ უძველეს კერად გვევლინება. ამ მოსაზრებას დამაჯერებლობას მატებს ის გარემოება, რომ, ერთის მხრივ, ამიერკავკასიაში გავრცელებული იყო გარეული ცხენი, რომელზედაც ნადირობდა ქვის ხანის ადამიანი – ცუცხვათი, წოფი, ძუძუანა, სამერცხლე, კლდე, ბარმაქსიზი [21, გვ. 115; 6, გვ. 48; 11, ცხრილი 2; 39, გვ. 389; 28, გვ. 123; 20, გვ. 93], ხოლო მეორეს მხრივ, კავკასია მდებარეობს მეცხენეობის განვითარების ორ უძველეს კერას – სამხრეთ რუსეთის სტეპებსა და წინა აზიას – შორის [52, გვ. 324-327]. მკვლევართათვის ოსტეოლოგიური მასალის მიხედვით გარეული და შინაური ცხენის გარჩევა ხშირად საკმაოდ ძნელია [17, გვ. 64], მაგრამ ეს არ გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ მტკვარ-არაქსისა და მისი წინამორბედი ხანის ძეგლებზე მოპოვებული ცხენის ძვლები უცილობლად გარეულად მივიჩნიოთ. ვფიქრობთ პირიქით. თუ გავითვალისწინებთ ჩვენს ხელთ არსებულ მონაცემებს, ლოგიკურია ვიგულისხმოთ, რომ ადრესამიწათმომქმედო კულტურის ძეგლებზე – არუხლო I, წოფი [18, 39; 17, გვ. 61] აღმოჩენილი ძვლები, რომლებიც გარეული ცხენის ძვლებადაა მიჩნეული, მოშინაურებულ ცხენს ეკუთვნოდეს. ასეთი ვარაუდი მართებულად მიგვაჩნია იმის გამოც, რომ როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მტკვარ-არაქ-

სის კულტურის გავრცელების რეგიონში მოშინაურებული ცხენის ძვლები გვხვდება არა ერთ ძეგლზე. ამ ხანის ძეგლებზე გვხვდება ცხენის სკულპტურული გამოსახულებები - ნახიჭევანის ქიულ-თეფე, ენშიაძინის ქიულ-თეფე, შენგავიტი [39, გვ. 387; 9, ნახ. 16; ტაბ. XXVII]. განსაკუთრებით საყურადღებოა ავჭალაში აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსის ხანის სამარხი, სადაც თიხის ჭურჭელთან ერთად აღმოჩნდა ცხენის ჩონჩხი. ეს შემთხვევა ამიერკავკასიაში სამარხში ცხენის ჩატანების უძველეს ფაქტს წარმოადგენს [14, გვ. 30].

თრიალეთის ყორღანებიდან მომდინარე ოსტეოლოგიური მასალის საგანგებო შესწავლის შედეგად ცხენის ძვლები დადასტურდა და № 1, 6, 8, 10, 17 ყორღანებში [26, გვ. 101]. გარდა ამისა, ცხენის ძვლები აღმოჩენილია შუა ბრინჯაოს ხანის ზველის №1 და №2 ყორღანებში [16, გვ. 122]; ღორი - ბერდის №6 სამარხში [23, გვ. 20]; უზერლიკ თეფეს ნასახლარზე [31, გვ. 416]. გვიანბრინჯაოს ხანიდან ცხენი ფართოდ არის გავრცელებული და ძირითადად გამოწვევ ძალად გამოიყენება. ამიტომ მიგვაჩნია, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურიდან მოკიდებული გვიანბრინჯაოს ხანის ჩათვლით, ამიერკავკასიაში ცხენის მოშინაურების უწყვეტი ჯაჭვი ჩანს. გვიანბრინჯაოს ხანაში კი ლჭაშენ-წითელგორის არქეოლოგიური კულტურის გავრცელების რეგიონი მეცხენეობის განვითარების ერთ-ერთ უძლიერეს კერას წარმოადგენს.

საქართველოს ტერიტორიაზე ადრებრინჯაოს ხანიდანვე ფიქსირდება ეტლის გამოყენებაც. ბ. კუფტინის თვალსაზრისით, საჩხერეში აღმოჩენილ, აღნიშნული პერიოდის ერთ-ერთ ქინძისთავზე ხარის რქისებური შვერილი ორთვალი ეტლში შებმული ხარის პირობითი გამოსახულებაა [30, გვ. 14, ნახ. 2]; რამდენიმე საკინძის თავი ღერძაყრილ ბორბლებს გამოსახავს, ხოლო ორს ოთხთვლიანი ბორბლის ფორმა აქვს [30, გვ. 14, ნახ. 22, 5, 7]. ოთხბორბლიანი ეტლის ნაშთი შემორჩენილია ძვ.წ. III ათასწლეულით დათარიღებულ წნორის ყორღანშიც [22, გვ. 40]. იგივე პერიოდისაა ბედენის №5, 8, 10 ყორღანებში აღმოჩენილი ხის ეტლები [5, გვ. 40, ტაბ. XXI, XXXIX; გვ. 93-94, ნახ. 34-35; ტაბ. XVII₃₋₆, X II₁₋₂; გვ. 99, ტაბ. X IV, X V₁₋₂]. ხის ეტლის არსებობა ივარაუდა ბ.

კუფტინმა თრიალეთის №11 ყორღანში, მკვლევარს ამგვარი დასკვნის საშუალება მისცა აქ აღმოჩენილმა ღარისებურმა ჩაღრმავებამ, რომელშიც ხის ნაშთი იყო შემორჩენილი [29, გვ. 23].

ასეთივე ღარისებური ჩაღრმავეებია ე.წ. მწვანე ყორღანში და აქაც ეტლის არსებობა ივარაუდება. ყველა ეს ძეგლი ე.წ. ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება.

ეტლზე დაკრძალვის ტრადიცია გრძელდება შუა ბრინჯაოს ხანაშიც. ოთხბორბლიანი ხის ეტლები აღმოჩენილია თრიალეთში, ადგილ საბიდ-ახნას №5 და 29 ყორღანებში [12, გვ. 77; 26, გვ. 101, ტაბ. 91] და დმანისის რაიონში, სომხეთის მოსაზღვრე, სოფ. ირგანჩაის №1 ყორღანში, ირგანჩაის №2 ყორღანში კი ეტლის ორი თვალი დადასტურდა [27, გვ. 530].

ცხენისა და ეტლის სამარხში ჩატანების ტრადიციას ინარჩუნებს გვიანბრინჯაოს ხანის ლჭაშენ-წითელგორული არქეოლოგიური კულტურის ძეგლები. ცხენის ძვლები აღმოჩენილია ლჭაშენსა და ღორი-ბერდში. ლჭაშენის №2 და 8 ყორღანები, [35, გვ. 152]; ღორი-ბერდის №9 სამარხი. აზერბაიჯანში, ბორსუნლუს ყორღანში რვა ცხენის ჩონჩხი დადასტურდა [24, გვ. 433-484]. საგანგებო ყურადღებას იქცევს არაღეთის ორგორის ყორღანი, რომლის ორმოც ხელნაწი ეტლის ფორმას იმეორებდა, ორმოს ცენტრში კი აღმოჩნდა ორი ცხენის ჩონჩხი წრიულსაყბურიანი ლაგმებით [3, გვ. 65].

ლჭაშენ-წითელგორული არქეოლოგიური კულტურის მდიდრულ სამარხებში ხშირია ხის ეტლების ჩატანება, რომლებიც რიგ შემთხვევაში მიცვალებულის დასაკრძალვად გამოიყენებოდა. ხის ეტლები აღმოჩნდა ლჭაშენის №№1, 2, 3, 8-11 ყორღანებში [35, გვ. 146-147, ნახ. 1-3, 6-10]. აქედან რამდენიმეში (№№9-11) ორი ეტლი დაფიქსირდა [36, გვ. 139, ნახ. 143]. ეტლზე დაკრძალვა დადასტურებულია ლჭაშენისა - №10 და გეტაშენის [32, გვ. 192-195] ყორღანებში. გარდა ამისა, ლჭაშენსა და ღორი-ბერდში აღმოჩენილია ბრინჯაოსაგან დამზადებული საბრძოლო ეტლში შებმული ცხენის სკულპტურული გამოსახულებები - ლჭაშენის №1 და 9 ყორღანები, [35, ნახ. 8; 37, ნახ. 24] ღორი-ბერდის №7 სამარხი, [23, გვ. 27]. საფიქრებელია, რომ გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისიდან ამიერკავკასიაში ცხენი უკვე

ძირითად გამწვევ ძალას წარმოადგენდა. ასეთი ვარაუდის საშუალებას გვაძლევს წყვილი ლაგმების შემცველი კომპლექსები. თითო წყვილი აღმოჩენილია ბეშთაშენის №13 [28, გვ. 327, ტაბ. X VI], ჭალის №1 [43, გვ. 93], თრელის №117 [15, ტაბ. XV], ორხევის [1, გვ. 128, ტაბ. I224] სამარხებში, ბერიკლდეების №4 ყორღანში [48, გვ. 267, ნახ. 150], არტიკის №79, 433 სამარხებში [45, გვ. 142, 303] და ალავერდში [34, გვ. 225, ტაბ. 88₁₋₂]; რამდენიმე წყვილი ლაგამი გვხვდება სასირეთში [50, გვ. 105] და ლჭაშენში [№1-3, 8, 10 ყორღანები; 37, ნახ. 25]. ჩვენთვის არ არის ცნობილი სპეციალისტების მიერ გათხრილი და ერთი ლაგმის შემცველი არცერთი კომპლექსი.

სამარხში ეტლის ჩატანების დამამტკიცებელი საბუთია ე.წ. კაგები – თრელი, [15, ტაბ. XV]; ორხევი, [1, ტაბ. I22]; ბეშთაშენი [25, ტაბ. X, X VI]; სასირეთი [50, გვ. 103] და რქისებური ნივთები – ბერიკლდეები, ღორი – ბერდი, [23, ტაბ. V₁₋₃] ლჭაშენი, აცარატი, [34, ტაბ. X₂], რომლებიც უძველეს იყო დამაგრებელი და საგულისხმოა, რომ აღვირის გასაყრელად იხმარებოდა [ტაბ. III].

მდიდრულ კომპლექსებში ეტლს უნდა გულისხმობდეს ასევე წყვილი ცხენის ძვლების არსებობა (წითელგორის №1 ყორღანი – ოთხი ცხენი; წითელგორის №2 ყორღანი – ორი ცხენი) და ღუზისებურსადგარიანი ცხოველისა და ფრინველის სკულპტურული გამოსახულებები, რომლებიც ეტლის ხელნაწე დასამაგრებლად იყო განკუთვნილი (წითელგორები, ლჭაშენი, აცარატი, ღორი – ბერდი, არტიკი) (ტაბ. IV_{2,3,5,6}).

ყოველივე ზემოაღნიშნული, ვფიქრობთ, სრულ საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ ამიერკავკასიაში აღნიშნულ პერიოდში ცხენი ძირითადად გამოყენებული იყო, როგორც გამწვევი ძალა, პირველ რიგში კი – საბრძოლო ეტლებისა. ამ ვარაუდის მტკიცების საფუძველია ერთის მხრივ ის გარემოება, რომ ზემოაღნიშნული ლაგმების შემცველი კომპლექსები წარჩინებული მეომრის სამარხებიდან მომდინარეობენ, ხოლო მეორეს მხრივ – ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი ამ დროის ცხენიანი ეტლის სკულპტურული გამოსახულებები საბრძოლო ეტლებს წარმოადგენენ. დაფიქსირებულია მიცვალებულის ეტლზე დაკრძალვის შემთხვევებიც.

ყოველივე ამის გამო კი, ვფიქრობთ, გარკვეული საფუძველი გვაქვს წითელგორების როგორც პირველ, ისე მეორე ყორღანში ცხენებშებმული ეტლის არსებობა ვივარაუდოთ. სავარაუდებელია აგრეთვე, რომ ამიერკავკასია მეცხენეობის ჩასახვა-განვითარების ერთ-ერთ უძველეს და ძლიერ კერას წარმოადგენდა. ენეოლითიდან მოკიდებული გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ჩათვლით აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მეცხენეობის განვითარების უწყვეტი ჯაჭვი ჩანს. განსაკუთრებით ფართოდ კი მეცხენეობა გვიანბრინჯაოს ხანიდან ვითარდება; აღნიშნულ პერიოდში ცენტრალური ამიერკავკასია მისი განვითარების ერთ-ერთ ძლიერ კერას წარმოადგენს. თრელის №65 სამარხში აღმოჩენილი მხედრის გამოსახულებიანი ბრინჯაოს აბზინდის მიხედვით სავარაუდოა, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მხედრონს უკვე ძვ.წ. XIII ს-დან ეყრება საფუძველი [10, ტაბ. VII]

I. Sultanishvili

HORSE AND CHARIOT IN TSITELGOREBI BARROWS

(Summary)

In 1961 R. Abramishvili excavated two barrows in v. Tsitelgori, Lagodekhi district. These barrows belong to the circle of culture that embraced the whole of Armenia, western Azerbaijan and the southern, south-western, and eastern areas of Georgia. Barrows containing diverse and brilliant material determining this culture have been discovered at v. Lchashen on the shore of lake Sevan, in Armenia, and at v. Tsitelgori, lying in the extreme northeast of Georgia. Hence, the circle of material culture to which this site belongs has been called Lchashen-Tsitelgori archaeological culture. There is some ground to consider Eastern Anatolia within the boundaries of diffusion of this culture, for the features characteristic of the Lchashen-Tsitelgori culture are genetically linked to the burial customs attested in the so-called royal graves of Alaca-Hüyük, in Central Anatolia. It is also interesting that the sculptures connected with the chariot, characteristic of this culture, evince functional and stylistic similarity with the zoomorphic plastic art of the above-mentioned royal graves of Alaca-Hüyük.

Bones of horses were discovered in two barrows of Tsitlgorebi: of four horses in the first barrow, and of two in the second barrow. Remains of wooden boards were cleaned under the deceased in the second barrow. In front of the deceased, at the distance of half a metre from him, the remains of wood was of semicircular outline, producing the impression of the trace of a wheel. This led the excavators to assume that the deceased was placed on a chariot. On the basis of the research carried out by me, I believe there is good ground to assume that wooden chariots had been placed in both barrows of Tsitlgorebi, with horses harnessed to them.

Beginning with the period of early farming culture to the Late Bronze Age inclusive, we find an unbroken chain of development of domesticated horse. In the Late Bronze Age, Central Caucasus or the region of diffusion of the Lchashen-Tsitlgorebi archaeological culture constituted one of the major centres of development of horse-breeding. In this period, the horse was largely used in Transcaucasia as a draught animal – primarily in war chariots. This assumption is based, on the one hand, on the fact that the complexes containing the above bits come from the burials of noble warriors, and on the other, the sculptural representations of horsed chariots of this period, discovered in Transcaucasia, are war chariots. Cases of burying the deceased on the chariot are also on record. It should also be assumed that Transcaucasia was one of the most ancient and powerful centres of the origin and development of horse-breeding. Beginning with the Aeneolithic period to the Late Bronze - Early Iron Age inclusive, an uninterrupted chain of development of horse-breeding is in evidence in Eastern Transcaucasia. Horse-breeding appears to have developed especially broadly from the Late Bronze Age; in the cited period Central Transcaucasia represented one of the powerful seats of its development. According to a bronze buckle with a representation of a rider, discovered in burial 65 of Trelis, it should be assumed that horse cavalry originated in Eastern Transcaucasia from the 13th cent. B.C.

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამართ-
ვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოსა და
რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების
დათარიღებისათვის. - სსმმ, ტ. XIX-A, 1957,
გვ. 116-139.

2. აბრამიშვილი რ. წითელგორების
გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეო-
ლოგიური ძეგლები; არქეოლოგიური გათხრე-
ბი კახეთში (ხელნაბეჭდი).

3. გაგოშიძე ი., ქორიძე ე., გოგიჩაიშვილი ა.
შიდა ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიცი-
ის მიერ 1979-1981 წწ. საველე მუშაობის
ანგარიში.

4. გამრეკელი მ. თრიალეთის ყორღა-
ნების არქეოლოგიური მასალის განსაზღვ-
რა, - სსმმ, XXX-A, 1977, გვ. 3-14.

5. გობეჯიშვილი გ. გვიანი ბრინჯაოსა
და ადრეული რკინის ხანა საქართველოში,
საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ.
1977, გვ. 243-255.

6. გობეჯიშვილი გ. ბედენის გორა-
სამარხების კულტურა. თბ., 1981.

7. გომელაური ნ. ძვ.წ. XIV-XII სს. ცენ-
ტრალური ამიერკავკასიის მცირე კლასტი-
კის გენეზისის საკითხისათვის; ქართული
ხელოვნებისადმი მიძღვნილი VI საერთაშო-
რისო სიმპოზიუმში, მოხსენებათა თეზისები,
1989, გვ. 13-14.

8. გრიგოლია გ. ქვემო ქართლის პალეო-
ლითი, დამარხული გამოქვაბულები, წიგნი
I, თბ., 1963.

9. თბილისის სახელმწიფო ისტორიულ-
ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომები, თბ.,
1966, გვ. 34-47.

10. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები,
I, რ. აბრამიშვილის რედაქტორობით, თბ.,
1978.

11. ნიორაძე მ. სამერცხლე კლდის მღვი-
მე, თბ., 1975.

12. ჯაფარიძე თ. არქეოლოგიური გათხ-
რები თრიალეთში. თბ., 1969.

13. ჯაფარიძე თ. ქართველ ტომთა ეთნი-
კური ისტორიის საკითხისათვის. თბ., 1976.

14. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური
ძეგლები, თბ., 1955.

15. Абрамишвили Р. М. Гогодзе Э.
Основные итоги археологической экспеди-
ции Дигомского ущелья. - ПАИ в 1975 г.,
1979, гв. 34-38.

16. Абрамишвили М. Р. Этнокультур-
ные связи Закавказья с Малой Азией и
Эгейским миром в середине II тысяч. -
Душетская научная конференция. Тб.,
1984, гв. 119-123.

17. Бендукидзе О. Г. О фауне позвоночных из Цопской энеолитической стоянки. - *ՁԵՅ*, VII, 1979, թթ. 61-65.
18. Бендукидзе О. Г. Об остатках диких позвоночных животных из Арухло I. - *ՁԵՅ*, VII, 1979, թթ. 39-45.
19. Бунятов Т. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку 1957.
20. Бурчак-Абрамович Н. И. Фауна эпипалеолитической стоянки в Триалети. - *Сообщения АН ГССР*, т. 12, 2, 1951, թթ. 109.
21. Векуа А.К. Ископаемые позвоночные Цуцхватских пещер. Изучение пещер Колхиды. Цуцхватская многоярусная пещерная система Тб. 1978.
22. Дедабришвили Ш. Курганы Алазанской долины, Тб., 1979.
23. Девиджян Г. Г. Лори-Берд, Ер., 1981.
24. Джапаров Г. Ф. Исследования в Карабахе. - *АО* 1982 года, 1984, թթ. 433-444.
25. Есаян, С. А. Геворкян Э. М. Развитие удил в древней Армении. - *Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа*. Ер., 1982.
26. Жоржикашвили Л. Гогодзе Э. Памятники Триалетской эпохи ранней и средней бронзы. Тб., 1974.
27. Кахиани К. К. Раскопки на ново-стройках Дманисского р-на. - *АО*, 1985 года, 1987, թթ. 530.
28. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети. Тб., 1941.
29. Куфтин Б. А. Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском р-не, Тб. 1948.
30. Куфтин Б. А. Результаты работ маршрутной археологической экспедиции в бассейне рек Лиахви, Прони, Квирила и средней Риони в 1951.
31. Кушнарева К. Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тере около Агдама. - *МИА*, 67. 1959, թթ. 388-429.
32. Лалаян У. А. Раскопки могильников в Советской Армении, Ер., 1931.
33. Липс Ю. Происхождение вещей, М., 1954.
34. Мартиросян А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964.
35. Мнацаканян А. О. Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956 г. - *СА*, 1957, թթ. 149-152.
36. Мнацаканян А.О. Древние повозки из кургана бронзового века на побережье оз. Севан, - *СА*, 1960, թթ. 139-152.
37. Мнацаканян А. О. Лчашенские курганы, - *КСИА*, 85, 1961, թթ. 66-72.
38. Мунчаев Р. М. Бронзовые псалии маикопской культуры и проблема возникновения коневодства на кавказе. *Кавказ и восточная Европа в древности* - М. 1973, թթ. 71-76.
39. Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века. М. 1975.
40. Мунчаев Р. М. Энеолит Кавказа - Энеолит СССР. թթ. 45.
41. Нариманов И. Г. К истории древнейшего скотоводства в Азербайджане. *труды АН АЗССР-Т 33*, Баку.
42. Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья, Л. 1949
43. Тушишвили. И, Амиранашвили Д. Итоги работ археологической Экспедиции Алгетского ущелья - *ПАИ* в 1976, 1979, թթ. 91-97.
44. Хандазян Э. Культура времен Армянского нагорья в III тысяч до н.э. Ер., 1967.
45. Хачатрян Т. С. Материальная культура древнего Артика, Ер., 1963.
46. Цалкин Б. И. Древнейшие домашние животные восточной Европы, М. 1970.
47. Цицишвили А. Кости животных с поселения Илто-ТКАЭ, I, 1969, թթ. 76-89.
48. Abramischwili R. und M. *Archaeologische Denkmaler in Tbilissi. Unterwegs zum goldenen vliis*, Saarbruken, 1995, թթ. 187-205.
49. Makalathia S. *Decouvertes archeologiques en Georgie en 1930*, Wien, 1932, թթ.
50. Nioradradze G. *Der Verwaharfund von Kvemo-Sasirethi*, ESA= Helsinki, 1932, թթ. 82-97.
51. Schaeffer C. F. - *Stratigraphie comparee et cronologie de L. Asie, Occidentall*, London, 1948.
52. Tclegin D. - *Uber eiren der allesten Pferderucherde in Europa*, Belgrad.
53. Hancar F. - *Das pferd in prahistorische und fruhistorische zeit*, Wien, 1955.

ტაბულების განმარტება

- ტაბ. I - წითელგორის № 1 ყორღანი.
 ტაბ. II - წითელგორის № 2 ყორღანი.
 ტაბ. III - კავებისა და ე.წ. რქისებური ნივთების დამაგრებისა და გამოყენების წესი.

ტაბ. IV - 1 ბრინჯაოს აბზინდა მხედრის გამოსახულებით (თრელის № 65 სამარხი); 2, 3, 5-6 - სკულპტურები ღუზისებურ სადგარზე: 2 - სასირეთის განძი, 3 - ღჭაშენის № 11 ყორღანი, 5 - არტიკის № 79 სამარხი, 6 - ღჭაშენის № 3 ყორღანი; 4, 7, 8 - ლავგები და სააღვირე კავები: 4 - თრელის № 117 სამარხი, 7 - ბეშთაშენის № 13 სამარხი, 8 - სასირეთის განძი.

Description of the plates

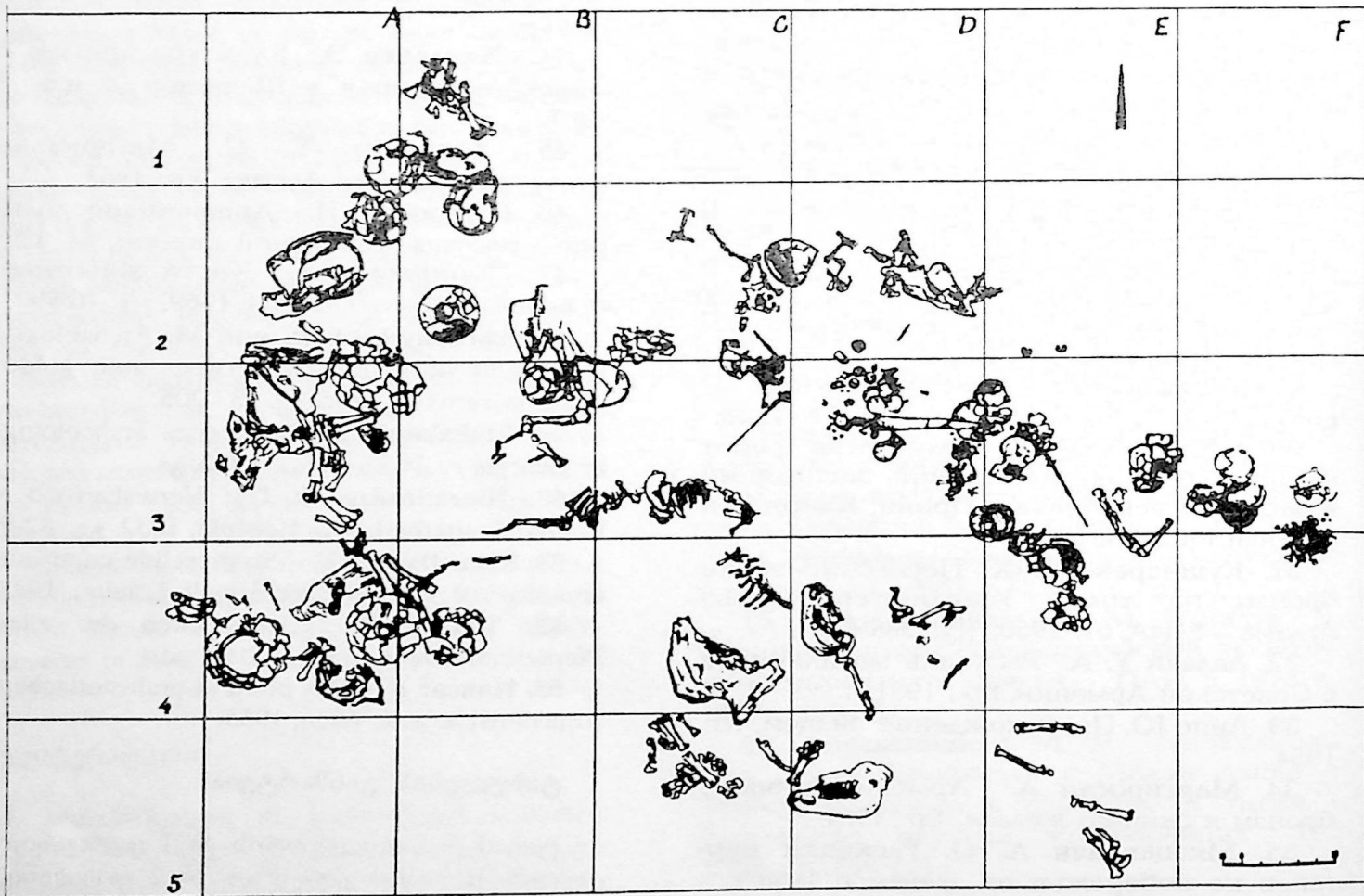
Pl. I - barrow 1 of Tsitelgori.

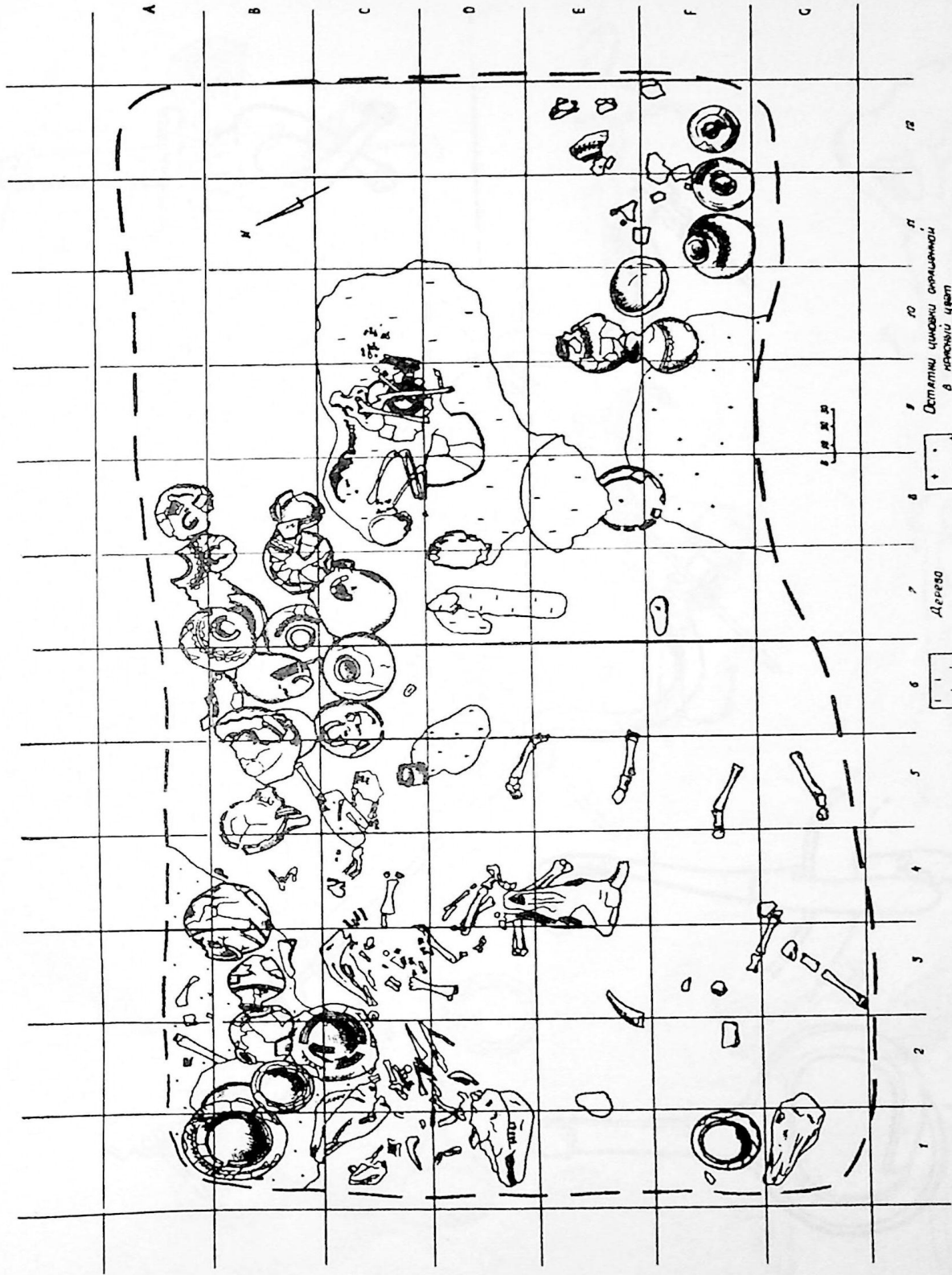
Pl. II - barrow 2 of Tsitelgori.

Pl. III - rule of fastening and use of hooks and so-called horn-like items.

Pl. IV - 1, bronze buckle with a representation of a rider (burial 65 of Treli); 2, 3, 5-6 sculptures on an anchor-like support, 2 - Sasireti treasure, 3 - barrow 11 of Lchashen, 5 - burial 79 of Artik, 6 - barrow 3 of Lchashen; 4, 7, 8 - bits and bridle hooks: 4 - burial 117 of Treli 7 - burial 13 of Beshtasheni; 8 - Sasireti treasure.

ტაბ. I

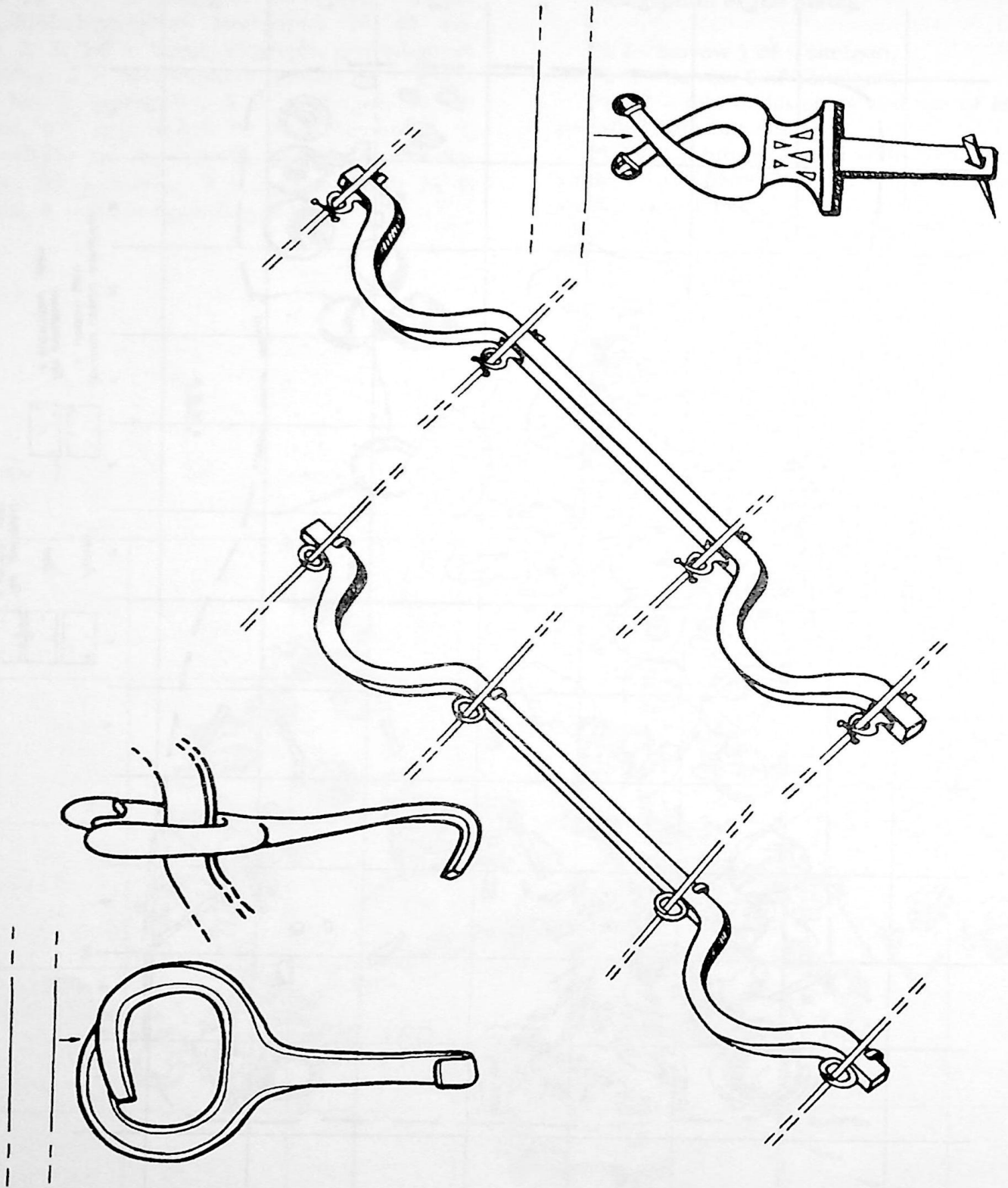

10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100

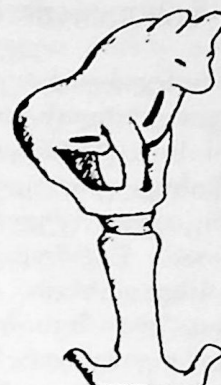

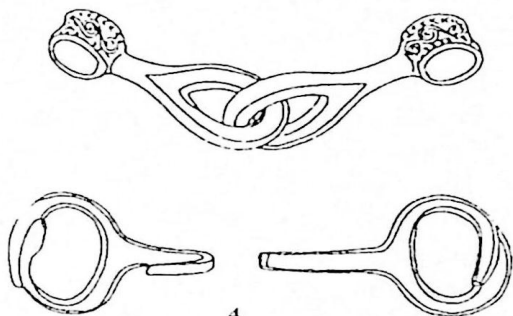
1

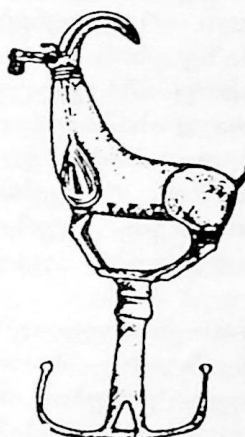
2

3

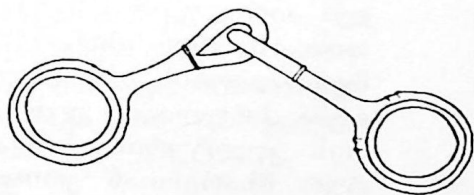
4

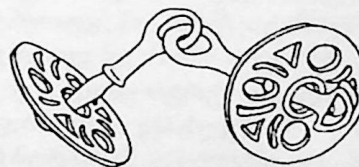
5

6

7

8

ნინო გომელაური

სამთავროს კულტურის მცირე პლასტიკის ბენეფისის საკითხისათვის

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ბრინჯაოს მცირე პლასტიკა აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ძირითადად ლჭაშენ-წითელგორული და სამთავროული არქეოლოგიური კულტურების მხატვრული ძეგლებითაა წარმოდგენილი.¹ ეს სკულპტურები სხვადასხვა ტრადიციებზეა აღმოცენებული, და შესაბამისად, განსვავებულ მხატვრულ თვისებათა შემცველიცაა. ლჭაშენ-წითელგორის კულტურის ქანდაკებების განვითარების ეტაპებს თვალი არ ედევნება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე მის წინამორბედ მასალებში, რის გამოც ამ კულტურის მხატვრულ ტრადიციათა დასაბამი აღნიშნული ტერიტორიის გარეთაა საძიებელი [5, გვ. 12-13; 6, გვ. 3-4], მაშინ, როდესაც სამთავროული სკულპტურები გენეტიკურად ადგილობრივ მხატვრულ ძეგლებს უკავშირდება.

ლჭაშენ-წითელგორის არქეოლოგიური კულტურის სამარხეულ ინვენტარს შორის აღმოჩენილი ბრინჯაოს სკულპტურების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მხედველობაში მაქვს მათი სიმრავლე, შესრულების მაღალი მხატვრული და ტექნიკური დონე [21, ტაბ. XXVII, XXVIII_{1,2,3,29-33}; 27, გვ. 95, 110], შეიძლება ითქვას, რომ ბრინჯაოს პლასტიკური ხელოვნების აყვავება საქართველოს ტერიტორიაზე სწორედ ამ კულტურის მატარებელ ეთნოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული (ტაბ. 123). სახვით ტრადიციებთან ერთად პლასტიკური ხელოვნების აღმავლობის მიზეზი მაღალგანვითარებული ბრინჯაოს მეტალურგიული კულტურა უნდა ყოფილიყო, რომელსაც ფლობდა ამ არქეოლოგიური კულტურის მატარებელი ეთნიკური ელემენტი. ბრინჯაოს მეტალურგიის საქმეში მიღებული მდიდარი გამოცდილება გახდა საფუძველი სწორედ იმ სიახლისა, რომელიც შეიტანა აღნიშნულმა ეთნოსმა ამ ლითონისაგან რთული წესით ნივთა ჩამოსხმის ტექნიკაში. ნივთის სიმსუბუქისა,

და რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ძვირფასი ლითონების გვერდით იმდროისათვის არანაკლებ ძვირადღირებული ლითონის - ბრინჯაოს - ეკონომიის მიზნით, მათ მიერ მზადდებოდა გამჭოლი ლიბებით მორთული ფულუროსხეულიანი ნაკეთობები - იარაღი, საკულტო დანიშნულების ნივთები, რომელთა შორისაა ზოომორფული სკულპტურებიც.

საქართველოში გამოვლენილ მასალებში ამ სიახლის გაზიარებას სამთავროულ კულტურაში ედევნება თვალი. ლჭაშენ-წითელგორის კულტურის ფულუროსხეულიანი ქანდაკებებისაგან განსხვავებით (ტაბ. 12) სამთავროული სკულპტურები ღრუმეცლიანია (ტაბ. 11), რითაც ის მკაფიოდ გამოირჩევა, მისი თანადროული, სხვა კულტურულ წრეში ფართოდ გავრცელებული, მარტივი წესით დამზადებული მთლიანადსხმული ქანდაკებებისაგან. ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ სამთავროულ პლასტიკაში გამარტივების გზით გრძელდება ქრონოლოგიურად მის წინამორბედ სკულპტურათა დამზადების ტექნიკური ტრადიციები.

სამთავროულ სკულპტურათა დაკავშირების საფუძველს იძლევა საერთო თემა და ქანდაკებათა დამზადების წესი. ფიგურათა იკონოგრაფიული ნიშნები, ცხოველის ხეშოთ მიმართული თავი, ფართოდ დაღებულ პირი, უკან გადახნეკილი სხეული მიუთითებს, რომ ისინი წარმოგვიდგენს ირემს მყვირალობის დროს. უნდა ითქვას, რომ ეს თემა სრულიად უცხოა ლჭაშენ-წითელგორის კულტურის ქანდაკებებისათვის. თემატურ მხარესთან ერთად ეს სკულპტურები ტიპოლოგიური ნიშნითაც ერთიანდება. ფიგურები ჩამოსხმულია, თუმცა იქმნება შთაბეჭდილება, თითქოს ცხოველის სხეული შედგენილია გადაღუნული ფირფიტისაგან, რომელიც ფეხებთანაა გადაბმული (ტაბ. 1). თემა და აღნიშნული ტიპოლოგიური თავისებურება - ცხოველის ღრუ მეცველი, ქვეშოთკენ გაერთიანებული ფეხები - თან გასდევს ამ ჯგუფის ნაკეთობებს მისი არსებობის მთელ მანძილზე (ძვ.წ. XII ს. II ნახ. - ძვ.წ. VI ს.), თუმცა იკონოგრაფიული და სტილური თვალსაზრისით გარკვეულ

¹ მაღლობა მინდა მოვახსენო სსშ-ის თანამშრომლებს ლ. ლლონტს, ც. დავლიანიძეს, ლ. ფანცხავას, მ. კეცხოველს მუხეუმის ფონდებში მუშაობისას გაწეული დახმარებისათვის.

ცვლილებასაც განიცდის. აღნიშნული ცვლილება მიანიშნებს იმ გავლენებზე, რომელიც აისახა სკულპტურათა განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე დროსა და სივრცეში, მათი გავრცელების განსხვავებულ ქრონოლოგიურ პერიოდსა და ტერიტორიულ საზღვრებში. კერძოდ, მისი აღრეული ნიშნულები, რომლებიც ძირითადად გვხვდება მტკვრის ხეობის გასწვრივ მცხეთასა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე, უკავშირდება კახეთისა და მის მომიჯნავე ჩრდილო-დასავლეთი აზერბაიჯანის მასალებს, მაშინ როდესაც გვიანდელი მაგალითები გავრცელებული ძირითადად, ქსნისა და არაგვის ხეობებში, კახეთის მასალებთან მათი დამოკიდებულების გარდა გარკვეულ სიახლოვეს იქნეს კოლხური წრის ძეგლებთანაც.

საგულისხმოა, რომ თუ სამთავრული სკულპტურები დამზადების ტექნიკით უკავშირდება ლჭაშენ-წითელგორის კულტურის ლითონის ნაწარმს, ქანდაკებათა იკონოგრაფიული და სტილური ნიშნები მიუთითებს, რომ მათში გამოყენებული თემა და ამ თემისათვის მოქმედი მხატვრული ფორმა ნასესხებია აღნიშნული კულტურის ლოკალური კერისათვის დამახასიათებელი გრაფიკული გამოსახულებებისაგან, რომელიც გვხვდება სკულპტურათა წინარე ხანებში კახეთისა და ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე, თიხის ჭურჭელსა² და იარაღზე, ე.წ. შედგენილტარიან სატევარსა და ქედაბეკურ სატევარ-მახვილებზე³ (ტაბ. II-5).

სკულპტურასა და გრაფიკაში საერთო იკონოგრაფიული ნიშნებითა და მინიმალური მხატვრული საშუალებებით ცხოველის

² წითელგორი, ყ. 2 (სსმ კოლ. 26-61), მელი-დელე 1, სამლოცველო (13, ტაბ. XXXVI), ღრმა-დელე, შემთხვევითი აღმოჩენა (14, სურ. 25), ნაღობირაგორები, სამ. 3, (თამ-ის ფონდები), მეხადგვერდი, სამ. 45, ნატახტარი, სამ. 31 (მაი 413, 442. მადლობას უხდის მცხეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტის თანამშრომლებს ვ. ნიკოლაიშვილს, ნ. ღლონტის გაწეული დახმარებისათვის), ელისავედპოლის გუბერნია (19, ნახ. 11, 16, 26).

³ ანთოკი, ტიბაანი, ქედელი, სამ. 1, შალაური, თელავთან, ფევერები, ყ. 10 (29, ტაბ. 37), ელენდორფი, ყ. 1 (18, ტაბ. VI,ა), ჯელაღ-ოღლი.

მეტყველი სახეა დახატული (ტაბ. II). ყვირალობის დროს შინაგანი დაძაბულობის გამომხატველია ირმის ზემოთ მიმართული თავი, ფართოდ დაღებული პირი, აპრეხილი კუდი, წელში ძლიერ გაზნექილი სხეული. მოძრაობას გადმოსცემს ფიგურის უკან გადახრილი ტანი, წინ გაშვერილი წინა და მუცლისკენ მიმართული უკანა ფეხები.

თემატურ და იკონოგრაფიულ მსგავსებასთან ერთად სკულპტურულ და გრაფიკულ გამოსახულებებს ანათესავებს სტილური თავისებურებანიც - სხარტი და ლაკონური მხატვრულ-სამეტყველო ენა, ისევე როგორც ფიგურათა მკაფიო სილუეტური ხასიათი.

სამთავრულ სკულპტურათა შედარება მის წინამორბედ ლჭაშენ-წითელგორის კულტურის პლასტიკასთან თვალნათლივს ხდის აღნიშნულ ქანდაკებებში არსებულ განსხვავებულ მხატვრულ მიზანდასახულობას, და ამასთან, იმ საერთო მხატვრულ მიდგომას, რომელიც შეინიშნება გრაფიკულ გამოსახულებებსა და სამთავრულ პლასტიკას შორის.

სამთავრულ ქანდაკებათა მოქმედებაში გამოსახული ფიგურებისაგან განსხვავებით, ლჭაშენ-წითელგორის კულტურის მხატვრული ნაკეთობები, როგორც ზემოთაც ითქვა, მშვიდად მდგარი ცხოველის სახეს წარმოადენს (ტაბ. 13). ამ ნაკეთობებში სილუეტის მხატვრულ განსახდურულობასთან ერთად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სხეულის სტრუქტურის გამოვლენას, ფორმათა წონისა და სიმკვრივის, ცხოველის შებერილი, სავსე მოცულობების ჩვენებას, მაშინ როდესაც სამთავრულ სკულპტურებში მოცულობითობა, ფორმათა სხეულებრივობა ნაკლებადაა გამოხატული; ამასთან, ფიგურა და მასში ნაჩვენები მოქმედება მხოლოდ სილუეტში დანახული ფორმებითაა გამოვლენილი. აღნიშნული თავისებურებანი, იკონოგრაფიულ და თემატურ მსგავსებასთან ერთად, ამავე დროს, მოცულობითი ფორმის სიბრტყესთან დაახლოვების ტენდენცია, ის თვისება, რაც სამთავრულ პლასტიკაში მისი განვითარების სხვადასხვა ეტაპზე შეინიშნება, მიუთითებს, რომ გრაფიკაში შემუშავებული იკონოგრაფიული სქემა სკულპტურულ ფორმათა შესაქმნელადაა გამოყენებული. ეს ფაქტი კი სამთავრულ ქანდაკებებსა და ლჭა-

შენ-წითელგორის არქეოლოგიური კულტურის ლოკალური კერისათვის დამახასიათებელ გრაფიკულ გამოსახულებებს შორის არსებულ გენეტიკურ კავშირზე უნდა მიანიშნებდეს.

მხატვრული თვალსაზრისით გრაფიკულ ფიგურებთან ყველაზე მეტ მსგავსებას სამთავრული პლასტიკის ადრეული ნიმუშები პოულობს. ეს ქანდაკებები სამთავრული არქეოლოგიური კულტურის მდიდრულ, სოციალურად დაწინაურებულ პირთა სამარხებშია ნაპოვნი. სამთავროს სამაროვანზე ასეთი სამარხი ხუთია. მათგან ყველაზე ადრეული,⁴ რ. აბრამიშვილის მიერ სამთავროს სამაროვნის მასალების მიხედვით შემუშავებული ქრონოლოგიური სკალის მიხედვით, ძვ.წ. XII ს-ის II ნახ. განეკუთვნება [2, გვ. 328, 330], დანარჩენი კი,⁵ მათ მომდევნო ხანას, ძვ.წ. XI-X სს-ს⁶ [1, გვ. 136].

დღევანდელი მონაცემებით ამ ჯგუფის სკულპტურათა ტერიტორიული გავრცელების არეალი, როგორც ზემოთაც იყო აღნიშნული, მცხეთა და მისი მიმდებარე რეგიონია - სამთავრო,⁷ ნარეკვაი,⁸ წეროვანი,⁹ სათოვლე ნაბარები,¹⁰ ალაიანი¹¹ (რუკა). სკულპტურათა შემცველ სამარხთა თარიღი და მათი ლოკალურ რაიონში თავმოყრა მიუთითებს, რომ ქანდაკებათა წარმოშობის კერა, და შესაბამისად, სამთავრუ-

ლი კულტურის მატარებელი ეთნოსის რელიგიური თუ სოციალური ნიშნით გამორჩეულ პირთა ადგილსამყოფელი, სწორედ ეს რეგიონი უნდა ყოფილიყო, თუმცა ამ კულტურის ძეგლები შიდა ქართლის მთელ ტერიტორიაზეა განფენილი.

აღნიშნული სკულპტურები საერთო იკონოგრაფიული და სტილური ნიშნებით ხასიათდება, და ამდენად, შეიძლება ერთ ჯგუფში გავაერთიანოთ (ტაბ. II-11). ამ ჯგუფის (I ჯგუფი) ქანდაკებებისათვის ნიშანდობლივია ცხოველის დაღებულ პირი, ზოგჯერ პირიდან გადმოგდებული ენა. მათში რელიევით ნახვენებია რქის ძირი, სილუეტში გამოკვეთილია გულმკერდისა და წლიქის აღმნიშვნელი ფორმა. სხვა ჯგუფის ქანდაკებებისაგან მათ გამოარჩევს ასევე აპრეხილი კუდი, რომლის ბოლო ზურგზე იკვრება და ყულფის მსგავს ნახვრეტს ქმნის. სკულპტურებს საკიდის ნაცვლად, კისრის ძირში, თვალური ნახვრეტი აქვს. გრაფიკულ ფიგურათა ანალოგიურად I ჯგუფის ქანდაკებები დრეკადი სილუეტითა და დინამიური ფორმებით ხასიათდება (ტაბ. II-11).

სამთავრული პლასტიკის განვითარების შემდგომი ეტაპის ამსახველი ძეგლების გავრცელების არეალი I ჯგუფისაგან განსხვავებულ ტერიტორიულ-ქრონოლოგიურ საზღვრებს მოიცავს. ის გვხვდება ადრეულ სკულპტურათა არსებობის მომდევნო ხანებში, ზოგადად, ძვ.წ. I ათასწ-ის I საუკუნეებში [7, გვ. 27; 22, გვ. 28-34], მათი ტერიტორიული გავრცელება კი სცილდება ადრეულ ქანდაკებათა გავრცელების საზღვრებს, ინაცვლებს ჩრდილოეთით, ძირითადად მოიცავს მდ. არაგვის ზემო წელს, გვხვდება შიდა ქართლის ჩრდილოეთ რეგიონშიც და აღწევს ჩრდილო კავკასიასაც. ამ ჯგუფის (II ჯგუფი) სკულპტურების აღმოჩენის პუნქტები I-საგან განსხვავებით შედარებით მცირერიცხოვანია - ფასანაური,¹² ჩაბარუხი,¹³ თლია,¹⁴ ყობანი (რუკა).

⁴ სამ. 56 (2, ტაბ. III), სამ. 77 (სსმ კოდ. 12-54:1905-1908), სამ. 96ბ (1, ტაბ. III).

⁵ სამ. 208 (სსმ კოდ. 12-54:8800-8802), სამ. 591 (23, ტაბ. V).

⁶ იმ მიზეზით, რომ სკულპტურები სამთავროს სამაროვანზე ბოლომორგვადებული მახვილების შემცველი კომპლექსების გარდა აღმოჩენილია ე.წ. ზემოაგვალური ტიპის მახვილების შემცველ კომპლექსებშიც რ. აბრამიშვილის ქრონოლოგიურ სკალაზე დაყრდნობით I ჯგუფის გავრცელების ზედა ქრონოლოგიურ ზღვრად შეიძლება ძვ.წ. IX ს. ვივარაუდოთ (3, ტაბ. II).

⁷ ჩამოთვლილი სამარხების გარდა VIII (სსმ).

⁸ სამ. 9, 41, 35, 53 (8, ტაბ. VI, XXVII, XXXIV; 9, ტაბ. XVI).

⁹ ე.წ. დანგრეული სამარხი (II, ტაბ. X), წეროვანი IV, სამ. 14, 36, 37 (მცხეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტის ფონდები. მადლობას უხდით ინსტიტუტის თანამშრომელს ე. გავაშელს მასალების მოწოდებისათვის).

¹⁰ სამ. 19 (10, 1579-1581).

¹¹ 4, ტაბ. I.

¹² ფასანაურის განძი (დსმ), ფასანაური, შემთხვევითი მონაპოვარი (სსმ კოდ. 7-09:4).

¹³ ჩაბარუხის განძი (სსმ კოდ. 27-61).

¹⁴ სამ. 349, 451 (საქ. მეცნ. აკად. სამხრეთ ოსეთის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი, კოდ. 2836. მადლობას უხდით ბ. ტეხოვს მასალის მოწოდებისათვის).

II ჯგუფის ქანდაკებები განსხვავებული ტიპოლოგიურ-სტილისტური ნიშნებით ხასიათდება (ტაბ. III-6). მათში მეორდება გრაფიკული გამოსახულებებისათვის დამახასიათებელი თემა და ცხოველის იკონოგრაფიული ნიშნები, როგორცაა წელში გაღუნული სხეულის ფორმა, ფეხების დგომა, რომელიც მოძრაობაში მეოფი ირმის სახეს გადმოსცემს, — თუმცა, ამასთან, სკულპტურა გრაფიკასა და I ჯგუფის ქანდაკებებისათვის უცხო იკონოგრაფიული დეტალებითაცაა სახემეცვლილი, რაც ანულებს ადრეული ნიმუშებისათვის დამახასიათებელ ცხოველის მოქმედების მიზანსწრაფულობასა და მათში გამოხატულ შინაგან დინამიკას. მოძრაობის მიმანიშნებელი ცალკეული დეტალების მიუხედავად ფიგურა სტატიკაშია წარმოდგენილი, რასაც ქმნის ირმის ქვემოთ მიმართული თავი, ძირს დაშვებული კუდი, უკანა ფეხების ხაზგასმული ვერტიკალი. აღნიშნული ცვლილებების გარდა ამ ჯგუფის ქანდაკებებში კლებულობს სხეულის ნაწილთა მიმართ გამოსახვის ინტერესიც. ფიგურები იცხრილება დეტალებისაგან. ასე მაგალითად, I ჯგუფის სკულპტურებისაგან განსხვავებით მათში ნახევნები არ არის ცხოველის თვალი, რქის ძირი, წლიქისა და გულმკერდის აღმნიშვნელი ფორმაა. მასთან, შეცვლილია სხეულის ნაწილთა პროპორციული შეფარდებებიც: ირმის კისერი დაგრძელებულია, სხეული ზომასში მნიშვნელოვნად გაზრდილია და შემსხვილებული, რაც არღვევს გამოსახულებაში მასათა წონასწორობას. იკონოგრაფიაში შესამჩნევი ცვლილებები იწვევს, არა მხოლოდ I ჯგუფის სკულპტურებისათვის სახასიათო შინაგანი ექსპრესიის შესუსტებას, არამედ შინაგანი ექსპრესიის შესუსტებას და შინაარსს შორის არსებულ შეუსაბამობასაც. კერძოდ, II ჯგუფის ქანდაკებებში I-საგან განსხვავებით, მხატვრული ფორმა ისეთი სისრულით ვედარ გადმოსცემს მათში ნაგულისხმევ შინაარსს, რაც, როგორც ჩანს, უნდა აიხსნას იმ ფაქტით, რომ ეს ნაკეთობები ქრონოლოგიური და ტერიტორიული თვალსაზრისით თავის პირველწეაროს მნიშვნელოვნად დაშორებულია.

ზემოაღნიშნული ცვლილებები II ჯგუფის ქანდაკებათა გავრცელების ტერიტორიაზე სხვა მხატვრული ნაკადის შეღწევაზე

უნდა მიუთითებდეს, რაც დასტურდება სამთავრული ტრადიციით დამზადებული ვერძისგამოსახულებიანი სკულპტურებითაც, რომელიც II ჯგუფის ნაკეთობათა შემცველ კომპლექსებშია ნაპოვნი (ჩაბარუხის განძი, თლია, სამ. 451, ტაბ III-2). ასალი თემის განენა, რომელიც ჩვეულია კოლხური კულტურისათვის მისი არსებობის ადრეული პერიოდიდანვე, აღნიშნული ჯგუფის სკულპტურათა არსებობის პერიოდში, შიდა ქართლის ჩრდილოეთ რეგიონში კოლხური კულტურის დიფუზიაზე უნდა მიუთითებდეს.

II ჯგუფის ქანდაკებებში გამოიყოფა ქვეჯგუფი, რომელიც სკულპტურათა შემდგომში ჯგუფის ტიპოლოგიურ ნიშნებს ატარებს. ასეთებია ფასანაურის სკულპტურა სტატიკური კომპოზიციით (ტაბ. III-5) და ფასანაურის განძის ქანდაკებები, რომლებშიაც ფუნქციური დანიშნულების ნახვრეტის ნაცვლად ცხოველის ზურგზე საკიდი ყულფია მიმაგრებული (ტაბ. III-6). ნიშან-თვისებათა ასეთი შეთავსება გვაკარაუდებინებს, დროის გარკვეულ მონაკვეთში, II და III ჯგუფის ქანდაკებათა თანაარსებობას.

სამთავრული პლასტიკის განვითარების მომდევნო საფეხურის ამსახველი ძეგლები, რომლებიც განსხვავებული ქვეტიპებით ეახზებენია აღმოჩენილი, ამ განძის მიხედვით შეიძლება, ზოგადად, ძვ.წ. VII-VI სს-ით დათარიღდეს [15, გვ. 104]. აღნიშნული ჯგუფის (III ჯგუფი) ქანდაკებათა ტიპოლოგიური პარალელები ნაპოვნი ქსნისა და არაგვის ხეობაში (წიფორი,¹⁵ უკანუბანი,¹⁶ ქსნის ხეობა¹⁷ - შემთხვევითი აღმოჩენები), ამდენად, აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მათი გავრცელების საზღვრები, ძირითადად, სამთავრული პლასტიკის II ჯგუფის ტერიტორიულ ფარგლებშია მოქცეული (რუკა). ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს სკულპტურა შორაპნის მახრიდან,¹⁸ რომლის მიხედვითაც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ადრულ ნიმუშებთან შედარებით, ამ ჯგუფის სკულპტურათა გავრცელების არეალი დასავლეთითაც ინაცვლებს. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, დარში

¹⁵ სსსმ კოლ. 378, 379.
¹⁶ სსმ კოლ. 19-61:1.
¹⁷ გსმ კოლ. 8134-17.
¹⁸ შემთხვევითი მონაპოვარი, სსსმ კოლ. 771.

აღმოჩენილი სკულპტურებიც,¹⁹ რომლებიც სამთავროული ტიპის ქანდაკებათა ადგილობრივ ვარიანტს უნდა წარმოადგენდეს.

III ჯგუფის ქანდაკებებს საერთო ნიშნები ახასიათებს, რაც განასხვავებს მათ ადრეული ნაკეთობებისაგან (ტაბ. IV₁₋₆). ამ სკულპტურებში გრძელდება სამთავროული პლასტიკისათვის დამახასიათებელი ფიგურათა ზურგში გადაღუნვით სხეულის წარმოდგენა, ღრუ მუცელი, გადაბმული ფეხები, ის ტიპოლოგიური ნიშნები, რაც სამივე ჯგუფის ქანდაკებებს ახასიათებს. მაგრამ ამასთან, სკულპტურათა სხეული ფასიდანაც გამჭოლია, შეცვლილია ფეხების დაკავშირების წესიც, კერძოდ, ტიხრით გადაბმის ნაცვლად ისინი ერთმანეთთან შეზრდილია. შეცვლილია ფუნქციური დანიშნულების დეტალიც - ფიგურათა დასამაგრებლად განკუთვნილი ნახვრეტი საკიდი ყულფითაა შენაცვლებული. ამასთან, ეს სკულპტურები სტილური თავისებურებებითაც გამოირჩევა (ტაბ. IV₄₋₆). კერძოდ, ჩნდება რეალისტური ელემენტები და ფორმა ანატომიურად კონკრეტდება - გამოკვეთილია მათში ყურის, ყბის, ფეხებზე სახსრისა და ჩლიქის აღმნიშვნელი ფორმები. ამასთან, შეიმჩნევა ქრონოლოგიურად მათ წინამორბედ სკულპტურათათვის უცხო მხატვრული ტენდენციებიც. კერძოდ, ყურადღების გამახვილება ირმის რქათა წონად, სხეულებრივ ფორმებზე, ხაზგასმული სურვილი მათი ენერგიული გრეხით გადმოიცეს გარკვეული მოძრაობა, ანათესავებს ამ სკულპტურებს კოლხურ პლასტიკასთან, რომლის მხატვრული გამომსახველობა ძირითადად სწორედ რიტმულად მონაცვლე რქების განზე განვითარებულ ფორმათა მოძრაობითაა მიღწეული (ტაბ. IV₇₋₈). ამდენად, მათში ძველი თემა ფორმათა ექსპრესიითა და პლასტიკითაა გამდიდრებული. ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ ქანდაკებათა ეს ჯგუფი სამთავროულ და კოლხურ მხატვრულ ტრადიციათა შემოქმედებითად გადამუშავების მაგალითს წარმოადგენს.

III ჯგუფის სკულპტურათა გავრცელების პერიოდში ამ რეგიონში კოლხური კულტურის გავლენაზე მიუთითებს ასევე აღნიშნული ჯგუფის ტიპოლოგიური ნიშნების შემ-

ცველი ვერძისგამოსახულებიანი სკულპტურებიც (ტაბ. IV₁₋₃).

საგულისხმოა, რომ ყაზბეგის განძის ნაკეთობათა შორის არის ღჭაშენ-წითელგორის არქეოლოგიური კულტურის მხატვრული ტრადიციით დამზადებული ქანდაკებებიც, რომლებიც სამთავროული პლასტიკის გავლენის კვალს ატარებს [15, ტაბ. XV_{1,2}; 26, გვ. 156, 137]. ამდენად, ამ განძში თავმოყრილია სკულპტურათა ნიმუშები, რომლებშიც მოხდა განსხვავებულ მხატვრულ ტრადიციათა გადაკვეთა.

ამგვარად, სკულპტურათა ზემოთგამოყოფილი ჯგუფები სამთავროული პლასტიკის განვითარების სამ განსხვავებულ ეტაპს წარმოგვიდგენს. ქანდაკებათა ჯგუფებს შორის არსებული სტილური ცვლილებები, როგორც ითქვა, განსხვავებული მხატვრული ტრადიციიც, კერძოდ, ღჭაშენ-წითელგორის და კოლხურის ზემოქმედებასა და მათი გავლენის ხარისხზე მიანიშნებს.

საგულისხმოა, რომ განხილული ჯგუფების მიმართება სხვადასხვა კულტურასთან და მათი ქრონოლოგიური მონაცვლეობა დასტურდება ქანდაკებათა შემცველ კომპლექსებში აღმოჩენილი ბრინჯაოს სარტყლებითაც. სხვადასხვა ჯგუფის სკულპტურათა შემცველ სამარხებში სტილისტურად განსხვავებულ სატყელთა ნიმუშებს ვხვდებით. კერძოდ, III და II ჯგუფის სკულპტურათა შემცველ კომპლექსებში მოპოვებულ სარტყელთა დეკორში ასახულია სამხრეთიდან მომდინარე გავლენები (ტაბ. V₂₋₄), თუმცა მათში წინააღიწერი მოტივები ზოგჯერ კოლხური გრაფიკისათვის დამახასიათებელ მხატვრულ ფორმებთან თანარსებობს (ტაბ. V₅). მაშინ, როდესაც I ჯგუფის სკულპტურების შემცველ სამარხებში ნაპოვნი სარტყლები (ტაბ. V₆₋₇) სტილისტურად ღწაშენ-წითელგორის კულტურის ლოკალური კერისათვის დამახასიათებელ გრაფიკულ გამოსახულებებს უკავშირდება²⁰ (ტაბ. V₈). ეს ფაქტი კი შეიძლება დამატებით არგუმენტად გამოდგეს იმ

²⁰ სამთავრო, სამ. 56 (სსმ 1643), 96ბ (სსმ, დავთარი 3, გვ. 457), 77 (სსმ 1904), 208 (სსმ 8790), წეროვანი, დანგრეული სამრხი (სსხმ-ის ფონდები), წეროვანი IV, სამ. 36 (მაი 269), 37 (მაი 295), ნარეკვაი სამ. 9 (ნარეკვაი I, ტაბ. VIII), 35 (ნარეკვაი I, გვ. 89), 53 (ნარეკვაი II, ტაბ. XVII).

¹⁹ სსხმ კოლ. 771.

მოსაზრების სამტკიცებლად, რომ სამთავროულ პლასტიკასა და კახეთის და ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გავრცელებულ გრაფიკას შორის გენეტიკური კავშირი არსებობს.

თუ რ. აბრამიშვილის მიერ შემუშავებულ ქრონოლოგიურ სკალაში მოცემულ თარიღებს დავყვარდნობით, შემოთგანხილული მასალების გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას, რომ ძვ.წ. XII ს-ის II ნახ-ში, (ამ პერიოდითაა დათარიღებული მის მიერ უადრესი ქანდაკებებისა და სარტყლების შემცველი კომპლექსები სამთავროს სამართავანზე), სამთავროული კულტურა კახეთიდან შემოსული არქეოლოგიური კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის. ამის თქმის საფუძველს იძლევა ის ფაქტი, რომ ამ დროს შიდა ქართლის აღმოსავლეთ რეგიონში, კერძოდ, მცხეთის მიმდებარე ტერიტორიაზე, პირველად ჩნდება სამთავროული კულტურისათვის დამახასიათებელი მატერიალური კულტურის სამი ახალი ელემენტი - ქანდაკებები ირმის გამოსახულებებით, ფიგურული დეკორით გაფორმებული ბრინჯაოს სარტყლები და ე.წ. ბოლომომრგვალებული მახვილები (ტაბ. VI₃₋₅). მათგან სკულპტურები და სარტყელთა დეკორი, როგორც შემოთაც იყო აღნიშნული, საზრდობს ლჭაშენ-წითელგორის არქეოლოგიური კულტურის ლოკალური კერისათვის ნიშანდობლივი გრაფიკული გამოსახულებებით (ტაბ. VI₁), ხოლო იარაღი, ე.წ. ბოლომომრგვალებული მახვილი, როგორც ამას რ. აბრამიშვილი მიიხსენებს, კახური ტიპის მთლიანადსხმული სატყვრიდანაა განვითარებული [2, გვ. 117], (ტაბ. VI₂).

N. Gomelauri

TOWARDS THE ORIGIN OF MINOR PLASTICS OF SAMTAVRO CULTURE

(Summary)

Samtavro plastics provides interesting material for tracing interrelations between archaeological cultures in Eastern Georgia of the Late Bronze Age. These sculptures are based on the artistic and sculpture casting technical traditions of their previous Lchashen-Tsitelgori culture (15th-13th cent. BC). Namely, they borrowed the iconography and

subject matter of graphical images characteristic of the local center of this culture and in a simplified way continued the hollow sculpture making tradition peculiar to the Lchashen-Tsitelgori culture.

During the whole period of their existence (second half of the 12th -6th cent. BC) Samtavro sculptures underwent certain changes in time and space reflecting the influence of different artistic traditions. In this sense, three groups can be singled out.

Earlier samples of sculptures (second half of the 12th -9th cent. BC) which are found in Mtskheta and its neighbouring areas are related to the graphical images spread in the local center of Lchashen-Tsitelgori culture, Kakheti and north-west Azerbaijan.

The sculptures belonging to the next chronological group (first centuries of the 1st mill. BC), the territorial borders of which move further to the North, differ in style and iconography from their origin and group I sculptures: figures are less expressive, artistic form does not correspond to the content.

The samples of later date (7th -6th cent. BC), the geographical area of which basically coincides with that of group II are influenced by Colchian culture. Energetic motion displayed in the weighty, bodily forms of the horns, is akin to the Colchian artistic tradition. Accordingly, old subject matter is enriched by the expressiveness and plasticity of forms here.

Chronological alternation of these groups and their interrelation with different cultures is also evidenced by bronze ornamental belts.

The belts discovered in the tombs containing sculptures belonging to group I are stylistically related to the graphical images of the local center of Lchashen-Tsitelgori culture, whereas in the decoration of the belts forming part of the complex of the sculptures belonging to groups II and III Near Eastern motifs coexist with the artistic forms characteristic of Colchian graphical images.

Based on the above-quoted material, it can be said that in the second half of the 12th cent. BC the eastern area of Samtavro culture was greatly influenced by the culture which had penetrated from Kakheti. This is evidenced not only by bronze minor plastics and decorated belts but also by a new kind of weapon characteristic of Samtavro culture - round-edged sword which, according to R. Abramishvili, developed from the Kakhetian type dagger.

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, - სსმმ, ტ. XIX-A-XXI-B, 1957, გვ. 115-140.

2. აბრამიშვილი რ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ.წ. XIV-VI სს), - სსმმ, ტ. XXII, 1961, გვ. 303-381.

3. აბრამიშვილი რ. ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიური ჯგუფები, თაშ, 1, 1997.

4. ბარამიძე მ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, მსკა, ტ. VI, 1974, გვ. 124-135.

5. გომელაური ნ. ძვ.წ. XIV-XIII სს-ის ცენტრალური ამიერკავკასიის მცირე პლასტიკის გენეზისის საკითხისათვის. ართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი VI საერთაშორისო სიმპოზიუმის მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1989, გვ. 12-13.

6. გომელაური ნ. ლითონის შტანდარტები ევრაზიიდან (ძვ.წ. III-I ათასწ.). ხელოვნების სახ. მუზეუმის წინაქრისტიანული ხანის ქართული ხელოვნებისადმი მიძღვნილი I სამეცნიერო სესიის თეზისები, თბ., 1999, გვ. 3-4.

7. კალანდაძე აღ. ჩაბარუხისა და ფასანაურის განძები. დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის I სამეცნიერო კონფერენციის თეზისები, თბ., 1965, გვ. 15-27.

8. მცხეთა 1998, ნარეკვაფი I, კატალოგი, ა. აფაქიძის რედაქციით. თბ., 1999.

9. მცხეთა 1999, ნარეკვაფი II, ა. აფაქიძის რედაქციით. თბ., 2000.

10. მცხეთა VI, ა. აფაქიძის რედაქციით. თბ., 1982.

11. სონღულაშვილი ხ. წეროვნის სამარხი, სსსმნ II, 1996, გვ. 157-165.

12. ფანცხავა ლ. კოლხური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები, თბ., 1988.

13. ფიცხელაური კ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-VII სს), თბ., 1973.

14. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1955.

15. წითლანაძე ლ. ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1976.

16. ხიდაშელი მ. ცენტრალური ამიერკავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეულ რკინის ხანაში, თბ., 1982.

17. Вырубов В. Предметы древности в хранилище "Общества любителей Лавказа археологии", Тифлис, 1877.

18. Гуммель Я. И. Погребальный курган №1 около Еленендорфа, Баку, 1931.

19. Гуммель Я. И. Археологические очерки. Баку, 1940.

20. Доманский Я. В. Древняя художественная бронза Кавказа, М., 1984.

21. Есаян С. А. Скульптура древней Армении. Ер., 1980.

22. Панихава Л. Н. Некоторые вопросы колхидской и кобанской культур (по материалам чабарухского и пасанаурского кладов), სსმმ, ტ. XXXVIII, 1986.

23. Пиотровский Б. Б. Археология Закавказья, Л., 1949.

24. Техов Б. В. Тлийский могильник II. Тб., 1981.

25. Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII, 1900.

26. Avant les Scythes, Prehistoire de l'art en URSS, Paris, 1979.

27. Miron A. Orthman W. Unterwegs zum Goldenen Vlies. Arhaologische Funde aus Georgien. Saarbrücken, 1995.

28. Nioradze G. Der Verwahrfund von Kvemo Sasirethi, "ESA", VII, Helsinki, 1932, ss. 82-97.

29. Piechelauri K. Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien, "AE," B. 4. Berlin, 1997.

30. Tallgren A. M. The Kazbek Treasure, ESA, V, Helsinki, 1930, pp. 109-182.

რუკის განმარტება

I ჯგუფის ქანდაკებები - 1. სამთავრო, სამ. №№ 56, 77, 96ბ, 208, 591, VIII; 2. ნარეკვაფი, სამ. №№ 9, 35, 41, 53; 3. წეროვანი, დანგრეული სამარხი, წეროვანი IV, სამ. №№ 14, 36, 37. 4. სათოვლე, სამ. № 19; 5. ალაიანი.

II ჯგუფის ქანდაკებები - 6. ფასანაურის განძი; 7. ჩაბარუხის განძი; 8 თლია, სამ. №№ 347, 451; 9. ყობანი.

III ჯგუფის ქანდაკებები - 10. ყაზბეგის განძი; 11. უკანუბანი; 12. ქსნის ხეობა; 13. წიფორი; 14. შორაპანი.

გამოსახულებები თიხის ტურქელსა და იარაღზე - 15. წითელგორი, სამ. № 2; 16.

ტიბაანი; 17. კარდენახი; 18. მელი-ღელე I, სამლოცველო; 19. ფვერები, ყ. № 10; 20. ქედელი, სამ. № 1; 21. ანთოკი; 22. შალაური; 23. თელავი; 24. ღრმა-ღელე; 25. ჩალიპირაგორები, სამ. 3; 26. მუხადგვერდი, სამ. № 45; 27. ნატახტარი, სამ. № 31.

Explanation of the Map

Sculptures of the group I - 1. Samtavro, tombs 56, 77, 96b, 208, 591, VIII; 2. Narekvavi, tombs 9, 41, 35, 53; 3. Tserovani, tombs 14, 36, 37; 4. Satovle, tomb 19; 5. Agaiani.

Sculptures of the group II - 6. Pasanauri hoard; 7. Chabarukhi hoard; 8. Tlia, tombs 349, 451; 9. Kobani.

Sculptures of the group III - 10. Kazbegi hoard; 11. Ukanubani; 12. Course of river Ksani; 13. Tsipori; 14. Shorapani.

Graphical images on the pottery and weaponry - 15. Tsitelgori, barrow 2; 16. Tibaani; 17. 10; 20. Kedeli, tomb 1; 21. Antoki; 22. Shalauri; 23. Telavi; 24. Grmagele; 25. Chalipiragorebi, tomb 3; 26. Mukhadgverdi, tomb 45; 27. Natahtari, tomb 31.

ტაბულების განმარტება

ტაბ. I - 1. მცხეთა, სამ. VIII; 2-3. წითელგორი, ყორღანი 1 (რ. აბრამიშვილის მიხ.)

ტაბ. II - 1. წითელგორი, ყორღანი № 2 (რ. აბრამიშვილის მიხ.); 2. ანთოკი (რ. აბრამიშვილის მიხ.); 3. ტიბაანი (რ. აბრამიშვილის მიხ.); 4. ელისავედპოლის გუბერნია, ყორღანი № 8 (ი. გუმელის მიხ. 18, სურ. 16); 5. ელისავედპოლის გუბერნია, ყორღანი № 34 (ი. გუმელის მიხ. 18, სურ. 11); 6. სამთავრო, სამ. № 77; 7. წეროვანი IV, სამ. № 14; 8. წეროვანი IV, სამ. № 37; 9. სათოველე, სამ. № 19; 10. სამთავრო, სამ. № 591; 11. სამთავრო, სამ. № 208.

ტაბ. III - 1. ჩაბარუხის განძი; 2. თლია, სამ. № 349; 3. თლია, სამ. № 451; 4. ყობანი (პ. უვაროვას მიხ. ტაბ. XXXVIII₃); 5. ფასანაური; 6. ფასანაურის განძი; 7. ყაზბეგის განძი (პ. უვაროვას მიხ. ტაბ. XIX₁).

ტაბ. IV - 1. შორაპანი; 2. ქსნის ხეობა; 3. უკანუბანი; 4. ყაზბეგის განძი (ვ. ვირუბოვის მიხ. ტაბ. VII); 5. ყაზბეგის განძი (ა. უვაროვას მიხ. ტაბ. XIX₂); 6. ყაზბეგის განძი (ი. დომანსკის მიხ. ტაბ. 146); 7. ბრილი, სამ. № 12. (ა. მირონის, გ. ორტმანის მიხ. სურ. 59); 8. ბრილი.

ტაბ. V - 1. ყაზბეგის განძი (ა. ტალგერენის მიხ. სურ. 46); 2. ყაზბეგის განძი (ა. ტალგერენის მიხ. სურ. 58-61); 3. ჩაბარუხის განძი (მ. ხიდაშელის მიხ. ტაბ. XIII); 4. თლია, სამ. № 161 (ბ. ტეხოვის მიხ. ტაბ. 112); 5. თლია, სამ. № 140 (ლ. ფანცხავას მიხ. ტაბ. XIX); 6. სამთავრო, სამ. № 56 (მ. ხიდაშელის მიხ. ტაბ. V); 7. ნარეკვაი, სამ. № 9 (ნარეკვაი I, ტაბ. VIII); 8. ანთოკი (რ. აბრამიშვილის მიხ.).

ტაბ. VI - 1. წითელგორი, ყორღანი № 2 (რ. აბრამიშვილის მიხ.); 2. სამთავრო, სამ. № 24 (რ. აბრამიშვილის მიხ. 2. ტაბ. VI); 3. წეროვანი IV, სამ. № 37; 4. ნარეკვაი, სამ. № 9 (ნარეკვაი I, ტაბ. V); 5. სამთავრო, სამ. № 56 (მ. ხიდაშელის მიხ. ტაბ. V).

Description of the plates

Pl. I - 1. Mtskheta, tomb VIII; 2-3. Tsitelgori, barrow 1 (After R. Abramishvili).

Pl. II - 1. Tsitelgori, barrow 2 (After R. Abramishvili); 2. Antoki (After R. Abramishvili); 3. Tibaani (After R. Abramishvili); 4. Elisavedpol district, barrow 8 (After J. Gummel, 18, Fig. 16); 5. Elisavedpol district, barrow 34 (After J. Gummel, 18, Fig. 11); 6. Samtavro, tomb 77; 7. Tserovani IV, tomb 14; 8. Tserovani IV, tomb 37; 9. Satovle, tomb 19; 10. Samtavro, tomb 591; 11. Samtavro, tomb 208.

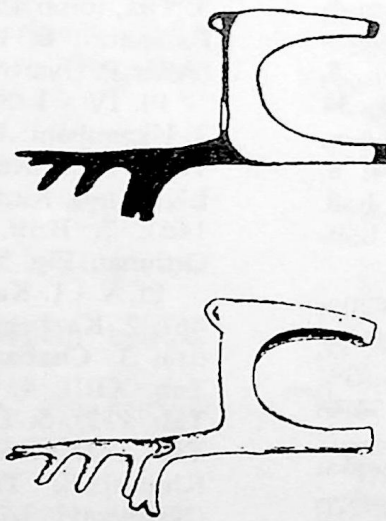
Pl. III - 1. Chabarukhi hoard; 2. Tlia, tomb 349; 3. Tlia, tomb 451; 4. Kobani (After P. Uvarova); 5. Pasanauri; 6. Pasanauri hoard; 7. Kazbegi hoard (After P. Uvarova, Tab. LXIX₁).

Pl. IV - 1. Shorapani; 2. Course of river Ksani; 3. Ukanubani; 4. Kazbegi hoard (After V. Virubov, Tab. VII); 5. Kazbegi hoard (After P. Uvarova, Tab. LXIX₂); 6. Kazbegi hoard (After J. Domanski, Fig. 146); 7. Brili, tomb. 12 (After A. Mirou, W. Orthman, Fig. 59); 8. Brili.

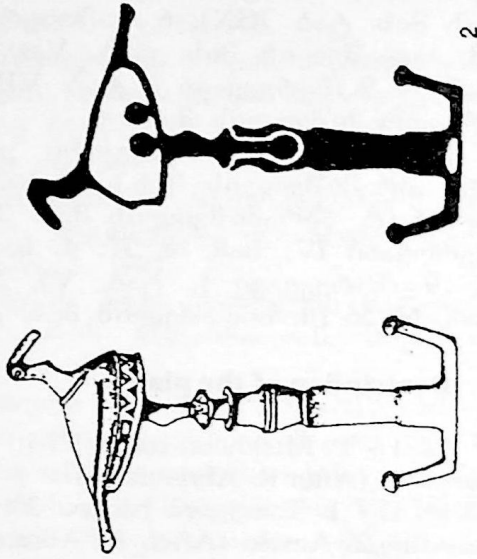
Pl. V - 1. Kazbegi hoard (After A. Tallgren, Fig. 46); 2. Kazbegi hoard (After A. Tallgren, Fig. 58-61); 3. Chabarukhi hoard (After M. Khidasheli, Tab. XIII); 4. Tlia, tomb 161 (After B. Tekhov, Tab. 112); 5. Tlia, tomb 140 (After L. Pantskhava, Tab. XIX); 6. Samtavro, tomb 56 (After M. Khidasheli, Tab. V); 7. Narekvavi, tomb 9 (Narekvavi I, Tab. VIII); 8. Antoki (After R. Abramishvili).

Pl. VI - 1. Tsitelgori, barrow 2 (After R. Abramishvili); 2. Samtavro, tomb 24 (After R. Abramishvili); 3. Tserovani IV, tomb 37; 4. Narekvavi, tomb. 9 (Narekvavi I, Tab. V); 5. Samtavro, tomb 56 (After M. Khidasheli, Tab. V).

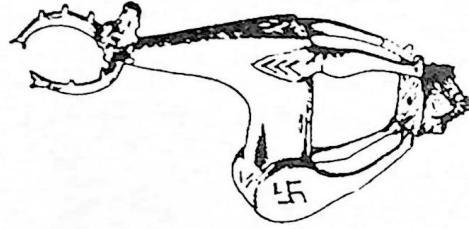
სამთავრული არქეოლოგიური კულტურა

1

2

3

ღვამენ-წითელკარის არქეოლოგიური კულტურა

კახეთი

1

2

3

4

5

ჩრდ-დას აზერბაიჯანი

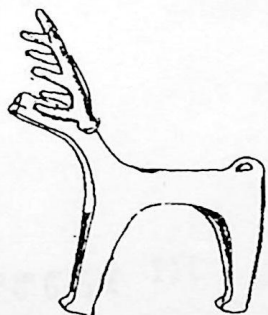
6

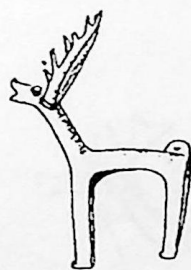
7

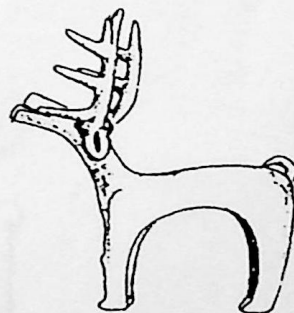
8

9

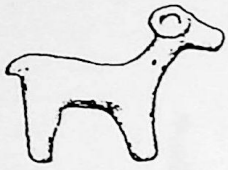
10

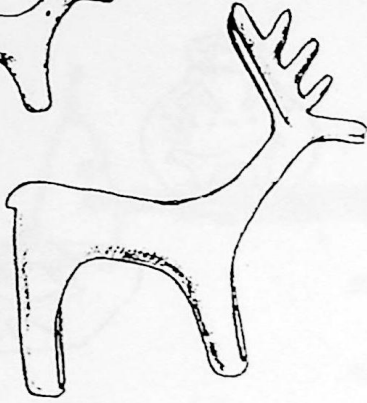
11

I ჯგუფი

1

4

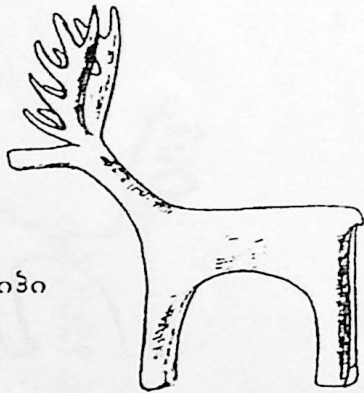

2

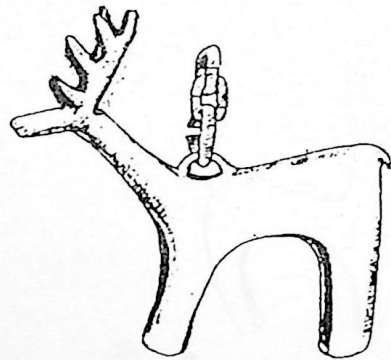

3

II ჯგუფი

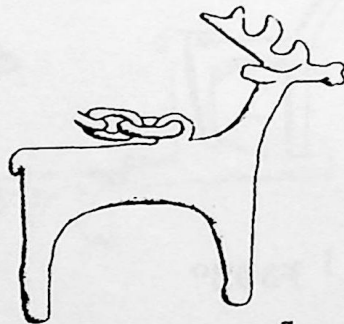

5

6

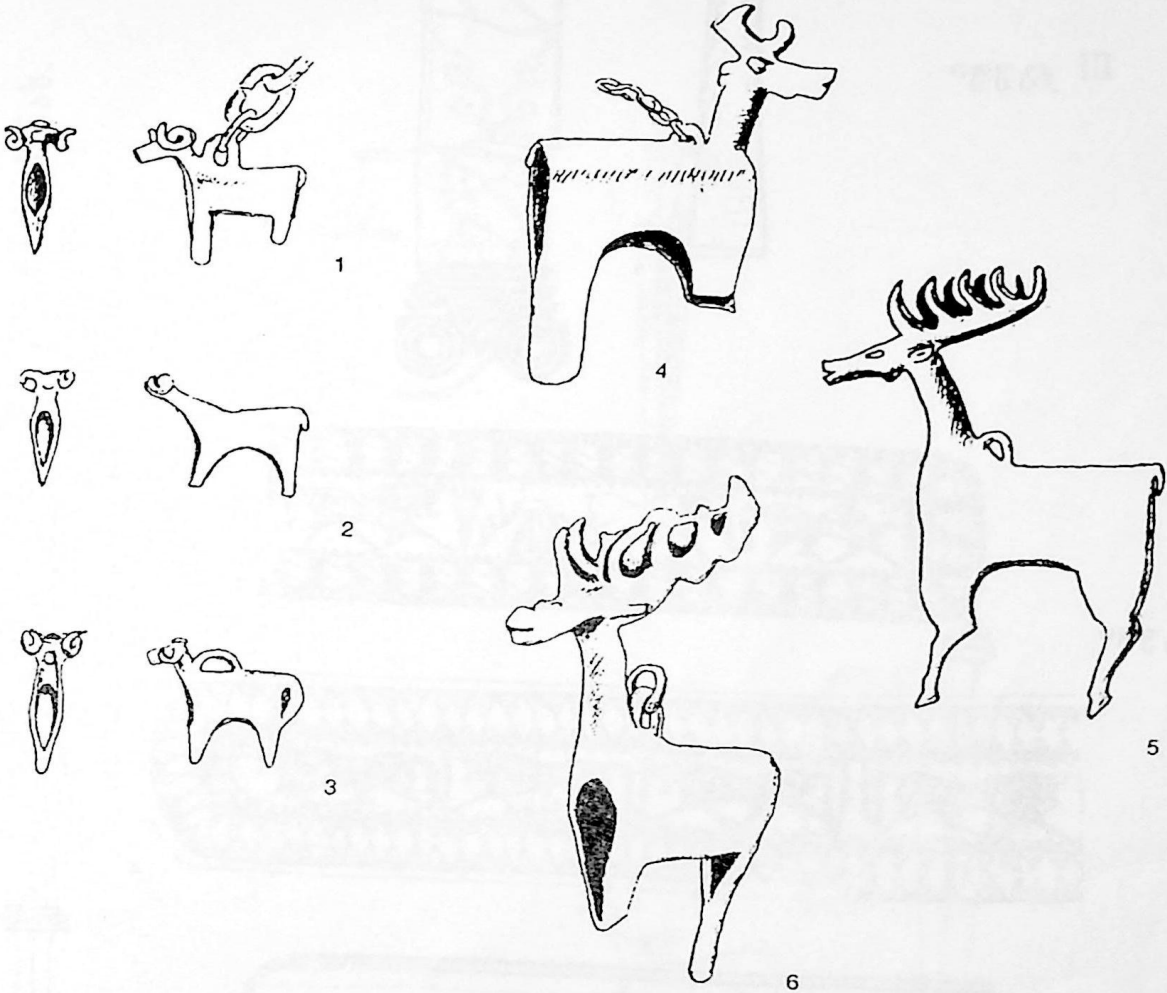
გარდამავალი ტიპი

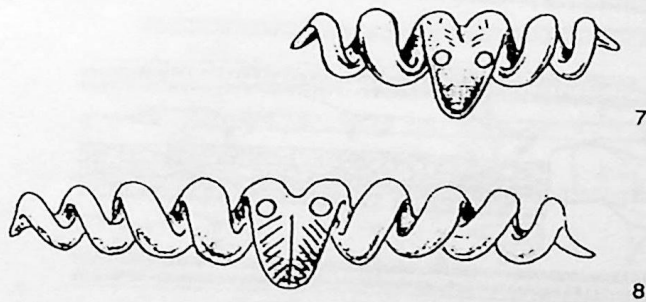
7

III ჯგუფი

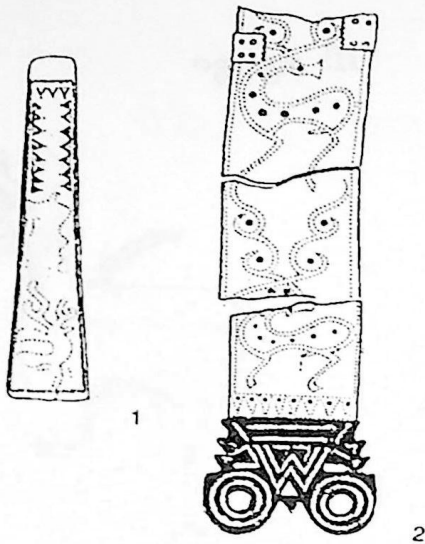
III ჯგუფი

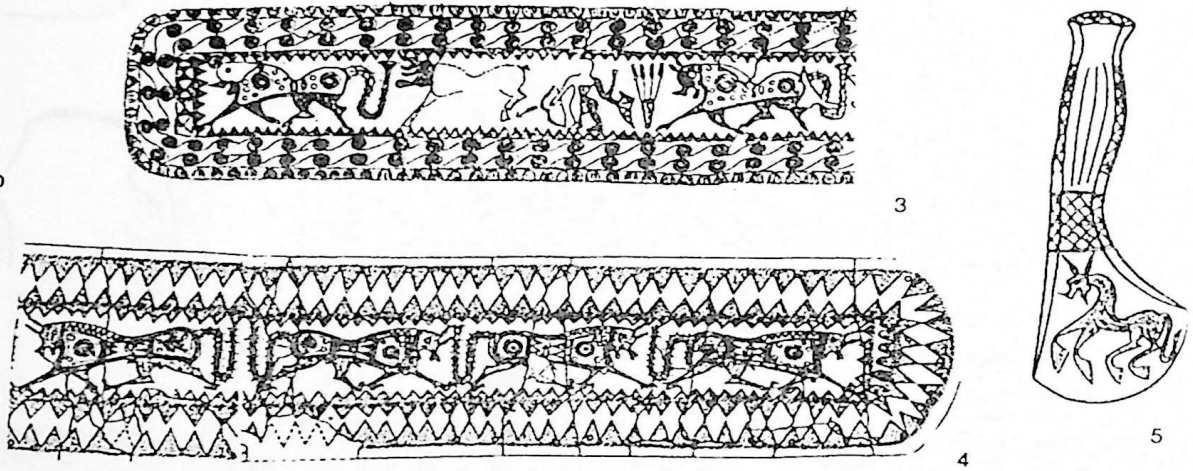
კოლხური კულტურა

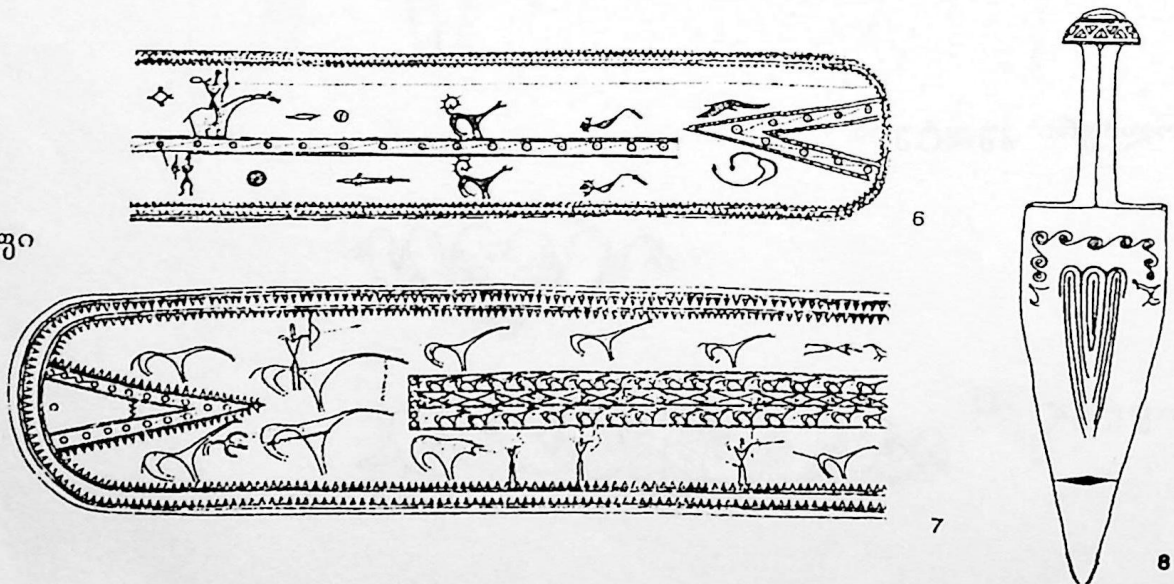
III ჯგუფი

II ჯგუფი

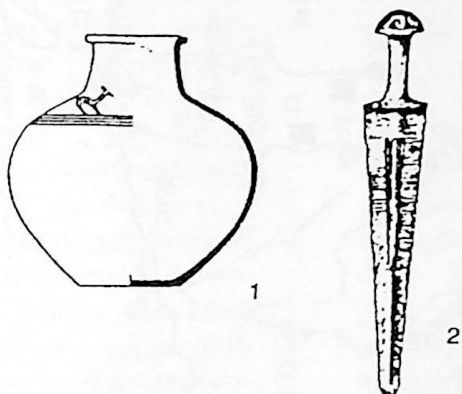

I ჯგუფი

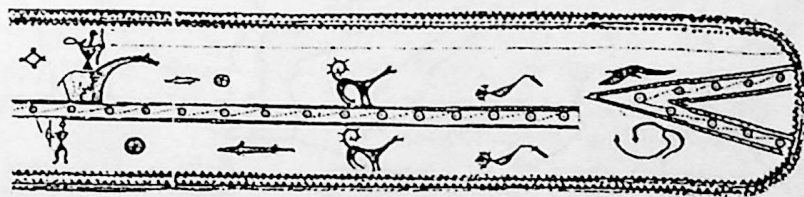
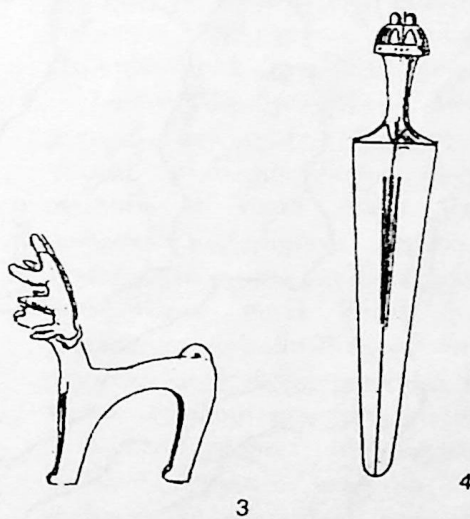

ლჭაშენ-წითელგორის არქეოლოგიური კულტურა

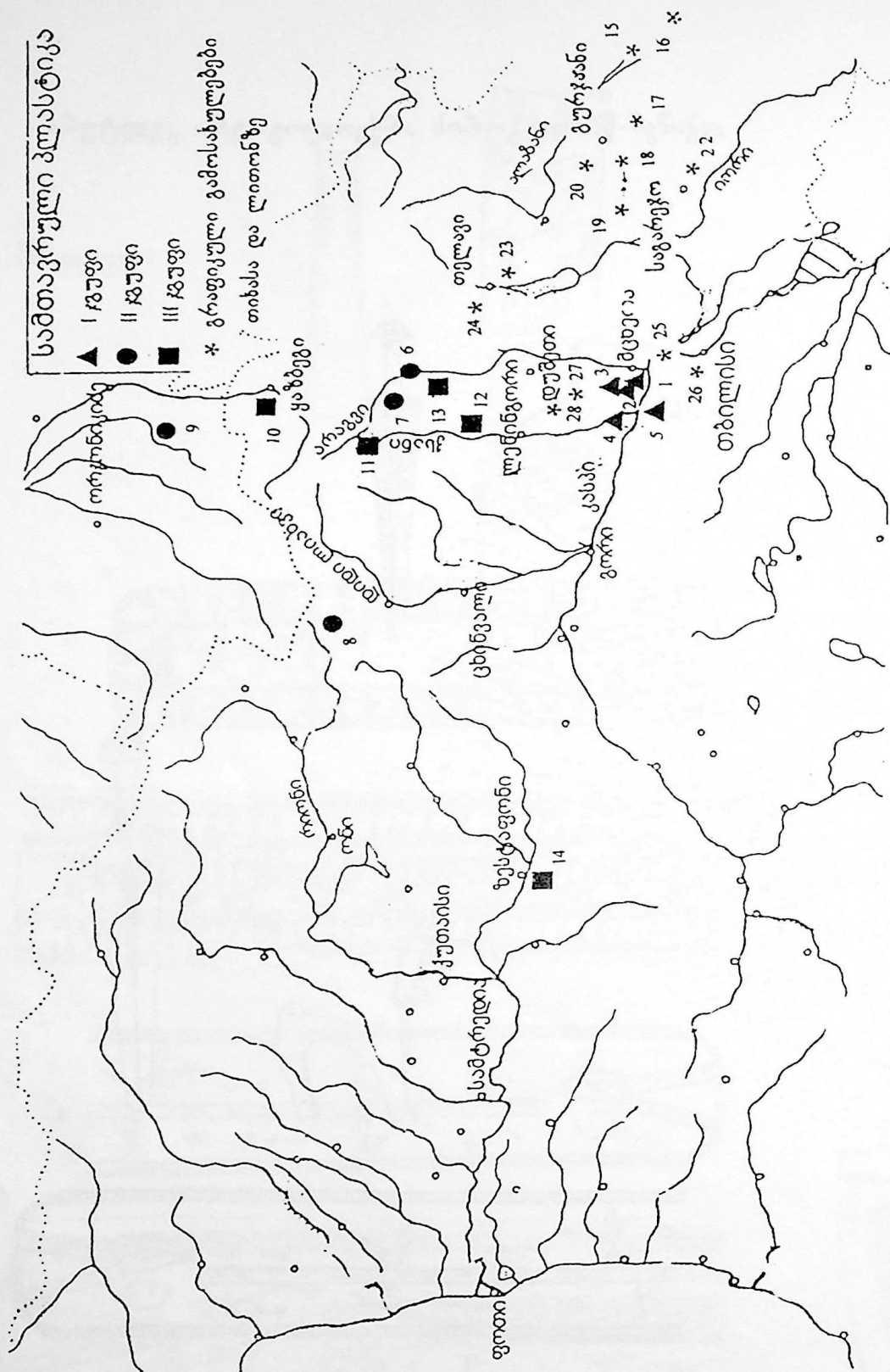
ძვ.წ. XV-XII ს. I ნახ.

ძვ.წ. XIII ს. II ნახ.

სამთავრული არქეოლოგიური კულტურა

“წარჩინებული მემორის” სამარხი ხაშურის რაიონის სოფ. ნაცარბოროძან

ხაშურის რაიონის სოფ. ნაცარბოროძან არქეოლოგიებისათვის ამ ოციოდე წლის წინ გახდა ცნობილი, როდესაც არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ხაშურის ექსპედიციამ აქ მიაკვლია ჯერ მრავალფენიან გორა-ნასახლარს, ხოლო შემდეგ იქვე ახლოს პატარა დელის გაღმა, შესაბამის სამაროვანსაც. გაითხარა სხვადასხვა დროის 514 სამარხი. წინამდებარე ნაშრომში წარმოდგენილია სამაროვანზე გათხრილი №223 სამარხი, რომელიც ერთ-ერთი თვალსაჩინო ინვენტარის სიმრავლითა და მრავალფეროვნებით¹ [35, გვ. 40].

№223 სამარხი გეგმაში დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ წაგრძელებული მართკუთხედის ფორმის ორმოა ზომით 2,2x1,6 მ სამარხი ინჰუმაციურია. იგი ეკუთვნის ზრდადასრულებულ მამაკაცს. შედარებით კარგად დაცული აღმოჩნდა ჩონჩხის ქვემო კიდურების ძვლები, უფრო კარგად ბარძაყის ქვედა და წვივის ზედა ნაწილები. ჩონჩხის დანარჩენი ნაწილები კი ფქვილისებურ, ამორფულ მასად იყო ქცეული. მიუხედავად ჩონჩხის ასეთი დაცულობისა, თითქმის სრული უეჭველობით შეიძლება ვთქვათ, რომ მიცვალებული დაკრძალული იყო მოხრილი კიდურებით, მარჯვენა გვერდზე, თავით დასავლეთისკენ. როგორც ჩანს, სამარხი გადახურული იყო ხის ძელებით. სახურავზე, აღმოსავლეთ ნაწილში, დალაგებული ყოფილა თიხის რამდენიმე ჭურჭელი და წვრილფეხა საქონლის თავი, რომელიც სახურავის ჩაქცევისას ჩაშვებულა დასაკრძალავ ორმოში. სამარხეული ინვენტარის ძირითადი ნაწილი სამარხის აღმოსავლეთ და სამხრეთ ნაწილში აღმოჩნდა.

მიცვალებულისთვის ჩაუტანებიათ თიხის 9 ჭურჭელი (ტაბ. I): უყურო დერგი მხარზე ამოდარული სარტყლებით (514);²

ლანგარი (515); ვიწროყელიანი მოზრდილი ცალყურა დოქი – მხარზე ნაჭდევი წერტილებით შედგენილი ირიბი სარტყლებით (519); ცალყურა ტოლნა ყურის ზედა ნაწილზე მოგრძო სიგრძივი ნაჭდევებითა და ტანზე სიგრძივი 2-2 ამოდარული ხაზით (518). სამარხშივე აღმოჩნდა 2 ფართოყელიანი ცალყურა დოქი (517, 520), რომლებიც ერთმანეთისგან იმით განსხვავდება, რომ ერთის ყური გრეხილის იმიტაციაა და მხარზე ამოდარულ ხაზებს შორის დარჩენილი არე შევსებულია ნაპრიალები სიგრძივი ხაზებით; ორი გულდრმა თასი თითქმის შევული გვერდებითა და მკვეთრად შევიწროვებული ქვედა ტანით (512, 516), ზომის გარდა თითქმის არაფრით განსხვავდებიან ერთმანეთისგან; დაკუთხულტანიანი ქოთანის მხარისა და ტანის წიბოზე სიმეტრიულად განლაგებული დაძვრული სამი კოჭისებური ყურით (513). ჭურჭლის მხარი და ტანის ვერტიკალური ნაწილი შემკულია ირიბად დადარულზედაპირიანი სამკუთხედებით.

სამარხში ყოფილა ბრინჯაოს ჭურჭელიც, რომელიც შევულგვერდიანი დიდი თასის დასავლეთით იმდენად დაშლილი აღმოჩნდა, რომ მისი მხოლოდ პატარა-პატარა ნატეხების აღება შეუძლებელია. ამ ჭურჭელთან დაკავშირებით იმის დადგენა მოხერხდა, რომ მისი დიამეტრი 30 სმ ყოფილა. აღსანიშნავია, რომ მას აშკარად ეტყობა აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით დაცემული ძელის ანაბეჭდი.

სამარხეული ინვენტარის დანარჩენი კომპონენტები თავისი დანიშნულებით რამდენიმე ჯგუფად იყოფა (ტაბ. 2). პირველ ჯგუფში გამოვყოფთ ბრინჯაოს პატარა ბუნიკსა (533) და ქვის კვერთხის-თავს (537), რომლებიც ალბათ ინსიგნიებს წარმოადგენდა. ყველაზე მრავალრიცხოვანია საბრძოლო დანიშნულების ბრინჯაოს იარაღი. აქ შედის მთლიანადსხმული, დაბალი, დაფანჯრულქუდიანი, სამარხში ჩადების წინ საგანგებოდ ვადაში გადატეხილი მახვილი (521); ორი ტარშეურჩენელი, მკვეთრქუდიანი, მოკლე, სამკუთხედი-სებური ყუნწის მქონე სატევარი (522, 523); ორი სხვადასხვა ზომის მასრაგახსნილი შუბისპირი (524, 525); მთლიანადსხმული მინიატურული სატევარი ლითონის ტარი-თა და მომრგვალებული პირით (524), ის-

¹ ამ სამარხის შერჩევა გამოხედილი ქართველი არქეოლოგის როსტომ აბრამიშვილის დაბადებიდან 75 წლის აღსანიშნავი სესიისათვის განპირობებულია იმით, რომ მისი განხილვა, ერთის მხრივ, კარგად წარმოაჩინეს როსტომ აბრამიშვილის განსაკუთრებულ დამსახურებას საქართველოსა და საერთოდ ზოგად კავკასიური არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგია-პერიოდიზაციის საქმეში და, მეორეს მხრივ, ასევე ნათლად გვიჩვენებს არსებული ქრონოლოგიური სქემების შემდგომი დაზუსტებისა და დახვეწის აუცილებლობასაც. ისე როგორც ამას აქვთებდა სიცოცხლის უკანასკნელ წლებამდე თავად როსტომ აბრამიშვილი.

² აქაც და ქვემოთაც ფრჩხლებში მოცემულია ნივთის საველე ნომერი.

რისა თუ შუბისპირის ნატეხი მკვეთრი ქედით (526). ცალკე ჯგუფად გამოვეყოფთ არტეფაქტებს, რომლებიც ცხენის აღკაზმულობასთან არის დაკავშირებული. ეს ნივთებია ორწილადი მოღუნული ბოლოებით დაკავშირებული ლაგამი (528, 529), სათასმე ბალთა (532) და სათასმე რგოლი (530). თითქოს რამდენადმე მოულოდნელია “წარჩინებული მეომრის” სამარხში შრომის იარაღის აღმოჩენა. სამარხში იყო ბრინჯაოს სატეხი (527); ნემსი (538, 539) და ზოდის ნატეხები (536). აქვეა ტანისამოსთან დაკავშირებული საგნები – ბრინჯაოს ორი საკინძი (534) და მახვილის მსგავსად, სამარხში ჩადების წინ, საგანგებოდ ოთხად გატეხილი ბრინჯაოს გრავირებული და რკინით ინკრუსტირებული მაღალი აბზინდა (535). ბრინჯაოს აძღენ ნივთთან ერთად, სამარხში აღმოჩნდა, რკინის ორი ცუდად შემონახული ნივთის ნატეხები. ერთი მათგანი, ალბათ ცალპირლესილი დანისაა (542), მეორე კი მრგვალი ღეროსი (540). არ არის გამორიცხული, რომ ეს უკანასკნელი დაკავშირებული იყო ბრინჯაოს ბუნიკთან, რომლის მასრაშიც შერჩენილია რკინის ნაშთი.

და ბოლოს აღვნიშნავ, რომ სამარხში აღმოჩნდა 400-დე სხვადასხვა მასალისა და ფორმის მძივი. მათგან ერთი იყო ღულვანი ძვლის (541), ხუთი მოქროვილი მრგვალი მძივი (500). როგორც ჩანს, მოქროვილი და პასტის მძივი გაცილებით მეტი იყო, მაგრამ სხვადასხვა მიზეზების გამო ისე იყო დაშლილი, რომ მათი მცირე ნატეხების აღებაც გაძნელდა. სარდიონის მძივებიდან 325 მრგვალი და მანდარინისებურია (545, 559), 2 – ექვსწახნაგა (554), 2 – ბიკონუსური (555), 1 – დისკოსებური (556), 16 – შინდისკურკისებური (557), 26 – მსხლისებური (558). პასტის მძივებიდან 4 კასრისებურია, გვერდებდაღარული (546), 2 – ცილინდრული (547), თითო – შინდისკურკისებური (548), სიგრძივი ღარებით (549), დისკოსებური, ზედაპირდაღარული (550), მილისებური შემკრები (551), 4 - იოტი (552) და 1 – შემკრები იოტი (553).

როგორც ვხედავთ, ხაშურის ნაცარგორის №223 სამარხი სავსებით ამართლებს სამთავროს უძველესი სამარხების ბრინჯაოს მახვილებისა და სატევერების პირველი ქართველი მკვლევარის, გიორგი ლომთათიძის, დაკვირვებას “მახვილოსანთა სამარხებში” ინვენტარის “სიუხვისა” და “მრავალფეროვნების”, გამო მათში “გან-

სვენებულია წარჩინებულობის” შესახებ [8, გვ. 35, 36]. ამიტომ წარმოდგენილი სამარხის კომპლექსის განხილვასაც სწორედ ბრინჯაოს მახვილით დავიწყო.

ამჯერად არ შევეხები საკითხს ე.წ. სამთავრული თუ შიდაქართლური ტიპის მახვილებისა და სატევერების პროტოტიპის, მათი წარმოშობის შესახებ, მაგრამ აღვნიშნავ, რომ ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებიდან შიდა ქართლში გავრცელებული ჩანს თავისებური ფორმის სატევერები და მახვილები, რომლებიც მხოლოდ ამ მხარისთვის ჩანს დამახასიათებელი. [1, გვ. 137, 138; 2, გვ. 325, 330; 20, გვ. 181, 182], თუმცა ისიც ხაზგასასმელია, რომ ამ მახვილების არსებობა, სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, საკმაოდ ხანძლივ პერიოდს მოიცავს, ძვ.წ. XIII-IX სს [3, ტაბ. II – 36, 43]. მსგავსი მახვილები აღმოჩენილია სამთავროს №56, 77, 96, 152 სამარხებში [1, გვ. 134], ნაძალადევის [22, გვ. 39, სურ. 1], მუხრანის ველის სოფ. ჩარდახის [17, გვ. 25 - 27, ტ. 1], კასპის [4, გვ. 18, ტაბ. IV], ალაიანის [5, გვ. 126, ტაბ. II], წეროვანი IV-ის [12, გვ. 59, სურ. 415], მუხათგვერდი II-ის [12, გვ. 69, სურ. 469], ნარეკვავის სამაროვნებზე [14, ტაბ. IV, VI, XIV, XXVII]. მითითებული ძეგლები ძირითადად დათარიღებულია ძვ.წ. II-I ათასწ. მიჯნით. ვაშლიჯვარის სამარხში ბოლომომრგვალებულ მახვილთან ერთად მასრაგახსნილი შუბისპირისა და მასიური ღეროგახვრეტილი სოკოსებურთავიანი საკინძის აღმოჩენამ საშუალება მისცა რ. აბრამიშვილს ეს კომპლექსი ძვ.წ. XIII – XII სს-ით დაეთარიღებინა. იგი თვლის, რომ ბოლომომრგვალებული მახვილები უდავოდ გადადის ძვ.წ. XIII საუკუნეში [2, გვ. 332]. თუმცა ქრონოლოგიურ ტაბულებზე ბრინჯაოს ბოლომომრგვალებული მახვილების ზედა საზღვარი ძვ.წ. IX საუკუნემდეა მიტანილი [3, ტაბ. II].

ბრინჯაოს მახვილისაგან განსხვავებით, №223 სამარხში აღმოჩენილი სატევერების პირდაპირი ანალოგიები, ჯერ-ჯერობით ჩემთვის მხოლოდ თლიას სამაროვნიდან არის ცნობილი. სხვათა შორის, თლიაშიც მხოლოდ ერთი სატევერია აღმოჩენილი ნაცარგორის უხვრელო ყუნწიანი სატევერის (523) მსგავსი, ხოლო სამანჭვლეხვრელიანი ყუნწის მქონე სატევერის მსგავსი (522) 20-ზე მეტია. ისინი ძეგლის გამთხრელის მიერ გაერთიანებულია V და VI ჯგუფებში და ძირითადად მიკუთვნებულია ძვ.წ. XII-X სს [36, გვ. 94-97, ნახ. 85.86;

36, სამ. 14, 22, 57, 63, 65, 79, 82, 86, 96, 99, 107, 159, 20, 234, 254, 259, 287]. როგორც ცნობილია, ბ. ტეხოვის მიერ თლიას სამაროვნისთვის შემოთავაზებულ თარიღებს არც თუ ცოტა ოპონენტი ჰყავს. ასე მაგალითად, ლ. ფანცხავა თვლის, რომ ბ. ტეხოვის მიერ ძვ.წ. XII-X სს-ით დათარიღებული სამარხები ძვ.წ. VIII – VI სს-ით უნდა დათარიღდეს [18, გვ. 54-90]; ბრინჯაოს გრავირებული სარტყლების შესწავლის შემდეგ, მ. ხიდაშელი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ “ძვ.წ. IX-VII სს. ის ხანაა როდესაც მოელს ამიერკავკასიაში უცვრად და ჭარბად ვრცელდება ბრინჯაოსაგან დამზადებული, გრაფიკული დეკორით შემკული ნივთების დიდი რაოდენობა”. [25, გვ. 26]; ძვ.წ. X – VI სს-ს მიაკუთვნებს თლიას სამარხებს გერმანელი არქეოლოგი ალ. პრუსი [40, გვ. 25-47; 41, გვ. 13-22]; დაახლოებით ასეთივე დასკვნამდე მიდის, კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების მკვლევარი ნ. სულავა, რომელიც კავკასიაში დღემდე ცნობილი ფიბულების ქრონოლოგიური არეალის ქვედა მიჯნად ძვ.წ. IXს-ის დასასრულს მიიხსენებს.

საკმაოდ მრავალი პარალელი აქვს განსახილველი სამარხის ბრინჯაოს სატეხსაც (527). მეტნაკლებად მსგავსი სატეხები აღმოჩენილია სასირეთისა [39] და ცხინვალის განძებში [27, სურ. 4], კავთისხევეში [21, ტაბ. XII], ნარეკვავეში, [17, გვ. 213 ტაბ. VIII], სამთავროს №240 სამარხში და სხვ. რ. აბრამიშვილს მსგავსი სატეხი მოქცეული აქვს ძვ.წ. XII-IX სს-ის ფარგლებში. [3, ტაბ. 11 – 112].

საყურადღებო არტეფაქტია ერთმანეთთან მოხრილი ბოლოებით დაკავშირებული ბრინჯაოს ორწილადი ლაგამი (528, 529). მისადებია სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ახსნა ამგვარი ლაგამების დიდი ნაწილის საყბურების გარეშე აღმოჩენის შესახებ იმით, რომ აღნიშნულ ლაგამებს საყბურები რქის ან ძვლისა უნდა ჰქონოდათ. წინწყაროსა და თაქ-ქილისას ლაგამების განხილვისას ბ. კუფტინი აღნიშნავს, რომ ისინი ვანის ეპოქის წინარე ხანაშია სავარაუდებელი [30, გვ. 59-60, სურ. 53, 56, ტაბ. XXXI, XXXIV] ამგვარი ლაგამებია აღმოჩენილი აგრეთვე დვანში [32, გვ. 237, ნახ. 10], მელაანში [19, ტაბ. XVIII₄, XXII_{4,5}, XXIII₁₋₃], რენეში [28, გვ. 33, ტაბ. XXVII], ნარეკვავეში [14, გვ. 18-20, ტაბ. IV], თრელის სამაროვანზე, კარმირბლურზე, მინგეჩაურის №1 ყორღანში და სხვ.

ეს ლაგამები რ. აბრამიშვილს მოქცეული აქვს ძვ.წ. VIII-VII სს I ნახევრის ჯგუფში [3, ტაბ. I – 79, 80, 102, 103, 123].

ნაცარგორის №223 სამარხში აღმოჩენილი საკინძები (534) სფერულთავიანია. მათ სფეროს შუა წელზე და შემოდან ცენტრში პატარა 5 ბურთულა აქვთ მირჩილული, ხოლო ყელი – შემოდან და ქვემოდან რელიეფური რგოლებით შემოსაზღვრული. ყელს ქვემოთ დეროს გაკეთებული აქვს წვეტიან-ოვალური ფორმის ყუნწი. ერთი შეხედვით თითქოს ძალიან მრავლად არის ანალოგიური საკინძები გვიანი ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანის შიდა ქართლსა და მის მომიჯნავე რეგიონებში, მაგრამ ნაცარგორის საკინძებისაგან განსხვავებით, უმეტესობას ან სადა სფერული თავი აქვს, ან ყელი სხვაგვარად გაფორმებული. ასე, რომ ზუსტად ნაცარგორაში აღმოჩენილი საკინძების მსგავსი ნივთები ცნობილია წეროვანი IV-ის ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებით დათარიღებულ №29 სამარხში [12, გვ. 60-62, სურ. 414] ნარეკვავის ძვ.წ. XI – IX-სს-ის №14, 35 და ძვ.წ. VIII – VII სს-ით დათარიღებული (№19 სამარხი) [14, გვ. 45, 90, 58, ტაბ. XIV, XXVII, XVII] კომპლექსებიდან.

განსახილველი სამარხის ერთ-ერთი უადრესად საყურადღებო არტეფაქტია ბრინჯაოს გრავირებული და რკინით ინკრუსტირებული დაახლოებით 25 სმ-დე სიმაღლის აბზინდა. აბზინდებთან დაკავშირებით, კოლხეთის არქეოლოგიის მკვლევარი, თ. მიქელაძე შენიშნავს, რომ ზოგი მკვლევარი, მაგ. კრუპნოვი [29, გვ. 108] ბრინჯაოს აბზინდებს ყობანური კულტურის მკვეთრად გამოხატულ ატრიბუტად მიიხსენებს და იქვე დასძენს, რომ “ასეთი განსაზღვრა სამართლიანად შეგვეძლო მიგვეჩინა, ვიდრე ცნობილი იყო მარტოოდენ ყობანის აბზინდები და თითო-ორიოლა ამირკავკასიური ცალი. მაგრამ კოლხეთში აბზინდების აღმოჩენებმა, აბზინდების მრავალფეროვნებამ და სიმრავლემ, ყოველწლიურად მათი რიცხვის ზრდამ, შესაძლოა სხვა კუთხით დააყენოს მათი წარმომავლობის საკითხი” [13, გვ. 50]. ჩემის მხრივ დავუმატებ, რომ ასეთივე სურათი გვაქვს არა მარტო კოლხეთში, არამედ მომიჯნავე რაიონებში. ასე მაგალითად, მხოლოდ ნაცარგორის სამაროვანზე ამ უკანასკნელ წლებში ბრინჯაოს ხუთი შესანიშნავი აბზინდა აღმოჩნდა, 150-ზე მეტი აბზინდაა მოპოვებული თლიას სამაროვანზეც. აღსანიშნავია, რომ

თლიას მრავალრიცხოვანი აბზინდებიდან ერთიც კი არ არის ინკრუსტირებული, მაშინ როდესაც ისინი საკმაოდ ხშირია ჩრდილო კავკასიაში, შიდა ქართლსა და მესხეთ-ჯავახეთში. არსებობს შეხედულება, რომ ინკრუსტირებული დიდი აბზინდები უფრო ადრინდელია გრაფიკული დეკორით შემკულ პატარა აბზინდებთან შედარებით [18, გვ. 78]. ასევე ითვლება, რომ ამიერკავკასიაში აღმოჩენილ აბზინდებს შორის უძველესია უდეს განძის აბზინდები, რომელთა შორის არის ინკრუსტირებული მაღალი აბზინდებიც.

უდეს განძის ერთ-ერთი ინკრუსტირებული აბზინდის მსგავსი აბზინდა ბ. კუფტინს დაახლოებით ყობანის ეპოქის თანადროულად მიაჩნია [31, გვ. 9, ნახ. 3, ტაბ. I]. ასეთივე აბზინდასთან ერთად დვანის სამარხში (ქარელის რ-ნი), აღმოჩნდა ბრინჯაოს მთლიანდსხმული სატყვარი აქურული დაბალი ქუდით და მასრაგახსნილი გრავირებული შუბისპირი. ს. მაკალათიამ ეს კომპლექსი ძვ.წ. VIII-VII ს-ით დაათარიდა [33, გვ. 143]. უდეს განძი თავდაპირველად, როგორც ცნობილია, ძვ.წ. XI-IX სს-ით დათარიდა [38, გვ. 116-117]. შემდეგ განძის ზედა თარიღი ძვ.წ. X ს-ით განისაზღვრება [26, გვ. 60-61]. უდეს განძისა და ზემოხსენებული დვანის კომპლექსის თარიღი კიდევ უფრო დააძველა რ. აბრამიშვილმა, რომელმაც ისინი ძვ.წ. XIII-XII სს-ით დაათარიდა [2, გვ. 324, 325]. დაახლოებით ასეთივე შეხედულება გამოთქვა შემდეგ დ. ქორიძემაც [23, გვ. 109-111].

ბოლოს, ყურადღებას შევაჩერებ კიდევ ერთ არტეფაქტზე განსახილველი სამარხიდან. ეს არის ცალყურა ტოლჩა მეტნაკლებად გულამოღებული ძირითა და ტანზე სიგრძივი ზოლებით (518). ეს ჭურჭელი საკმაოდ გავრცელებულია შიდა ქართლის გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლებზე. ამ ტიპის ტოლჩები აღმოჩენილია დვანის [32, გვ. 238, ნახ. 11], ფლავისმანის [9, გვ. 227-233, ნახ. 15, 16], დმანისის [15, გვ. 51-57, სურ. 36], კასპის [4, გვ. 39-40, ტაბ. II], სამთავროს [31, ნახ. 67; 10, სურ. 267, 277, 913], ნარეკვავის [6, ტაბ. XX, XXVIII, XXXVI, 14, გვ. 76, 84, 108, ტაბ. XXI, XXV, XXXII, XXXIII], დოღლაურის [24, გვ. 154-157, ტაბ. I], თრელის [7, გვ. 138-140], რედკინ-ლაგერის [34, გვ. 200, ნახ. 78], წეროვანი II [12, სურ. 1063, 1064] და სხვ. ძეგლებზე. რ. აბრამიშვილის

შენიშვნით, ამ ტიპის ჭურჭელი, იშვიათი გამოხატვის გარდა, არ გვხვდება საქართველოს ფარგლებს გარეთ. საქართველოში კი იგი საკმაოდ ხანგრძლივი დროის მანძილზე არის ხმარებაში. კერძოდ, მისი არსებობის ხანა ძვ.წ. XIII-VII სს-ის მოიცავს [7, გვ. 139-140].

დაახლოებით ასეთია ნაცარგორის №223 სამარხის წამყვანი არტეფაქტების შესწავლის მდგომარეობა დღეისათვის. როგორც ვნახეთ, მათი ქრონოლოგიური არეალი მოიცავს საკმაოდ დიდ პერიოდს – ძვ.წ. XIII საუკუნიდან VII საუკუნის ნათვლით. ჩემი აზრით, ეს გამოხატავს გვიანი ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანის ძეგლებისა და არტეფაქტების შესწავლის ვითარებას თითქმის ნახევარი საუკუნის წინ. როგორც ცნობილია, ამ ორმოციოდე წლის წინ გამოხენილმა ქართველმა არქეოლოგმა რ. აბრამიშვილმა სამთავროს მასალებისა და იმ დროისათვის ცნობილი სხვა სინქრონული ძეგლების საფუძველზე, შექმნა ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ქრონოლოგიური ტაბულა, რომელიც დღესაც ემსახურება არა მარტო საქართველოს არქეოლოგიის შესწავლის საქმეს.

ამ ცოტა ხნის წინ, პირველი ქრონოლოგიური ტაბულის შემქმნიდან ზუსტად 40 წლის შემდეგ, გამოქვეყნდა რ. აბრამიშვილის ახალი ქრონოლოგიური ცხრილი. ყველანი ვართ მომსწრენი თუ როგორ ცდილობდა ბატონი როსტომ აბრამიშვილი უკვე შექმნილი ქრონოლოგიური ცხრილის დახვეწა-გაუმჯობესებას, პირველი ცხრილის გამოქვეყნების პირველივე დღიდან ახლად მოპოვებული მასალის კვლადაკვალ, მაგრამ რასაკვირველია არ ვიქნებოდით მართალი, რომ როსტომ აბრამიშვილის ახალი ქრონოლოგიური ცხრილი, მივიჩნიოთ დასრულებული მეცნიერული კვლევის შედეგად. ეს რომ ასე ყოფილიყო ავტორი მას თავიდანვე გამოაქვეყნებდა სათანადო ტექსტთან ერთად, ისევე როგორც მან ეს გააკეთა პირველი ცხრილის გამოქვეყნებისას. ჩემი აზრით, ეს ცხრილი წარმოადგენს ახალი ცხრილის სამუშაო ვარიანტს, 1957 წლის შემდეგ გამოვლენილი ძეგლებისა და არტეფაქტების გათვალისწინებისა და კვლევის საფუძველზე. 1957 წლის შემდეგ კი თუნდაც შიდა ქართლში გამოვლინდა არა ერთი დიდი მნიშვნელობის ძეგლი, რომელთაგან ერთი ნაწილის გამოქვეყნებას

თვით ბატონი როსტომი მოესწრო (თრე-ლიგორები, თლია, მადნისჭალა, კასპის სამაროვანი და სხვ.), ხოლო მეორე ნაწი-ლი მისი გარდაცვალების შემდეგ გამო-ქვეყნდა, ან დღესაც ელის გამოქვეყნებას (ნარეკვაი, ნატახტარი, მუხათგვერდი, ხა-შურის ნაცარგორა და თვით თრელის სამაროვნის დარჩენილი სამარხები და ნამოსახლარი). სავსებით ბუნებრივია, ახალმა ძეგლებმა ახალი მონაცემებით გაამდიდრა ჩვენი ცოდნა გვიანი ბრინ-ჯაოსა და ადრე რკინის ხანის შესახებ. ახალი მონაცემები თხოულობენ გარკვეუ-ლი კორექტივების შეტანას აქამდე არსე-ბულ შეხედულებებში. ამის ნათელ ილუს-ტრაციას წარმოადგენს თუნდაც წინამდე-ბარე პუბლიკაციაში მოტანილი სამარხე-ული კომპლექსი, რომელშიც, როგორც ვნახეთ, ერთად არის თავმოყრილი აქამდე არსებული შეხედულებებით ერთმანეთს 2-3 საუკუნით დაცილებული არტეფაქტები.

ასეთი შესავლის შემდეგ, ბუნებრივია, საკმაოდ ძნელი საქმე იქნება ისეთი რთუ-ლი კომპლექსისათვის როგორც ნაცარ-გორის №223 სამარხია შესაფერისი ქრო-ნოლოგიური ჩარჩოს გამოძებნა, რადგანაც ამჯერად არც მე და არც სხვა ვინმეს არა აქვს ასეთი სამუშაო ნატარებული. ამიტომ, ამჟამად შემოგთავაზებთ მხო-ლოდ წინასწარ თარიღს, ხოლო დეტა-ლურ ანალიზს კი გადავდებ იმ დროისა-თვის, როცა სრულად შევისწავლი, სხვა სინქრონული ძეგლების გათვალისწინე-ბით, ნაცარგორის სამაროვნზე გამოვლე-ნილი გვიანი ბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანის ძეგლებს.

დღეს ხელთარსებული მონაცემების სა-ფუძველზე, ბრინჯაოს მთლიანადსხმული თავდაფანჯრული სატევრების თარიღის (ძვ.წ. XIII-IX სს), ბრინჯაოს მაღალი გრავირებული და ინკრუსტირებული აბზინ-დების და ბრინჯაოსავე ორწილადი, მო-ღუნული, ბოლოებით დაკავშირებული, სა-ყბურშეურჩენელი ღაგმების თარიღის (ძვ.წ. IX-VIII სს) შეჯერებით, №223 სა-მარხის თარიღს წინასწარულად ძვ.წ. IX ს-ით განვსაზღვრავ.

A. Ramishvili

BURIALS OF A "NOBLE WARRIOR" FROM V. NATSARGORA, KHASHURI DISTRICT

(Summary)

Burial 223 of the burial ground in v. Natsargora, Khashuri district attracts attention by the diversity of its grave goods. It yielded 9 clay vessels and fragments of a bronze vessel (pl. I), fragments of two iron items (pl. II_{540,542}); sandstone finial of a mace (387); iron staff of bronze (538), as well as other bronze items: all-metal sword with a low openwork head and rounded end (521); hafted daggers (522, 523); spearheads with open plug (524, 525); small all-metal dagger (524); fragment of a spearhead or arrowhead (526); two-member bits (528, 529); belt buckle (532) and ring (530); 2 fibulae with spherical heads, with fine small bosses on the head (534); fragments of needles (538, 539) and a large ingot (536); chisel (527) and engraved buckle with iron inlay (535). Besides the above-listed items, up to 400 beads of sard and paste, 5 small beads with gold facing (560) were found.

It should be specially noted that the bronze sword and engraved buckle had been deliberately broken before interment.

On the basis of R. Abramishvili's chronological tables and numerous finds of artefacts – primarily analogous to the leading items of burial 223, I consider it feasible to date the burial in question tentatively to the 11th cent. B.C.

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი, რ. სამთავროს სამა-როვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხა-ნის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმმ, XIX -A, XXI-B, 1957, გვ. 116-139.

2. აბრამიშვილი რ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსვლეთ საქართვე-ლოს ტერიტორიაზე, სსმმ XXII-B, 1961, გვ. 291-381.

3. აბრამიშვილი, რ. ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიუ-რი ჯგუფები, თამბ., №1, 1997.

4. აბრამიშვილი რ. თრელის ძვ. წ. XIII- XII სს. სამარხები, თბილისის არქეოლო-გიური ძეგლები, I, თბ., 1978, გვ. 86-158.

5. ბარამიძე მ. კასპის სამაროვანი, მსკა IV, 1955, გვ. 31-66.

6. ბარამიძე, მ. შიდა ქართლის მატერი-
ალური კულტურის ისტორიიდან, მსკა VI,
1974, გვ. 124-136.
7. დავლიანიძე რ., სადრაძე ვ. ნარე-
კვავის ნამოსახლარი და სამაროვანი, თბ.,
1993.
8. ლომთათიძე გ. ბრინჯაოს სატევრები
და მახვილები სამთავროს უძველეს სა-
მარხებში, თბ., 1974.
9. მაკალათია ს. ფლავისმანის უძველესი
ნეკროპოლი, სსმმ V, 1930.
10. მცხეთა V, ა. აფაქიძის რედაქციით,
თბ., 1981.
11. მცხეთა VI, ა. აფაქიძის რედაქციით,
თბ., 1982.
12. მცხეთა IX, ა. აფაქიძის რედაქციით,
თბ., 1989.
13. მიქელაძე თ. კოლხეთის ადრე რკინის
ხანის სამაროვნები, თბ., 1985.
14. მცხეთა, ნარეკვავი I, თბ., 1999, ა.
აფაქიძის რედაქციით
15. ნიორაძე გ. დმანისის ნეკროპოლის
და მისი ზოგიერთი თავისებურება, სსმმ
XIV-B, 1947, გვ. 1-66.
16. ოქროპირიძე ნ. ნარეკვავის სამარო-
ვანი, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები,
VII, თბ., 1963, გვ. 183-220.
17. ოქროპირიძე ნ. მუხრანის ველის არ-
ქეოლოგიური ძეგლები ძვ.წ. XVII-VII სს,
მსკა VI, 1965, გვ. 15-30.
18. ფანცხავა ლ. კოლხური კულტურის
მხატვრული ხელოსნობის ძეგლები, თბ.,
1988.
19. ფიცხელაური კ. იორ-ალაზნის აუ-
ზის ტერიტორიაზე მოსახლე ტომთა კულ-
ტურა, თბ., 1965.
20. ფიგხელაური კ. აღმოსავლეთ სა-
ქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი
პრობლემები, თბ., 1973.
21. ქორიძე დ. გვიანი ბრინჯაოს ხანის
არქეოლოგიური ძეგლები თბილისიდან
(ნავთლედი), სსმმ XVIII-B, 1954, გვ. 5-89.
22. ქორიძე დ. თბილისის არქეოლო-
გიური ძეგლების შესწავლისათვის, სსმმ
XX-B, 1959, გვ. 39-54.
23. ქორიძე დ. კოლხური კულტურის
ისტორიისათვის, თბ., 1965.
24. დამბაშიძე თ. გვიანი ბრინჯაოს
ხანის ძეგლები სოფელ დოდლაურიდან,
მსკა VI, 1974, გვ. 150-168.
25. ხიდაშელი მ. ცენტრალური ამიერ-
კავკასიის გრაფიკული ხელოვნება ადრეუ-
ლი რკინის ხანაში, თბ., 1982.
26. ჯავახიშვილი აღ., ჩუბინიშვილი გ.
უდის განძი, საბჭოთა ხელოვნება, თბ.,
1959, გვ. 59-64.
27. ჯაფარიძე თ. ცხინვალის განძი.
სსმმ XVI-B, 1950, გვ. 99-107.
28. Иремашвили Н. Могильник познеброн-
зовой эпохи из с. Рене, ПАИ в 1974 г. 1976. გვ.
33.
29. Крупнов Е. Древняя история Северного
Кавказа, М., 1960.
30. Куфтин Б. Археологические раскопки в
Триалети, Тб., 1941.
31. Куфтин Б. Материалы к археологии
Колхиды, II, Тб., 1950.
32. Макалатия С. Раскопки дванского мо-
гильника, СА XI, М., 1949, გვ. 225-240.
33. Макалатия С. Погребение эпохи поз-
ней бронзы из селения Двани, КСИИМК 69,
1957, გვ. 139-143.
34. Мартиросян А. Армения в эпоху брон-
зы и раннего железа, Ер., 1964. გვ. 34-44.
35. Рамишвили А. Раскопки в с. Нацаргора
(Хашурский р-н) ПАИ в 1988, 1997.
36. Техов Б. Центральный Кавказ в XVI-X
вв. до н.э. М., 1977.
37. Техов Б. Тлиский могильник, I Тб., 1980.
38. Чубинишвили Т. и др. Археологичес-
кие разведки в южных районах Грузии, СА, 4,
1957, გვ. 116-127.
39. Nioradze T. Der Uerwarkfund von Kvemo-
Sasireti, ESA VII, Helsinki, 1932. გვ. 82-97.
40. Pruss A. Zur Chronologie des
Groberfeldes von Tli, Teil 1, Georgica 16, 1993.
41. Pruss A. Zur Chronologie des
Grobenfeldes von Tli, Teil 2 Georgica, 17, 1994.

ტაბულების განმარტება

ტაბ. I. ნაცარგორის №223 სამარხის
თიხის ჭურჭელი.

ტაბ. II. ნაცარგორის №223 სამარხის
ნივთები – ბრინჯაოს: მახვილი (521),
სატევრები (522, 523), მინიატურული სატე-
ვარი (524), შუბისპირები (525), ისრისა ღუ
შუბისპირის ნატეხი (526), სატეხი (527),
ლაგამი (528, 529), სათასმე რგოლი (530),
სათასმე ბალთა (532), ბუნიკი (533), ნემსი
(538, 539), ზოდის ნატეხები (536), საკინძი
(534), რკინით ინკრუსტირებული აბზინდა
(535). რკინის: ცალპირღესილი დანის
ნატეხი (540), მრგვალი ღეროს ნატეხი
(540), ქვის კვერთხისთავი (537). მძივები:
ძვლის (541), მოოქროვილი (500), სარ-
დიონის (545, 554, 555-559), პასტის (546-553).

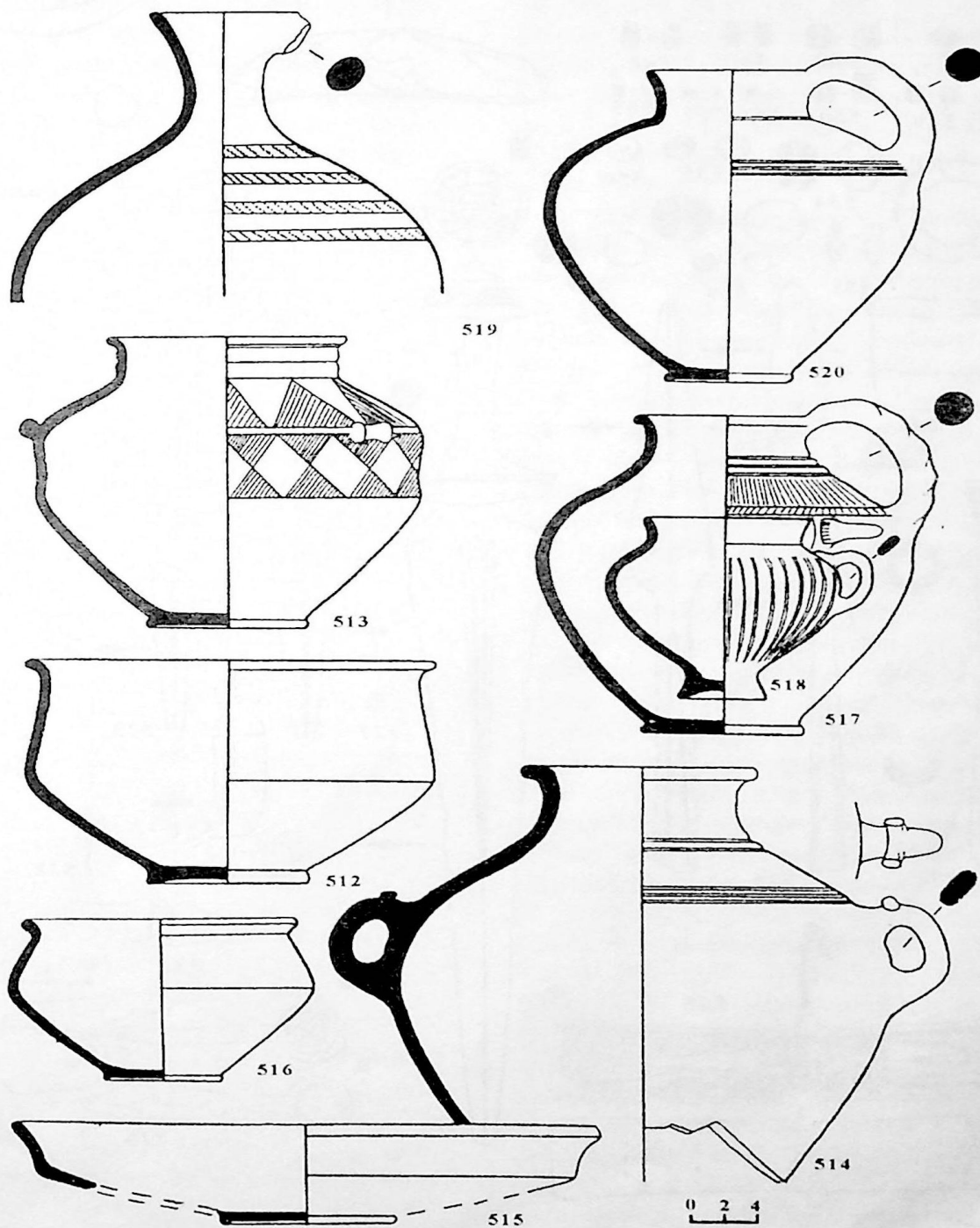
Description of the plates

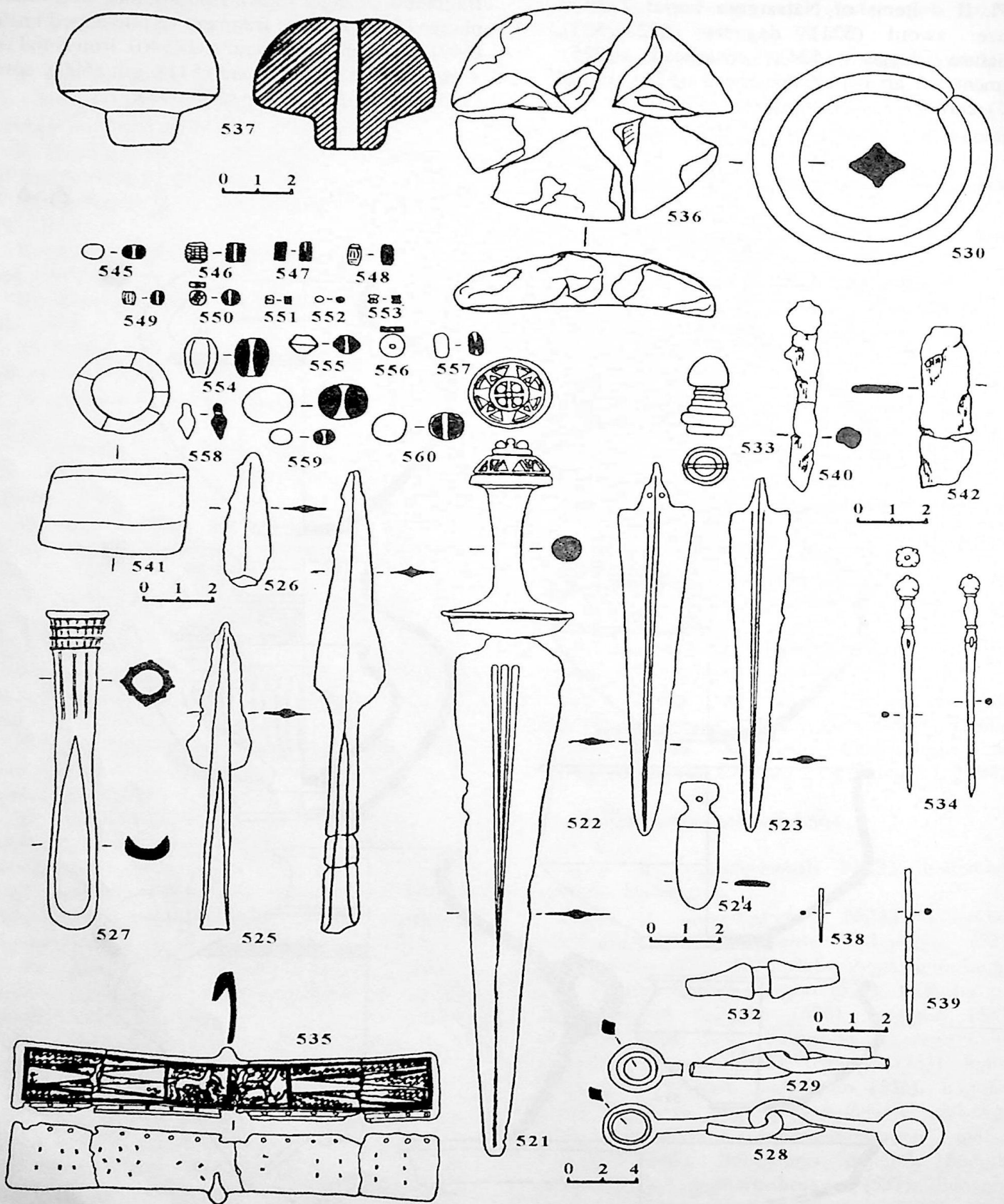
Pl. I – Clay vessels of Natsargora burial 223

Pl. II – items of Natsargora burial 223; of bronze: sword (521), daggers (522, 523), miniature dagger (524), spearheads (525), fragment of arrow or spearhead (526), chisel (527), curb 9528, 429), strap ring (530), strap

buckle (532), finial (533), needle (538, 539), fragments of ingot (536), fibula (534), iron inlaid plaque (535); of iron: fragment of one-edged knife (542), fragment of a round rod (540). Iron finial of a mace (537), beads: bone (541), gilt (500), sord (545, 554, 55-559), paste (546-553).

ꣳꣳ I

სამთავროული კულტურის ძეგლები ღუშეთის რაიონიდან

ღუშეთის რაიონი გვიანბრინჯაო-ადრე-რკინის ხანაში წარმოადგენდა სასაზღვრო რეგიონს, სადაც ხდებოდა მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური კულტურების შეხვედრა-შერწყმა. ჩრდილოეთით იგი მოიცავდა კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთ კალთებს, მდ. არაგვის დიდ ნაწილს მისი შენაკადებითურთ, სამხრეთით ბაზალეთის ხეგანს, მის მიმდებარე მთისპირა ზოლს და მდ. ნარეკავის ხეობას.

მდ. არაგვის სათავესა და შუაწელთან გვიანბრინჯაო-ადრე-რკინის ხანის ძეგლები ნაკლებად არის აღმოჩენილი და შესწავლილი. აქ უმთავრესად შემთხვევითი მონაპოვრებია: ნაბარუნის განძი, განძი ფასანაურიდან, სამარხეული წარმოშობის ნივთები სოფ. ჭიკაანიდან. გამოკლისს წარმოადგენს უინვალის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ სოფ. აბანოსხევის მახლობლად გათხრილი მრავალფენიანი სამაროვანი და უინვალის სამლოცველო.

სოფ. ჭიკაანიდან შემთხვევით მოპოვებული არქეოლოგიური მასალის ორი ჯგუფი მომდინარეობს. პირველში შედის ბრინჯაოს შემდეგი ნივთები: ფოთლისებური სატევარი, თავხვია საკინძი, მასიური თავშეუკრავი სამაჯური, მომცრო რგოლები და თიხის ჭურჭლის ყური.

სატევარი ადრეული ფორმისაა (ტაბ. 1). იგი წააგავს იმ სატევრებს, რომლებიც აღმოჩენილა სამთავროს უძველეს სამარხებში (სამთავრო, სამ. №№ 288, 238), ალგეთის ხეობაში - მადნიჭაღის №31 ორმოსამარხს და №30 ქვასამარხში. აღ. კალანდაძე [8, №№ 415, 418, 209], გ. ლომთათიძე [7, გვ. 49 ტაბ. II], ტ. ჩუბინიშვილი [12, გვ. 111], რ. აბრამიშვილი [1, გვ. 308], ნ. თუშიშვილი [5, გვ. 119] ამ იარაღს ძვ.წ. XIV-XIII სს ათარიღებენ, ხოლო კ. ფიცხელაური ძვ. XIII-XII სს მიაკუთვნებს [11, გვ. 160].

თავხვია საკინძი მრგვალდეროიანია, ბოლოსკენ შევიწროვებული (ტაბ. 15). მსგავსი საკინძები მრავლადაა აღმოჩენილი სამთავროს სამაროვანზე. მათი გავრცელების არეალი საკმაოდ დიდია: შიდა ქართლი, ქვემო ქართლი, სამცხე, ჩრდილო კავკასია (ყობანის კულტურის გავრცელების ტერიტორია). მათი სახესხვაობა გვხვდება დას. საქართველოში. სამთავროს სამაროვანზე ფოთლისებური სატევრებისა და თავხვია საკინძების თანაარსებობა და-

მახასიათებელია გვიანბრინჯაოს ადრეული ეტაპის სამარხებისთვის [10, გვ. 29].

ამავე ჯგუფში შემაჯავლი ორი რგოლი, ერთმანეთზე გადასული თავებით, (ტაბ. 12,3) თითქოს ტიპურ სამაჯურებს წარმოადგენს, მაგრამ სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებში ისინი მიცვალებულის წვივებთან არის აღმოჩენილი (სამთავრო, სამხ. უბანი, სამ. №№ 156, 162, 172. იგივე ვითარებაა მადნიჭაღის №19 სამარხში [5, გვ. 117-119], №20 სამარხში - იო დადასტურებულია როგორც ხელზე, ისე წვივებზე. ასეთი სამკაული ზოგადად გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული პერიოდისთვისაა დამახასიათებელი.

ჭიკაანის კოლექციის მესამე მცირედ თავგადასული რგოლი განსხვავებული ზომისაა, მასიურია და ბოლოებში შევიწროებული (ტაბ. V4). მსგავსი სამაჯურები ფართოდაა წარმოდგენილი სამთავროს სამაროვნის გვიანბრინჯაოს ხანის მასალებში.

ჭიკაანის მონაპოვართა მეორე ჯგუფში შედის ბრინჯაოს შემდეგი ნივთები: სატევრის პირი, თავხვია საკინძი, ხვია, ორი მშვილდსაკინძი, რგოლი, აბზინდა, კილიტი და სამაჯური (სსმ კოლ. 38-59, 1-9).

აღმომჩენის, ი. ჭიკაიძის, გადმოცემით, ერთ სამარხში იღო აბზინდა, თავხვია საკინძი, ორი ფიბულა; მეორეში - სატევარი, ხვია, ორი რგოლი, კილიტი.

ბრინჯაოს აბზინდა (ტაბ. 114) სწორკუთხა ფორმისაა, მთელ სიგრძეზე რვა სათასზე ნახვრეტით, შუაში კაუჭით, ორივე მხარეს ის ცხოველთა გამოსახულებებითაა შემკული. ასეთ ბაღთებს მრავლად ვხვდებით დასავლეთ საქართველოში, სამცხეში, ყოზანში. ჭიკაანის აბზინდა განსაკუთრებით წააგავს თლიას №168 სამარხში აღმოჩენილ აბზინდას [17, გვ. 617] და ყოზანში დადასტურებულ ანალოგიურ ნივთს [18, ტაბ. XVI-3]. ბ. ტეხოვი მათ ძვ.წ. X-IX სს ათარიღებს. აღნიშნული აბზინდების სახესხვაობას სამთავროს საროვნის №293 სამარხშიც ვხვდებით.

თავხვია საკინძი (ტაბ. 112) კვეთაში წახნაგოვანია. მრგვალდეროიან საკინძებთან ერთად ეს ნივთი გვხვდება სამთავროს ადრეულ სამარხებში, ხოლო კოლხურ-ყოზანური კულტურის წრეში ძვ.წ. VII-VI საუკუნეებში.

ჭიკაანში აღმოჩენილი მშვილდსაკინძები (ტაბ. I11.13) საშუალო ზომისაა. მიუხედავად იმისა, რომ მშვილდსაკინძს კოლხური კულტურის ნაყოფად თვლიან, ამ ნივთს ვხვდებით სამთავროს ძვ.წ. XI-X სს დათარიღებულ სამარხებში [2, გვ. 328-329] ე.ი. რკინის ფართო ათვისების პირველ საფეხურზე, ასევე დათარიღებული თლიასში აღმოჩენილი ანალოგიური მშვილდსაკინძების შემცველი სამარხები [17, გვ. 143].

ბრინჯაოს სატევარი (ტაბ. 16) ზემოაღწერილისაგან განსხვავებული ფორმისაა. ქედის ნაცვლად შუა ნაწილში იგი შესქელებულია, აქვს სამანჭველზე ორი ნახვრეტი, რომლებიც რკინის ქანგით იყო დაფარული. იგი მოგვაგონებს თლიასა და ყობანის სატევრებს. თლიას №114 სამარხში აღმოჩენილ ანალოგიურ სატევარს ბ. ტეხოვი ძვ.წ. XI-X სს ათარიღებს [17, გვ. 8, სურ. 56].

ხვიები (ტაბ. 17) რომლებიც თან ახლდა ამ ნივთებს სამთავროს სამაროვნისთვის დამახასიათებელი არ არის, თუმცა აღმოჩენილია №288 სამარხში [8, სურ. 251].

ამგვარად, ჭიკაანში შემთხვევით აღმოჩენილ მეორე ჯგუფის ნივთებში ჩანს კოლხური და სამთავრული კულტურის ელემენტების თანხვედრა, თუმცა ამ პერიოდში პირველი ჭარბობს.

ჩაბარუხის და ფასანაურის განძის ნივთთა ერთი ნაწილი - სატევრისპირები, შუბისპირები, ირმის ქანდაკებები, ბრინჯაოს ფურცლისგან დამზადებული სარტყლები, სამთავრულსა და აღმოსავლეთამიერკავკასიულ კულტურას მიეკუთვნება [1, გვ. 132-135].

ჩაბარუხის განძში შემავალი, ცხოველთა და ადამიანთა გამოსახულებებით შემკული, სარტყელები ემსგავსება სამთავროს №№168,121 და თლიას №161 სამარხში აღმოჩენილ სარტყელებს, ბ. ტეხოვი ეყრდნობა რ. აბრამიშვილს და მათ ძვ.წ. IX-VIII სს-ით ათარიღებს [17, გვ. 14-23].

მეორე სარტყელი ჩაბარუხის განძიდან, სადაც ორწყებად განლაგებული ცხოველები და ადამიანებია მოცემული, პარალელებს იძებნის თრიალეთის, მარალინდერესის, თლიას №76 სამარხის და თრელის №74 სამარხის სარტყლებთან. თრიალეთის სამარხი ვანის ეპოქით თარიღდება [15, გვ. 24-23], თრელის №74 კი ძვ.წ. IX-VIII სს მიეკუთვნება [4, გვ. 57]. როგორც ბ. ტეხოვი, ისე თრელის სარტყლის შემსწავლელი რ. აბრამიშვილი მათ ადგილობრივ ნაწარმად მიიჩნევს.

რაც შეეხება სატევრისპირებს, ისინი აღისებური ფორმისაა და სამთავროს სამაროვანზე ფოთლისებურ სატევრებთან თანადროულად არსებობს, მაგრამ დროთა განმავლობაში სახეს იცვლის, იზრდება ზომაში და ქედიც უმსხვილდება. გამოყოფილია ადრეული ბეშთაშენური, სამთავრული და ქვასათალის სატევრები, რომლებიც ძვ.წ. XIV-XIII საუკუნეებითაა დათარიღებული (რ. აბრამიშვილი, ტ. ჩუბინიშვილი, ო. ჯაფარიძე) და გვიანდელი - თლიას, ბრილისა და ჩრდ. კავკასიური, რომლებიც ძვ.წ. VII-VI სს მიეკუთვნება [16, გვ. 23-34].

მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ განძებში სამთავრული კულტურისთვის დამახასიათებელ ინვენტარს ვხვდებით, მაინც მასალის უმეტესობა კოლხური კულტურის წრეს განეკუთვნება.

ამგვარად, დუშეთის რაიონის მთიან ნაწილში, არაგვის ხეობაში, არსებული მასალების მიხედვით, ადრერკინის ხანაში, აშკარად ჩანს კოლხური კულტურის უპირატესობა.

არაგვის ხეობის ზემო და შუა წელზე, ბრინჯაოს ხანის მხოლოდ ერთი სამაროვანია გათხრილი, ბულანაურში, ადგილ ხიმშიანთ მიწებზე. სადაც ბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა პერიოდია წარმოდგენილი. აქედან 22 სამარხი გვიანბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. მოპოვებულ მასალაში ძირითადად ცენტრალურამიერკავკასიური კერამიკაა წარმოდგენილი, თუმცა არის სამთავრული კულტურის ელემენტებიც [14, გვ. 528].

დუშეთის რაიონის მთიანი ზოლისაგან განსხვავებით, ბაზალეთის პლატო და მისი მიმდებარე მთისპირა ნაწილი, მდ. ნარეკვავის ხეობა, მდიდარია გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლებით. სოფ. მჭადიჯვარს, ღამოვანსა და შუახევს შორის სამი მრავალფენიანი გორანამოსახლარია დამოწმებული. გრემისხევში, ადგილ ნამზღვლეუში, რკინის ფართო ათვისების ხანის სამაროვანი გაითხარა, ხოლო სოფ. ვარსიმანთკარში და ბაზალეთში ძვ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანების ვრცელი სამაროვნები.

ამ ტერიტორიაზე აღმოჩნდა ბრინჯაოს ნივთებისა და ზოდების განძი, ცალკეული იარაღები, აღმოსავლეთამიერკავკასიური ტიპის ცულები (ბაზალეთი, კოდისწყარო, გრემისხევი), ბრტყელი ცული (კოდისწყარო), კახური ტიპის სატევარი (ფშავის არაგვის ხეობა) და სხვა.

მთისპირა ზოლს პოლიტიკური და ეკონომიკური თვალსაზრისით უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭებოდა არაგვის ხეობის, როგორც მთის, ისე ბარის მოსახლეობისათვის. ანტიკურ ხანაში საზღვარი "ზენა სოფლისა" (შემდეგში "შიდა ქართლისა") მდ. არაგვამდე აღწევდა.

მდ. ნარეკვავის მარჯვენა ნაპირზე, გრემისხევში, ადგილ ნამზღვლევეში, გაითხარა სამაროვანი [13, გვ. 59]. თითოეულ სამარხში აღმოჩნდა 2-5 ცალამდე თიხის ჭურჭელი. მამაკაცის სამარხებში იდო რკინის მასრაგახსნილი შუბისპირები, ბრინჯაოსა და ძვლის ბრტყელფირფიტოვანი, ქუსლამოდარული ისრიპირი; ქალების სამარხებში - ბრინჯაოს კონუსის ფორმის კილიტები, ხვიები, შეწყვილებულრკალიანი სამაჯურები, ნემსები, ილარი ჯაჭვითურთ, სახლის გამოსახულებით შემკული საკინძები, ბრინჯაოს, სარდიონისა და პასტის მძივები - მათ შორის დომინოსებური.

არათანაბრად გამომწვარი თიხის ჭურჭელი უპირატესად შავი ფერისაა. გრემისხევის №2 სამარხში აღმოჩენილ ქილას ზუსტი ანალოგი მოეძებნა სამთავროს ველის 1938წ. ნრ. უბანზე გათხრილ №9 სამარხში. რ. აბრამიშვილი ამ სამარხს რკინის ფართო ათვისების II საფეხურით, ძვ.წ. VIII-VII სს ათარიღებს [1, გვ. 136-137]. ანალოგიურ ჭურჭელს ვხვდებით მჭადიჯვრის №2 გორის ზედა ფენაში. გრემისხევში აღმოჩენილი სხვა ჭურჭელიც, მაგ. ცალეურა ქოთანი პარალელს სამთავროს №152 ორმოსამარხში იძებნის, ხოლო №2 სამარხში აღმოჩენილი კოჭობი - სამთავროს №8 ორმოსამარხში.

რ. აბრამიშვილის ნაშრომის მიხედვით თხელფირფიტოვანი ისრისპირები სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებში ძვ.წ. XIII-XII სს იხენს თავს და ძვ.წ. VI საუკუნემდე აგრძელებს არსებობას. [2, გვ. 134].

გრძელმასრიანი შუბისპირები ცნობილია ქვემო ქართლში, თაქ-ქილისას, ძვ.წ. IX-VIII სს სამარხებში [15, გვ. 56-58]. გრემისხევის სამაროვანზე აღმოჩენილ სამკაულთაგან უნდა გამოვყოთ შეწყვილებულრკალიანი სამაჯური. ასეთი სამაჯურები გავრცელებული ყოფილა შიდა ქართლში (სამთავრო, ნარეკვავი), ქვემო ქართლში, სომხეთში (ღენინაკანი, გოლოვინო, რედკინ ლაგერი, ართიკი). ტ. ხაჩატრიანი მათ ძვ.წ. IX-VIII სს. შორის ათავსებს [19, გვ. 32, ტაბ. XII, 4]. ამავე პერიოდისაა დომინოს ფორმის მძივებიც.

საყურადღებოა, რომ გრემისხევში აღმოჩენილი სახლის გამოსახულებით შემკული საკინძები გვხვდება სამთავროული კულტურის გავრცელების რაიონში, სამთავროს №107 სამარხში (1939წ.). სათოვლე ნაბაღრებში [6, გვ. 64].

ამგვარად, გრემისხევში მოპოვებული მასალის უმეტესობა სამთავროს სამაროვანზე და სამთავროული კულტურის გვიანდელ ძეგლებში პოულობს შესატყვისებს და რ. აბრამიშვილის მიერ შემუშავებული ქრონოლოგიის მიხედვით ძვ. VIII-VII სს თარიღდება [1].

დაზვერვების შედეგად შუახევის, მჭადიჯვრის №1 გორაზე შეკრებილმა მასალამ სამთავროული ტიპის კერამიკა მოგვცა, ხოლო ჩვენს მიერ გათხრილ და შესწავლილ მჭადიჯვრის №2 გორაზე, გვიანბრინჯაოს ხანის ქვედა ფენამ განსხვავებული კერამიკა წარმოგვიდგინა. მისი მომდევნო პორიზონტები უკვე შეიცავდა სამთავროს სამაროვნისთვის დამახასიათებელ სხვადასხვა ზომისა და ფორმის შავად გამომწვარ და საგანგებოდ ნაპრიალებ ჭურჭელს (ხელაღები, დოქები, ჯამები, ღერგები, კოჭბები).

ძვ.წ. X-VIII საუკუნეების ფენებში შემორჩენილი იყო პურის საცხობი ღუმელის ნაშთები, ალიზის ნაგებობათა ქვის ფუნდამენტები, შენობათა ნანგრევები. კერამიკის დიდი ნაწილი ღია ან მუქი ნაცრისფერია და სარძნობლად განსხვავდება. როგორც კეციტ, ისე ფორმით და ორნამენტით ქვედა ფენის თიხის ნაწარმისაგან. ასეთი სახის კერამიკა საკმაოდაა ცნობილი სამთავროს მასალებში გვიანბრინჯაოს მესამე პერიოდში (აღ. კალნდაძის მიხედვით). რ. აბრამიშვილი ასეთ ჭურჭელს რკინის ფართო ათვისების ხანის პირველ საფეხურს მიაკუთვნებს და ძვ.წ. XI-X სს ათარიღებს, ხოლო მტკვრის ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი მასალებისთვის, სადაც უფრო გვიან შედის სიახლენი, მას ძვ.წ. X ს. I ნახევარი და IX ს. მოყავს. [2, გვ. 365].

ასე, რომ მჭადიჯვრის №2 გორაზე ჩვენ ვხედავთ სამთავროული კულტურის მატარებელი ტომების უწყვეტი ცხოვრების კვალს გვიანბრინჯაოს ხანიდან წინა ანტიკურ ხანამდე. ცხოვრება ამ გორაზე ანტიკურსა და ადრე შუასაუკუნეებშიც გრძელდებოდა.

მგვარად, მთისპირა ზოლში და მთაში შეიმჩნევა კოლხური კულტურის მძლავრი იმპულსები, ხოლო ბაზალეთის პლატოსა

და დაბალ საარაგვოში ჭარბობს სამთავროული კულტურის გავლენა.

L. Tzitlanadze

MONUMENTS OF SAMTAVRO CULTURE FROM DUSHETI DISTRICT

(Summary)

Dusheti District was a meeting point of the Western and Eastern Georgian Late Bronze and Early iron Age archeological cultures.

In the maountain part of Dusheti district, along the river Aragvi, the Bronze-Early Iron Age sites are least found and accordingly less studied. The exceptions are the grave goods accidentally found in the village of Chikaani. One group of these goods belongs to the Samtavro culture (dagger, pin, rings) and dated to the 14th-13th cent. B.C. Other findis reveal a strong influence of Colchian culture, although certain eastern features are retraceable as well.

The foothills of Bazaleti district, Plateau, the Narekvavi river valley are characterized by rich archeological sites. Among them several multi-stratic sites of ancient settlements and burials should see. In the better studied lower hill of Chadijvari. After the late Bronze-Early Mom Age stratum was revealed several meters stratum with Samtavro type ceramics dated to the 13th-7th cent. B.C.

The burial of Greniskhevi dated to the 8th-7th cent. B.C. belongs to the late period of Samtavro culture.

In the highland of Dusheti district, in the Aragvi Valley strong impulses of the Colchian culture are visible. On the Bazaleti district plateau and Narekvavi valley preceded the influence Samtavro culture.

ლიტერატურია

1. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის, სსმ XIX-A და XXI-B, 1957, გვ. 116-139.

2. აბრამიშვილი რ. რკინის ათვისების საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (ძვ.წ. XIV-VI სს), სსმ XXII-B, 1961, გვ. 231-239.

3. აბრამიშვილი რ. ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიური ჯგუფები, თაგზ, №1, 1997.

4. აბრამიშვილი ნ. თრელის სამაროვანის ბრინჯაოს სარტყელი, ძმ, №39, 1975, გვ. 52-57.

5. თუშიშვილი ნ. მადნიჭაღის სამაროვანი, თბ., 1972.

6. ირემაშვილი შ. პირველად არქეოლოგიაში, ძმ, №39, 1975, გვ. 64-66.

7. ლომთათიძე გ. ბრინჯაოს სატყვრები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხებში, თბ., 1974.

8. მცხეთა, IV, ა. აფაქიძის რედაქციით, თბ., 1980.

9. მცხეთა, VI, ა. აფაქიძის რედაქციით, თბ., 1982.

10. ოქროპირიძე ნ. ბრინჯაოს თავხვია საკინძები სამთავროს ორმოსამარხებიდან, მსკი, 29, 1951, გვ. 140-143.

11. ფიცხელაური კ. აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები, (ძვ.წ. XV-VIII სს), თბ., 1973.

12. ჩუბინიშვილი ტ. მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბ., 1957.

13. წითლანაძე ლ. გრემისხევის სამაროვანი, ძმ, 4(78) 1987, გვ. 59-62.

14. Гогочурн Г. Л. Исследование в с. Абаносхеви, АО, 1977, 1985, გვ. 528-529.

15. Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, Тб., 1941.

16. Панцхава Л. Н. Некоторые вопросы колхидской и кобанской культуры (по материалам чабарухского и пасанаурских кладов), Тб., 1986.

17. Техов Б. В. Центральный Кавказ в XVI-X вв. - до н.э. М., 1977.

18. Уварова П. С. Могильники Северного Кавказа, МАК, VIII, 1901

19. Хачатрян Т. С. Древняя культура Ширака, Ер., 1979.

ტაბულის განმარტება

ტაბ. I. 1-5 - სოფელ ჭიკაანში შემთხვევით მოპოვებული ბრინჯაოს ნივთების პირველი ჯგუფი:

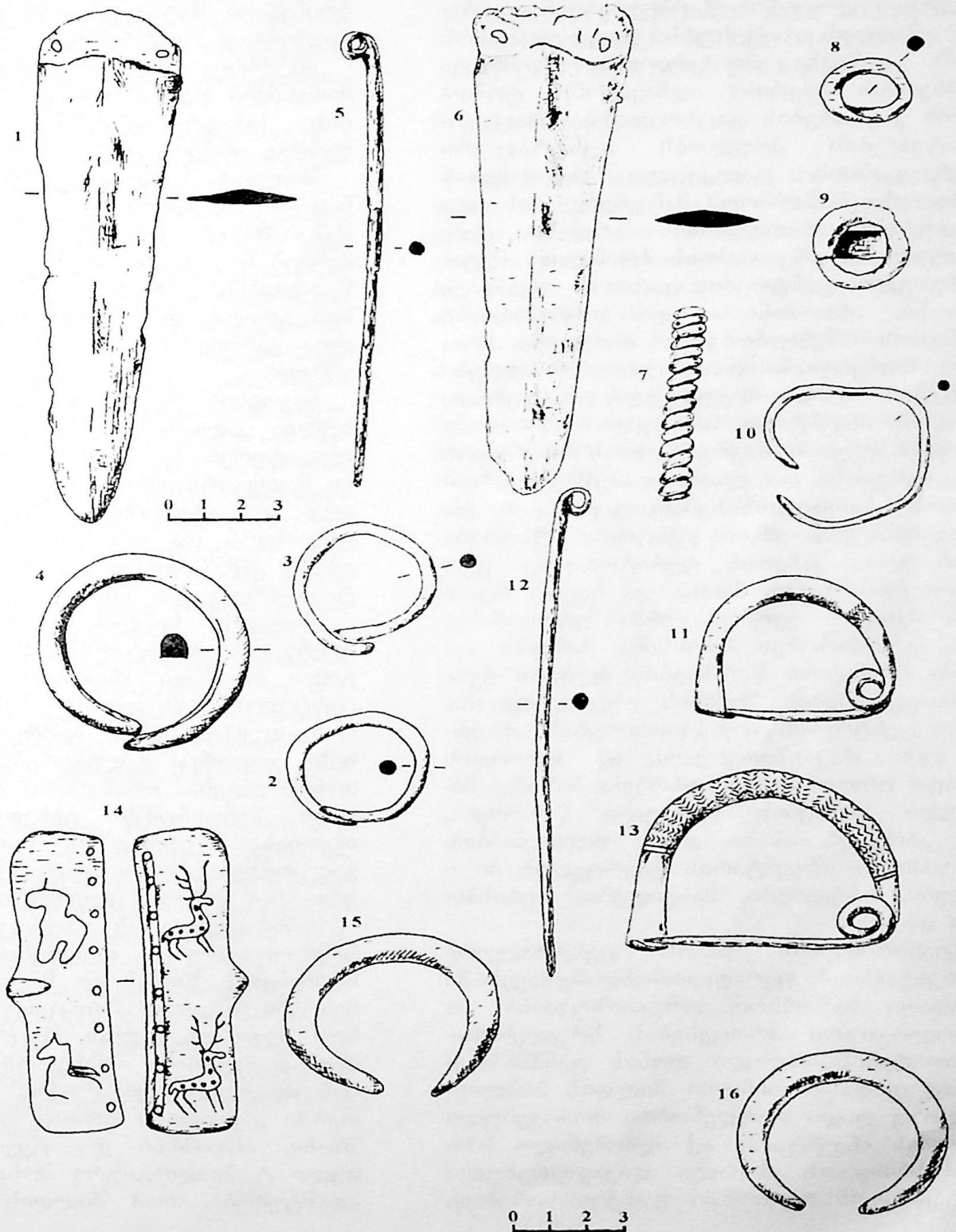
1. ფოთლისებური სატყვარი; 2, 3, 4 - რგოლები; 5 - თავხვია საკინძი. 6-14 შემთხვევით მოპოვებული ბრინჯაოს ნივთების მეორე ჯგუფი: 6- სატყვარი; 7-ხვიები; 8, 9, 10 - რგოლები. 11, 13 - მშვილდსაკინძი; 12 - თავხვია საკინძი; 14 - აბზინდა.

Description of the plate

Pl. I 1-5 – Group I of the bronze items found accidentally at Chikaani: 1. leaf-like dagger; 2, 3, 4 hoops; 5 – volute fibula

6-14 – group II of bronze items found by chance: 6 – dagger; 7– volutes; 8, 9, 10 – hoops; 11, 13 – bow-shaped fibula; 12 – volute fibula; 14 – buckle.

გამ. I

ბესარიონ მაისურაძე, გივი ინანიშვილი

შილდის სამლოცველოს ლითონის ინვენტარის ქიმიურ-ტექნოლოგიური ანალიზის შედეგები და მისი აღბილი ცენტრალური ამიერკავკასიის ბვინანბრინჯაოს ხანის ფერადლითონწარმოების სისტემაში

ფერადი ლითონის წარმოება განვითარების უმაღლეს საფეხურს გვიანბრინჯაოს ხანაში აღწევს. ამ პერიოდში შეიმჩნევა მეურნეობის საერთო აღმავლობა, ტომთა შორის კავშირების გაცხოველება, რაც გამოხატულებას პოულობს ცენტრალური ამიერკავკასიის ცალკეული რეგიონების ბრინჯაოს საწარმოო მახვევებლების და პროდუქციის რაოდენობის ზრდაში; ცენტრალური ამიერკავკასიის ბრინჯაოს მეტალურგიული ცენტრები ფართოდ იყენებენ კალიანი, ანთიმონიანი და დარიშხნიანი ბრინჯაოს შენადნობებს; რთული, მრავალკომპონენტიანი ლიგატურით მზადდება ბრინჯაოს იარაღ-საჭურველი, სამეურნეო ხასიათის ინვენტარი, სამკაული.

ცენტრალური ამიერკავკასიის ბრინჯაოს მეტალურგიისა და ლითონდამუშავების ისტორიის გათვალისწინებით, მეორადი დამუშავების ერთ-ერთი ცენტრის არსებობა სავარაუდოა კახეთის ტერიტორიაზე. გვიანბრინჯაოს ხანის მთისა და ბარის რეგიონის მჭიდრო ეკონომიკურმა ურთიერთობებმა განაპირობეს მთისწინა ზოლში და ბარში ბრინჯაოს წარმოების ძლიერი მეორადი ცენტრების შექმნის აუცილებლობა. ასეთი ცენტრების ფუნქციონირებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული, ამ პერიოდის ფერადი ლითონის შენადნობთა ბაზაზე მიღებული ნივთების სერიული წარმოება, რაც კარგად აისახა დიდი რაოდენობით ერთტიპური ინვენტარის გავრცელებაში – ცულები, სატევრები, მახვილები, შუბისპირები და სხვ.

გვიანბრინჯაოს ხანის ცენტრალური ამიერკავკასიის ფერადლითონდამუშავებაში მომხდარი საწარმოო ორგანიზაციისა და ტექნოლოგიური პროცესების სრულყოფა-განვითარების მაღალი დონის განმსაზღვრელად უნდა მივიჩნიოთ შილდის სამლოცველოზე დიდი რაოდენობით მოპოვებული ლითონის ინვენტარი. აქ აღმოჩენილი სპილენძ-ბრინჯაოს მასალა დაკავშირებული ჩანს კახეთის რეგიონში ფუნქციონირებად,

ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების ადგილობრივ ცენტრებთან.

ამ მხრივ, შილდის სამლოცველოზე აღმოჩენილი ფერადლითონწარმოების ნიმუშების ქიმიურ-ტექნოლოგიური შესწავლის მიმართ ინტერესი განსაკუთრებულია.

შილდის სამლოცველოს ბრინჯაოს მასალის სპექტრული ანალიზის შედეგების შესაბამისად, შენადნობთა ძირითადი ელემენტების განაწილებით და მათი წამყვანი წყვილების კორელაციური დამოკიდებულების გრაფიკული მონაცემებით, შესაძლებელია გამოიყოს რამდენიმე მეტალურგიული ჯგუფი.

ნივთების ძირითადი ნაწილი დამზადებულია კალიანი და მრავალკომპონენტიანი ლიგატურის მქონე ბრინჯაოსაგან. წამყვანი მალეგირებელი ელემენტია კალა, რომელიც ლიგატურაში გვხვდება ანთიმონთან, ტყვიასთან და თუთიასთან ერთად. გარდა ამისა, კალა ფიქსირდება მრავალკომპონენტიან ბრინჯაოს მასალაშიც.

შილდის სამლოცველოზე მოპოვებულ ბრინჯაოს ინვენტარში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს ანთიმონის მაღალი პროცენტული შემცველობის მქონე ნივთებს, ლოკალურად არის გამოყოფილი ანთიმონის როგორც მალეგირებელი ელემენტის დანიშნულება ბრინჯაოს მასალაში. ანთიმონი შენადნობში გვხვდება კალასთან, თუთიასთან ერთად და წარმოადგენს მრავალკომპონენტიანი ლიგატურის ბრინჯაოს ერთ-ერთ წამყვან ელემენტს.

საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ შილდის სამლოცველოზე აღმოჩენილი წარმოების ნარჩენების, წიდის და ნაღვენთების, ფრაგმენტები მაღალი პროცენტული რაოდენობით შეიცავენ კალას, რაც ლითონური კალის დამატებით, ბრინჯაოს მეორადი დნობის ამსახველი უნდა იყოს. წარმოების ნაშთებში კალასთან ერთად გვხვდება დარიშხანი, ანთიმონი და ტყვია. ზემოაღნიშნული ტექნოლოგიური მონაცემები კარგად ადასტურებს, რომ შილდის სამლოცველო-

ზე აღმოჩენილი ინვენტარი მზადდებოდა ადგილობრივი სპილენძის მადნეულის ბაზაზე მიღებული ბრინჯაოს მასალით.

სამლოცველოზე მოპოვებული ბრინჯაოს ინვენტარის ქიმიურ-ტექნოლოგიური შესწავლის შედეგები, მათი ტიპოლოგიური კლასიფიკაცია განსაზღვრავს აღნიშნული ძეგლის ადგილს ცენტრალური ამიერკავკასიის გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურათა სისტემაში.

თუ გავითვალისწინებთ ცენტრალური ამიერკავკასიის გეოგრაფიულ მდებარეობას ადგილობრივი სპილენძის გამადნებათა სისტემების მიმართ (ცენტრალური კავკასიონის უკიდურესი აღმოსავლეთი ზონა, მცირე კავკასიონისა და ალავერდ-ქედაბეკის სისტემები), შეიძლება ითქვას, რომ შილდის სამლოცველოს ბრინჯაოს ინვენტარის, დამამზადებელი მეორადი ლითონდამუშავების კერები ფუნქციონირებდა არა მხოლოდ ზემოაღნიშნული სპილენძის მადნეულის ბაზაზე. ადგილობრივი ბრინჯაოს მეორადი შენადნობების მიღების საწარმო პროცესში, სავარაუდოა რაჭის მთიანეთის ზონაში გადამუშავებული ლითონური ანთიმონისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიიდან იმპორტირებული კალის გამოყენება. ყოველივე ეს უნდა მიუთითებდეს, ცენტრალური ამიერკავკასიის ბრინჯაოს წარმოების დიდ მასშტაბებსა და შესაძლო სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე, დასავლეთ საქართველოს კულტურის წრეში შემავალ მეტალურგიულ წარმოებასთან და წინა აზიის კალით მდიდარ მეტალოგენურ პროვინციებთან.

ამდენად, სავარაუდოა, რომ კახეთის რეგიონის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, ძვ.წ. II ათასწ. მეორე ნახევარში ფუნქციონირებდა ბრინჯაოს მეორადი ლითონდამუშავების ლოკალური კერა. შილდის სამლოცველოს ბრინჯაოს ინვენტარი დაკავშირებული უნდა იყოს აღნიშნულ საწარმოო უბანთან. ძვ.წ. XIV-X სს-ში ეს რეგიონი ჩართულია ცენტრალური ამიერკავკასიის და ზოგადად კავკასიის გვიანბრინჯაოს ხანის მეტალურგიული წარმოების ერთიან სისტემაში.

B. Maisuradze and G. Inanishvili

THE FINDINGS OF A CHEMICAL-TECHNOLOGICAL ANALYSIS OF THE METAL INVENTORY OF THE SHILDA MEETING-HOUSE AND ITS PLACE IN THE LATE BRONZE AGE SYSTEM OF NON-FERROUS METAL MANUFACTURE OF CENTRAL SOUTH CAUCASIA.

(Summary)

The bronze items found at the Shilda meeting house have been studied. Three metallurgical groups have been identified on the basis of chemical-metallurgical analysis. The items are made of tinned bronze, antimony bronze and a multicomponent alloy.

An assumption is made to the effect that the metal inventory of the Shilda meeting-house is related to the local seat of manufacturing non-ferrous metals that functioned in the north-eastern part of Kakheti region in the second half of the 2nd millennium B.C.

სკვითური პრობლემატიკა როსტომ აბრამიშვილის ნაშრომებში

კონკრეტული სკვითური ინვენტარი (სკვითური არქეოლოგიური კულტურის სპეციფიკის განმსაზღვრელი), კლასიფიცირებული მკაცრი ტიპოლოგიური მეთოდით, როგორც ერთ-ერთი ძირითადი საყრდენი დათარიღებისა, პირველმა ბატონმა როსტომ აბრამიშვილმა დაუდო საფუძვლად ერთი ქრონოლოგიური მონაკვეთის გამოყოფას აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიაში. მისი ეს საექტავო ნაშრომი მისაბადი მაგალითი იყო და ასეთად დარჩება არქეოლოგთა თაობებისათვის [1]

სამთავროს სამაროვნის ორმოსამარხებს შორის ქრონოლოგიური ხარვეზის უქონლობამ და იმ გარემოებამ, რომ იარაღი ტიპოლოგიური ცვალებადობის სწრაფ სურათს იძლევა, მკვლევარს შეადგენინა ქრონოლოგიური შკალა, რომლის ამოსავალი წერტილი გახდა ის სამარხეული კომპლექსები, რომლებიც სკვითური ტიპის მასაღას შეიცავენ. იმ დროისათვის არქაული სკვითური კომპლექსისათვის მიღებული ქრონოლოგიის შესაბამისად ეს სამარხები მკვლევარმა ზოგადად ძვ.წ. VII ს. მეორე ნახევრითა და ძვ.წ. VI ს-ით დაათარიღა; აქედან ადრეული ისრისპირების შემცველი კომპლექსები ძვ.წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ.წ. VII-VI სს. მიჯნით [1, გვ. 127-130], ხოლო აკინაკებიანი სამარხები ძვ.წ. VII ს. დასასრულითა და ძვ.წ. VI ს-ს პირველი ნახევრით განსაზღვრა [1, გვ. 131], ძვლის ნივთებიანი № 106 სამარხი კი მთლიანად ძვ.წ. VI ს-ის ფარგლებში მოაქცია [1, გვ. 131].

ბოლოდროინდელ გამოკვლევებში, როგორც ცნობილია, არქაული სკვითური კომპლექსის დაძველების ტენდენცია განჩნდა [6, გვ. 87-89; 15; 16, გვ. 43,75], თუმცა ამ მიმართულებას თავისი ოპონენტებიც ჰყავს [8, გვ. 85-86; 9, გვ. 79-87]; ამ პროცესში ჩართულია საქართველოს სკვითურინვენტარიანი სამარხებიც და ეს სამთავროს № 106 სამარხსაც შეეხო, რომელიც ადრესკვითური კულტურის უადრეს ეტაპს მიეკუთვნა – ძვ.წ. VIII ს მეორე ნახევარი ძვ.წ. VII ს დასაწყისი [16, გვ. 43, 75; 6, გვ. 87]. ამ კომპლექსს, როგორც ითქვა, ძვლის ინვენტარის გათვალისწინებით როსტომ აბრამიშვილი ძვ.წ. VI ს-ით ათარიღებდა. ძვლის ინვენტარის დიდი მსგავსების გამო რეპიახოვატაია მოგიღასა (ეს სამარხი ადრესკვითური ეტაპის გადათარიღების ეტალონურ ძეგლად იქცა მასში მიღებული ამფორის არსებობის

გამო, რომელიც არასწორად ძვ.წ. VII ს-ს. მიაკუთვნეს ნაცვლად ძვ.წ. VI ს-სა – 5, გვ. 31-63; 14, გვ. 170) და მისი რიგის კომპლექსების ანალოგიურ ნივთებთან, და ასევე ამ სამარხში ძვლის სამწახნავა ისრისპირის აღმოჩენის გათვალისწინებით, რომელიც ძვ.წ. VII ს-ში არ ჩანს არც ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში და არც წინა აზიის ისრისპირთა შორის [13, გვ. 189, სურ.1], არამედ ძვ.წ. VI-V სს. კომპლექსებისთვისაა დამახასიათებელი [7, ტაბ. 75.6], როსტომ აბრამიშვილის თარიღი ძალაში უნდა დარჩეს.

არქაული სკვითური კომპლექსის დაძველების ტენდენციას ნაწილობრივ ბიძგი მისცა წერილობითი ცნობების მატერიალურ კულტურასთან მისადაგების სურვილმა. ირანულენოვანი ნომადების გამოჩენა ასპარეზზე უდიდესი მოვლენა იყო ძველი სამყაროს ისტორიაში. მას შემდეგ, რაც XIX ს-ში მოხდა ძველადმოსავლური ტექსტების „გიმირ-გამირის“ ბერძნული წყაროების კიმერიელებთან, ხოლო „იშკუზას“ სკვითებთან გაიგივება, დაიწყო მათი კვალის ძიება არქეოლოგიურ კულტურათა შორის. დღეისათვის არსებული თეორიების გათვალისწინებით შეგვიძლია სკვითური კულტურის (ტერმინის ფართო გაგებით) განვითარების ფაზების ზოგადი მონახაზი წარმოვადგინოთ: პირველ საფეხურზე სკვითები ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში ან ცენტრალურ აზიაში არიან, მეორეზე მათ ხედავენ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში; მესამე ფაზაა წინააზიური და მეთხე ეტაპზე ისინი უკან ბრუნდებიან ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში [3; 4, გვ. 290-292; 12; 10, გვ. 131-132]; იმ ეტაპზე, როცა ირანულენოვანი ნომადები ამიერკავკასიის სიახლოვეს ჩანან, არ იძებნებოდა შესაბამისი ხანის (ძვ.წ. VIII ს. დასასრული – ძვ.წ. VII ს. პირველი ნახევარი) მასაღა. და აი, თავისი მოღვაწეობის ახალ ეტაპზე, თრელიგორებზე ახლადაღმოჩენილი მასაღიდან გამომდინარე, როსტომ აბრამიშვილი სვამს საკითხს აქ, ამ ტერიტორიაზე ნომადური ტომების ეფემერული გაერთიანების პერიფერიის არსებობის შესახებ [11]. საქმე ისაა, რომ როსტომ აბრამიშვილის ხელმძღვანელობით გათხრილი თრელის სამაროვნის სამარხთა ერთი ჯგუფი (ე.წ. თრელი II) – ორი დასაკრძალავდარბაზიანი, ხის ძელებით ნაგები და შემდეგ საგანგებოდ დამწვარი ყორღანული სამარხი და ოცდაექვსი მიმდებარე

სამარხი — მკვეთრად განსხვავდება ამ რეგიონისათვის დამახასიათებელი სინქრონული სამარხებისაგან. სახელდობრ, სამთავრული კულტურის თანადროულ სამარხებს შორის არ არის ძეგლებით ნაგები დასაკრძალავდარბაზიანი სამარხი ნაგებობები, მიცვალებულთა დაწვის ჩვეულება, ეტლში შებმული ცხენების ამსახველი აკაზმულობა. როსტომ აბრამიშვილმა ეს სამარხები ძვ.წ. VIII ს-ის დასასრულითა და ძვ.წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით დაათარიდა და ყორღანის ტიპისა და ინვენტარის ერთი ნაწილის მიხედვით მათ უახლოესი პარალელები მოუძებნა ჩრდილოდასავლეთ ირანისა და აზერბაიჯანის, ერთი მხრივ, და მეორე მხრივ, ე.წ. სკვითური სამყაროს (ტერმინის ფართო მნიშვნელობით, რაც გულისხმობს ირანულენოვან ნომადურ სამყაროს) თანადროულ ძეგლებს შორის. მისი აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო კვალი ე.წ. თრაკო-კიმერიული და სკვითურ-სავრომატული ტომებისა, რომლებიც აღნიშნულ ხანაში შემოიჭრნენ ამ ტერიტორიაზე და აქ გაერთიანება, ე.წ. სკვითური სამეფო შექმნეს, რომლის შემადგენლობაში შევიდა აღმოსავლეთი ამიერკავკასია აღმოსავლეთ საქართველოს ნაწილის ჩათვლით [11]. აქვე უნდა განვმარტოთ, რომ ტერმინი „სკვითური“ ნაშრომში მისი ფართო მნიშვნელობით არის ნახმარი და არ გულისხმობს სკვითურ არქეოლოგიურ კულტურას. ეს არის წინარესკვითური ხანა არქეოლოგიური თვალსაზრისით, რომელსაც ზემოხსენებული ე.წ. ამიერკავკასიური ეტაპი შეესაბამება; ხანა, რომელსაც ეკუთვნის თრელი II-ის სამარხები და მათი სინქრონული დიდი დარბაზი თრელის ნამოსახლარზე. სწორედ ამ ხანის ძეგლებს შორისაა საძებნი მეორე ეტაპის მოვლენების ანარეკლი, და არა იმ მასალაში, რომელიც მოაქვთ ხოლმე წინააზიურ-ამიერკავკასიურ მოვლენათა საილუსტრაციოდ — ე.წ. სკვითური ტრიადის კომპლექსი, რომელიც ძვ.წ. VII ს-ს მეორე ნახევრისათვის ყალიბდება. ამ ხანიდან ჩნდება ამიერკავკასიაში ის ნივთები, რომლებიც სკვითური არქეოლოგიური კულტურის სპეციფიკას განსაზღვრავენ (ესაა ძირითადად საომარ ყოფასთან დაკავშირებული საგნები), და რომლებიც საფუძვლად დაედო როსტომ აბრამიშვილის ქრონოლოგიურ შკალას.

მაშასადამე, როსტომ აბრამიშვილის ვარაუდით, თრელი II-ის მონაცემებით ეს ტერიტორია წარმოადგენდა ჩრდილოეთ პერიფერიას იმ ეფემერული პოლიტიკური გაერთიანებისა, რომელიც შეიძლება შეესაბამებოდეს ბიბლიურ „სკვითურ სამეფოს“ — თემა, რომელიც დღემდე დიდ ინტერესს იწვევს. ძნელია ეჭვის შეტანა როსტომ აბრამიშვილის ტიპოლოგიურ ატრიბუციიაში, მის მიერ მოძიებულ მრავალრიცხოვან პარალელებში. მკვლევართა ეჭვს იწვევს ინტერპრეტაცია, მაგრამ მაშინ უნდა აიხსნას, რას ნიშნავს ეს მკვეთრი სხვაობა სამარხის ტიპში, მის კონსტრუქციაში, რომელიც სრულიად უცხოა ადგილობრივი კულტურისათვის, და, რაც მთავარია, დაკრძალვის რიტუალში. როდესაც, ჩვენ, საქართველოს სკვითურინვენტარიანი სამარხების შესწავლისას, დაკრძალვის წესის ადგილობრივ ხასიათს დიდ მნიშვნელობას ვანიჭებთ, თრელის მაგალითზე დაფიქრება გვმართებს. როსტომ აბრამიშვილის მოწაფემ, ნინო ახვლედიანი, რომელიც სავსებით იზიარებს თრელი II-ის კულტურის როსტომ აბრამიშვილისეულ განსაზღვრას, თრელიგორები ნომადების ფორპოსტად მიიჩნია მათი წინააზიური დაშქრობების დროს ძვ.წ. VII ს-ში [2]. არქეოლოგიურად ამ ეტაპის დაფიქსირება მნიშვნელოვანია, რადგან თრელის მონაპოვრითა და მისი შესაბამისი ატრიბუციით იხსნება შესაძლებლობა ირანული მოდგმის ნომადების წინააზიურ-ამიერკავკასიური ეტაპის კვალის ძიებისა და ამით ივსება ერთგვარი ლაკუნა, ქრონოლოგიური შეუსაბამობა წყაროებში მომთაბარეთა ხსენების თარიღსა და კონკრეტულ სკვითური ტიპის ინვენტარს შორის.

M. Pirskhalava

SCYTHIAN PROBLEMS IN ROSTOM ABRAMISHVILI STUDIES

(Summary)

Rostom Abramishvili was the first to put in order Scythian grave goods (determining the specificity of Scythian archaeological culture) on Georgian scale conformably to the typological standards accepted in his day, using it as the basis for the identification of one chronological segment in East-Georgian archaeology. This material served as the starting point of Abramishvili's chronological scale covering almost a millennium. He assigned the burials of the Samtavro burial ground with Scythian grave goods to the second half of the 7th cent. B.C. and the 6th cent. B.C.

As is known, in recent studies a tendency has arisen to shift back the archaic Scythian complex in time. However, this view has its opponents too. Burials from Georgia with Scythian inventory are also involved in this process, affecting burial 106 of Samtavro as well, which was assigned to the

earliest stage of the early Scythian culture (second half of the 8th - beginning of the 7th cent. B.C.). With account of the bone inventory, Abramishvili dated this complex to the 6th cent. B.C. Because of the complete identicalness of the bone inventory with analogous items of Repyakhovataya Mogila, which has turned into a standard site for re-dating the early Scythian complex due to the presence in it of Greek import (which should be dated to the 6th cent. B.C. in place of the altered 7th cent. (Cook, Dupont), and taking into account the discovery in this burial of a three-faceted arrowhead which is not to be found in the 7th cent. B.C. either in the Northern Black Sea Region area (in Melyukova's tables) or among Western Asian Scythian arrowheads (according to Cleuziou), but is characteristic of 6th-5th cent. B.C. complexes, Abramishvili's date should remain in force.

The tendency to shift back in time the archaic Scythian complex was partly prompted by the desire to adjust written evidence to material culture. At this stage, when Iranian-speaking nomads are seen near South Caucasia, Material of the corresponding period (end of the 8th cent. B.C. - first half of the 7th cent. B.C.) was not discovered. And, proceeding from the newly-discovered material at Treligorebi, at a new stage of his research, Abramishvili posed the question of the existence here - on this territory - of a periphery of an ephemeral union of nomadic tribes. The point is that one group of burials of the Trelis burial ground, excavated under Abramishvilis direction: two barrow burials with burial chambers, built of wooden beams and then deliberately burnt down, and 26 adjoining burials differ drastically from synchronous burials characteristic of this region. Thus, among synchronous burials of the Samtavro culture structures with burial chambers built of beams are not in evidence, nor is the custom of burning the dead, harness reflective of horses harnessed to a barrow. Bearing in mind that latest analogies of the Trelis burials and inventory are found in north-western Iran and Azerbaijan, on the one hand, and in the so-called Scythian world (in the broad meaning of the term, implying the Iranian-speaking nomadic world), on the other, Abramishvili conjectured the invasion of the so-called Thraco-Cimmerian and Scythian-Sauromatian tribes in north-western Iran and eastern South Caucasia (including part of Eastern Georgia) at the end of the 8th and first third of the 7th cent. B.C., creating an ephemeral political union on this territory in the 670s. B.C. Recording this stage archaeologically is important, for the Treligorebi finds and its respective attribution open up the way to tracing the Asia Minor and South Caucasian stage of nomads of Iranian stock, thereby filling the sort of lacuna or chronological

discrepancy in the sources between the date of reference to nomads and specific Scythian-type inventory.

ლიტერატურა

1. აბრამიშვილი რ. სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანისა და რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლების დათარიღებისათვის.-სსმმ, ტ. XIX-A და XXI- B, 1957, გვ. 115-140.
2. ახვლედიანი ნ. რკინის ფართო ათვისების ხანის ძეგლები თბილისიდან. ავტორეფერატი ისტ. მეცნ. კანდ. სამეცნ. ხარისხის მოხაპოვებლად. თბ., 1999.
3. Грязнов М. П. Аржан – царский курган раннескифского времени. Л. 1980.
4. Дьяконов И. М. История Мидии. М.-Л. 1956.
5. Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н.э. у с. Матусов. – Скифия и Кавказ. М., 1980. გვ. 31-63.
6. Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток. – РА, № 3, 1992, გვ. 86-107.
7. Мелюкова А. И. Вооружение скифов. – САИ, Д1-4. 1964.
8. Погребова М. Н. О принципах датировки скифской архаики. – РА, №2, 1993, გვ. 84-88.
9. Раевский Д. С. О логике построения раннескифской хронологии. – РА, №2, 1993, გვ. 79-81. P
10. Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев, 1976.
11. Abramishvili R. NEUE ANGABEN ÜBER DIE EXISTENZ DES THRAKO-KIMMERISCHEN ETHNISCHEN ELEMENTS UND DES SOG. SKYTHISCHEN REICHES IM OSTEN TRANSKAUKASIENS. AA, 1995, გვ. 23-39.
12. Barnett R.D. Median Art. – IA, II, 1962.
13. Cleuziou S., Les pointes de flèches "scythique" au Proche et Moyen Orient. – Colloques Internationaux du C.N.R.S.n.567: Le Plateau Iranien et l'Asie Centrale des origines à la conquête Islamique, Paris, 1997, p. 187-198.
14. Cook R.M., Dupont P. East Greek Pottery. London, New York, 1998.
15. Kossack G. Tli Grab 85. –BAVA. Bd. 5, 1983, S.89-182.
16. Kossack G. Von den anfängen des scytho-iranischen Tierstils. – Skythika. München, 1987, S.24-86.

როსტომ აბრამიშვილის მოსაბონარი

აღბათ ყველას აზრს გამოვხატავ, თუ ვიტყვი, რომ ბატონი როსტომი არაორდინალური პიროვნება იყო. ღრმად განსწავლული არქეოლოგი, დიდი მეხსიერების პატრონი, სრუპულთხური მკვლევარი, მომთხოვნი საკუთარი თავისადმი და მომთხოვნი სხვების მიმართაც. ამ თვისებებმა განაპირობა კიდევაც მისი ნაშრომების მეცნიერული სიღრმე და სამწუხაროდ, შეიძლება სიმცირეც. ვერ იტანდა ზერელობას მეცნიერებაში და მკაცრი კრიტიკოსი იყო. წლის ბოლოს დაძაბული ველოდით ჩვენი შრომის მიხედვით შეფასებას და ყურადღებით ვიწერდით მის შენიშვნებს. გულწრფელად ებმებოდა საკითხის გარჩევაში, თითქოს დიდი აუდიტორიის წინაშე იყო. ის რჩევა-შენიშვნებს ერთგვარი ლექციური ხასიათი ჰქონდა, რაც ჩვენ ძალიან გვიზიდავდა.

უადრესად მორწმუნე და ღვთისმოსავი პიროვნება იყო. ტრანსპორტში თუ ფეხით სიარულისას, როგორც კი თვალს მოკრავდა ეკლესია, აუცილებლად პირჯვარს იწერდა. იცოდა მოფერებაც და გაჯავრებაც, მაგრამ თუ მიხედებოდა, რომ მისი გაჯავრება არამართებული და იმპულსური იყო ბოდის მოხდაც და მოფერებაც კაცურად შეეძლო. ამის დასტურად შემიძლია ერთი ამბავი გავიხსენო: ერთხელ განყოფილებაში სრულიად ყოფით პრობლემაზე შევეკამათით, საქმე იქამდე მივიდა, რომ მე ძალიან ავღელდი, ავცრემლდი და სახლში წავედი. მივედი სახლში და ჯერ კიდევ აღელვებული ვყვებოდი ამ ამბავს, რომ ამ დროს ზარი დაირეკა. გავადე კარი. კარებთან იდგა მომღიშარი ცისანა ჩიკოიძე და არ შემოდით. იქვე გამოჩნდა ბატონი როსტომი, რომელმაც მითხრა – ცისანა იმიტომ მოვიყვანე, რომ კარებს არ გამიღებდი ისეთი აღელვებული გამოვლინებით. გულზე მომეშვა, რა თქმა უნდა, სახლში შემოვიპატიე და ის სადამო მისთვის ჩვეული იუმორით გაგვატარებინა.

უფიქრობ, რომ მისმა სამთავროს სამაროვნის მასალებზე შექმნილმა არქეოლოგიურმა შკალამ, გარკვეული ეტაპი შექმნა ქრონოლოგიური კვლევის საქმეში. ასზედ ბევრი არქეოლოგი გაიზარდა და ბევრს მისცა საფუძველი შემდგომი

ქრონოლოგიური კვლევისა და შკალების შექმნისათვის.

ბატონმა როსტომმა იცოდა უანგარო დახმარება. იყო უშურველი თავისი გათხრილი მასალის შემოთავაზებაში. მახსოვს მჭირდებოდა მუზეუმში დაცული გვიანბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის მასალები, მან სამუშაოს გაადვილების მიზნით შემომთავაზა თავისი ჩახატული და შედგენილი ბარათები. ასევე ერთ-ერთი წლიური თემისათვის შემომთავაზა პალეონოლოგიის კერამიკა. კოლხური და ყობანური კულტურების ურთიერთობის თემა ბატონმა როსტომმა მიკარნახა.

ჩვეულებრივ ადამიანურ ყოფაში შეეძლო საოცრად სასიამოვნო ყოფილიყო და თუ გაჯავრდა ცოტა დაუნდობელიც.

და ბოლოს მინდა ვთქვა, რომ მის სამეგობროში მოხვედრა დიდი სიამოვნება იყო. მე ვგულისხმობ ოთარ დამბაშიძეს, გული მიქელაძეს, დათუნა მუსხელიშვილს, ოთარ ლორთქიფანიძეს და სხვებს, რომლებთანაც მოლხენა იყო მაღალი ინტელექტისა და იუმორის ფეიერვერტი.

ღმერთმა დღეგრძელოს ცოცხლები, ხოლო მიცვალებულები ნათელში ამყოფოს.

1992 წლის დეკემბრის პირველი კვირა ბატონ როსტომთან ერთად გავატარე ბერლინში. გერმანიის არქეოლოგიის ინსტიტუტში გამართულ ქოლოქვიუმზე, ჩემს უფროს კოლეგებთან და მასწავლებლებთან – ბატონებთან ოთარ ღლორთქიფანიძესთან, გული მიქელაძესთან, ვოვი ცქიციშვილთან და ჩემი თაობის მეგობარ არქეოლოგებთან – დარეჯან კაჭარავასა და გურამ კვიციანიასთან ერთად. ჩაბნელებული და ჩამსხვრეული თბილისიდან აღმოვჩნდი გაკაშკაშებულ სამყაროში, რომელიც ქრისტეშობის დღის დადგომას ხეიმობდა.

მუხეუმებში ორდღიანი ვიზიტების შემდეგ, ტროას განძეულობითა და განსაკუთრებით ფაიუმის პორტრეტებით სრულიად აღტაცებულმა ბატონმა როსტომმა საღამოს ჩაიხე გაგვანდო – ველი და ფონდები მომენატრაო. ძალიან თბილი და ალერსიანი იყო, ქოლოქვიუმზე ჩემი გამოსვლის წინ მამხნელებდა – მე კი ახალგაზრდობაში ისე ველავდი ჩემი ნაწერების წარდგენისას მის წინაშე.

ქოლოქვიუმზე ჩემმა უფროსმა კოლეგებმა ნამდვილი ცეცხლი დაანთეს. ვუსმენდი და ვფიქრობდი, როგორი სიძნედეების გადალახვით მოუხდათ მათ ამ ცოდნისა და გამოცდილების შექმნა – აქ უცხოეთში, ყველაფერი გაიოლებულია. როგორც დაბურულ ჯაგნარში, ისე მიიკვლევდნენ გზას მეცნიერებისაკენ, არქეოლოგიის ნამდვილი ქურუმები და როგორები გამოჩნდნენ ამ თავყრილობაზე. მათ უნდა მშვიდად ეცხოვრად და ეშრომათ, მაგრამ გარემოებათა ტყვეობაში იცხოვრეს და მიუხედავად ამისა, მათი გამოსვლები სრულიად განსაკუთრებული იყო. ბატონი როსტომის გამოსვლამ დისკუსიაზე ქოლოქვიუმის დინამიკა შეცვალა. ისეთი გრძობა მქონდა, რომ გარეთა სიკაშკაშეს ჩვენი ჩაბნელებული ყოფიდან სულ სხვა სიკაშკაშე დაუპირისპირდა.

უკანა გზაზე, უკვე თვითფრინავში, ბატონმა როსტომმა იხუმრა: ისე როგორ მოვკვდები, ამ ქვეყანაში კიდევ არ ჩამოვიდეო. ბატონმა გულში არ დააყოვნა შენიშვნა: ე.ი. სიკვდილის წინ ჯერ აქ გამოვიღი? რას ვიფიქრებდით მაშინ, თუ მართლაც კიდევ ერთხელ გაივლევდა ბატონი როსტომის ხმა გერმანიაში და მერე, ძალიან ძალე...

მისი გარდაცვალებიდან რამდენიმე თვის შემდეგ მოხდა ისე, რომ მეგობრებთან სტუმრობისას აივანზე განვმარტოვდი არაჩვეულებრივ ზაირა არსენიშვილთან ერთად. ვსაუბრობდით ბატონ როსტომზე. ზაირა მეგობრობდა ბატონი როსტომის დასთან, ასევე არაჩვეულებრივ ელისოსთან და ყველაფერი აინტერესებდა მის შესახებ. ვუყვებოდი იმ „ცოტას“, რაც მასზე შემეძლო მეთქვა, მის დამოკიდებულებაზე საყვარელი საქმის მიმართ, იმაზე, თუ როგორ გაიბრწყინა „უცხოეთში“. საღამო იყო უჩვეულო, იდუმალი, ბოლო სართულის აივნიდან ჩანდა შორეული მთები, ქვემოთ კი განრთხმული იყო თბილისი, ბატონი როსტომის თბილისი, მისი ვერა, რომელზეც ხშირად ვხვდებოდი მეგობრების გარემოცვაში მოსიარულეს, ირგვლივ იყო ზაფხულის ვერის ხმები და სურნელი, სახურავები... ჩვენ ვსაუბრობდით გამორჩეულ პიროვნებაზე, ღირსეულ თბილისელზე და უცებ დამეუფლა შეგრძნება, რომ ბატონი როსტომი თბილისის კუთვნილებაა და იქნება მანამ, სანამ იარსებებს უკანასკნელი სახურავი ვერაზე.

შემოკლებათა განმარტება ABBREVIATIONS

- თამბ – თბილისის არქეოლოგიური მუზეუმის ბიულეტენი. თბილისი.
- კაქშ – კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. თბილისი.
- მსკა – მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.
- მსკი – მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. თბილისი.
- სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი.
- სსხმნ – საქართველოს სახელმწიფო ხელოვნების მუზეუმის ნარკვევები. თბილისი.
- სხ – საბჭოთა ხელოვნება. საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტროს ყოველთვიური ჟურნალი. თბილისი.
- ძიებანი – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი. თბილისი.
- ძმ – ძეგლის მეგობარი. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება. თბილისი.
- АО – Археологические открытия. Институт археологии. Москва
- ВГМГ – Вестник Государственного музея Грузии им. С. Джанашия. Тбилиси.
- ИФЖ – Историко-филологический журнал. Ереван.
- КСИА – Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии. Москва.
- КСИИМК – Краткие сообщения Института материальной культуры. Москва.
- МАД – Материалы по археологии Дагестана. Махачкала.
- МАК – Материалы по археологии Кавказа. Тифлис.
- МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва.
- ПАИ – Полевые археологические исследования. Центр археологических исследований. Тбилиси.
- РА – Российская археология. Институт археологии. Москва.
- СА – Советская археология. Институт археологии. Москва.
- САИ – Свод археологических источников. Москва.
- ТКАЭ – Труды Кахетской археологической экспедиции. Центр археологических исследований. Тбилиси.
- AA – Archäologischer Anzeiger.
- AE – Archaeology in Eurasian.
- AJA – American Journal of Archaeology.
- BAVA – Beitragezur Allgmeinum und vergteichenden Archäologie.München.
- EA – Eurasia Antiqua.
- ESA – Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki.
- IA – Iranica Antiqua. Leiden.
- გსმ – გორის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი.
- დსმ – დუშეთის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი.
- თამ – თბილისის არქეოლოგიური მუზეუმი.
- მსმ – მცხეთის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმი.
- მაი – მცხეთის არქეოლოგიური ინსტიტუტი.
- სსმ – საქართველოს სახ. მუზეუმი.
- სსხმ – საქართველოს სახ. ხელოვნების მუზეუმი.

აიწყო და დაკაბადონდა
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრში

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი
თბილისი 380002
დ. უზნაძის ქ. № 14
ტელ: 995-32 952-920
ფაქსი: +995-32 966-768

Academy of Sciences of Georgia
Centre for Archaeological Studies
14, D. Uznadze str.
Tbilisi 380102
Tel.: 995-32 952-920
Fax: +995-32 966-768